

EVROPSKA *revija*

NAUČNI ČASOPIS EVROPSKOG UNIVERZITETA BRČKO DISTRIKTA

ISSN 2303-8020

UDK: 0/9

GODINA X, VOL I
BR. 1 (19), 2024.

EVROPSKI UNIVERZITET
BRČKO DISTRIKT
BOSNA I HERCEGOVINA

EUROPEAN UNIVERSITY
BRČKO DISTRICT
BOSNIA AND HERZEGOVINA

ISSN 2303-8020
UDK:0/9

EVROPSKA REVIJA

Br. 1 (19), 2024.

EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT
BRČKO, 2024.

**EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT
BRČKO 2024.**

EVROPSKA REVIJA

Izdavač: Evropski univerzitet Brčko distrikt
Adresa: Brčko, Bijeljinska cesta 72-74
Telefon: 00387 49 590 605
e-mail: evropska.revija@eubd.edu.ba

ISSN 2303-8020 UDK: 0/9 Broj 2 (19), 2024. God. X, vol. I

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Kojo Simić

Uređivački odbor

Prof. dr Kojo Simić, glavni urednik; akademik prof. dr Miroslav Baljak, zamjenik glavnog urednika; akademik prof. dr Zoran Milošević, član; akademik prof. dr Nedeljko Stanković, član; emeritus prof. dr Radoslav Galić, član; prof. dr Drago Tešanović, član; prof. dr Halid Žigić, član; prof. dr Esed Karić, član; prof. dr Anka Bulatović, član; prof. dr Edin Ramić, član; prof. dr Izet Banda, član.

Sekretar odbora

Prof. dr. Albina Fazlović

Savjet časopisa

Akademik univ. prof. dr. phil. dr. hc. dr. habil. Wolfgang Rohrbach (Austrija); prof. dr. Igor Bogorodicki (Rusija); prof. dr. Kiril Ševčenko (Bjelorusija); prof. dr. Ahmad Gašamoglu (Azerbejdžan); prof. dr. Danilo Kapaso (Italija); akademik prof. ddr. habil. Aleksios Panagopoulos (Grčka); prof. dr. Ištvan Laslo Gal (Mađarska); akademik prof. dr. Zdravko Ebling (Hrvatska); prof. dr. Mirko Puljić (Bosna i Hercegovina); akademik prof. dr. Dževad Termiz (Bosna i Hercegovina) i akademik prof. dr. Branislava Peruničić (Bosna i Hercegovina).

Lektor

Prof. dr. Kojo Simić

Prelom i štampa

Markos, Banja Luka
Časopis izlazi dva puta godišnje
Tiraž 200 primjeraka

Radove objavljene u ovom časopisu nije dozvoljeno preštamovati, bilo u cjelini, bilo u dijelovima, bez izričite saglasnosti izdavača. Ocjene iznesene u člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju mišljenje niti uredništva, niti ustanova u kojima su autori zaposleni.

POVODOM DEVETNAESTOG BROJA EVROPSKE REVIJE

Poštovani saradnici i čitaoci „Evropske revije“, neizmijerna sreća našeg Univerziteta ogleda se u tome što imamo vrijedne, dobre i vjerne saradnike. Posebno smo srećni na vašu saradnju i vjernost, a to potvrđuju činjenice da nas niste izdali u proteklih devet godina.

Pred vama je, dragi naši, devetnaesti broj u kojem su objavljeni radovi sa jako interesantnim ogledima i studijama iz različitih oblasti. Očekujemo da će i ubudućem periodu od vas, naših najvrjednijih i najvjernijih saradnika, stizati radovi koji će dati još veću vrijednost i značaj kako bismo našu desetu godinu objavljivanja radova završili veoma uspješno, kako u prvom, tako i u drugom polugodištu 2024. godine.

Moram javno priznati da ste više nego vrijedni i ažurni, a to potvrđujem činjenicom jer često imamo par radova i za naredni broj. Osim toga, vrijedni i vjerni saradnici veoma često zovu i šalju svoje radove. Tvrdim vam da iz godine u godinu objavljujemo vaše radove s veoma dobrim i značajnim sadržajima, jako interesantnim za oko čitaoca.

I ubuduće se nadamo vašoj saradnji, te pozivamo zaposlene na Evropskom univerzitetu Brčko distrikta, Evropskog univerziteta „Kallos“ Tuzla, kao i vrijedne kolege sa svih Univerziteta Bosne i Hercegovine i šire, da šalju svoje radove radi objavljivanja u časopisu. Za svaku pohvalu su vrijedne kolege iz Republike Hrvatske i Republike Srbije koji redovno i u zavidnom broju šalju radove koji se objavljuju u našoj Reviji.

Moram napomenuti i to da, obavljati dužnost glavnog i odgovornog urednika časopisa, nije nimalo jednostavno, te zbog toga pozivamo i molimo sve autore da se pridržavaju *Uputstva autorima*, a koje se nalazi, kako na stranici Univerziteta, tako i u svakom broju našeg časopisa. Poštujući navedeno svi ćemo biti zadovoljniji i radovi će biti blagovremeno, prema predviđenoj dinamici, objavljivani.

Kao što sam već naveo u prošlom broju, tako želim napomenuti i sada, da ne pravimo bilo kakvu selekciju kako bi nečiji rad bio na prvom, a nečiji na posljednjem mjestu. U časopis radove unosimo onim redom kako koji, uvaženi, autor pošalje. Svi radovi prolaze recenzentski postupak.

Zahvaljujemo se na razumijevanju, unaprijed se radujemo nastavku neprekidne uspješne saradnje i još jednom pozivamo autore da svojim radovima i dalje obogaćuju teoriju i praksu vaspitno-obrazovnog procesa.

Glavni i odgovorni urednik:
prof. dr Kojo Simić

S A D R Ź A J

Izet Banda, Damir Šarić, Mirsad Nalić, Mirela Avdić INVESTIRANJE U LJUDSKI KAPITAL KAO FAKTOR EKONOMSKOG RAZVOJA	5
Salih Selimbašić KRATKE UPUTE U MEĐUNARODNO PRAVO I DRŽAVU	18
Željko Petrović NADLEŽNOST DRŽAVA	39
Milkica Petrović-Rikić (NE) ZAKONITA OBRADA LIČNIH PODATAKA PRIKUPLJENIH VIDEONADZOROM	45
Damir Juras, Antonio Vulas VRAĆANJE TRAŽITELJA AZILA BEZ ISPITIVANJA ZAHTJEVA IZ REPUBLIKE HRVATSKE U (EUROPSKU) SIGURNU TREĆU ZEMLJU	60
Tešo Ristić EKOLOŠKO OBRAZOVANJE I VASPITANJE I VANNASTAVNE AKTIVNOSTI UČENIKA	74
Kata Senjak JAVNO-PRIVATNO PARTNERSTVO U EU: POSTOJEĆE REGULATIVE I PRAKSE	89
Izudin Šarić PRIMJENA UMJETNE INTELIGENCIJE U VOJNE SVRHE ...	107
Nina Mance SUVREMENI OPIS GOVORA IVANOVACA	128
UPUTSTVO AUTORIMA	145

Prof. dr Izet Banda¹
Prof. dr Damir Šarić²
Doc. dr Mirsad Nalić³
Dr Mirela Avdić⁴

INVESTIRANJE U LJUDSKI KAPITAL KAO FAKTOR EKONOMSKG RAZVOJA

***Apstrakt:** U ovom radu obrađen je uticaj investiranja u ljudski kapital kao faktora ekonomskog razvoja na globalnom nivou i sa uticajem na ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine i zemalja regiona. Svaka nacionalna ekonomija i njen dugoročni razvoj zavisi gotovo isključivo od kvaliteta njenih ljudskih resursa. U tom slučaju, korišćenje tih resursa i ulaganje u njihov kvalitet predstavljaju primarni faktor razvoja. Sve brži tehnološki razvoj ukazuje na neophodnost neprestanog prilagođavanja nastalim promjenama što zahtjeva tendenciju stalnog povećavanja ulaganja u intelektualni kapital u skladu s ekonomskim razvitkom. Investiranje u ljudski kapital predstavlja jedan od ključnih faktora ekonomskog razvoja, što je i tema ovog rada. Sva istraživanja su pokazala direktnu međuovisnost i korelaciju između ljudskog kapitala i indikatora ekonomskog razvoja.*

***Ključne riječi:** ljudski kapital, ekonomski razvoj, bruto domaći proizvod, obrazovanje, HDI.*

Uvod

Ekonomski razvoj zemalja ne zavisi samo od investiranja u materijalnu imovinu, već mnoge ekonomije svijeta znatno više investiraju u nematerijalnu imovinu koja se manifestira kroz investiranje u ljudski kapital. Glavni razlog zbog kojeg nematerijalna imovina postaje značajna u ukupnoj vrijednosti preduzeća jest taj što se sve više novostvorene vrijednosti stvara znanjem, a manje materijalnim resursima i radom u neposrednoj proizvodnji. U savremenim uslovima poslovanja preduzeća su suočena sa situacijom gdje nematerijalna imovina zauzima vodeći procenat učešća u imovini preduzeća na tržištu, te se suočava sa problemom mjerenja nematerijalne (fizički

¹ Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla, e-mail: izet.banda@gmail.com

² Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla, e-mail: damir-saric@gmail.com

³ Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla, e-mail: nalic.mirsad@gmail.com

⁴ MUP TK, e-mail: nabavke.up@mupTK.ba

neopipljive) imovine. U ovom radu obrađen je uticaj investiranja u ljudski kapital kao faktora ekonomskog razvoja na globalnom nivou kao i sa uticajem na ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine i zemalja regiona. Svaka nacionalna ekonomija i njen dugoročni razvoj zavisi gotovo isključivo od kvaliteta njenih ljudskih resursa. U tom slučaju, korišćenje tih resursa i ulaganje u njihov kvalitet predstavljaju primarni faktor razvoja. Sve brži tehnološki razvoj ukazuje na neophodnost neprestanog prilagođavanja nastalim promjenama što zahtjeva tendenciju stalnog povećavanja ulaganja u intelektualni kapital u skladu s ekonomskim razvitkom. Investiranje u ljudski kapital predstavlja jedan od ključnih faktora ekonomskog razvoja, što je i tema ovog rada. Sva istraživanja su pokazala direktnu međuovisnost između ljudskog kapitala i indikatora putem kojih se mjeri ekonomskog razvoj.

Relevantna obilježja ljudskog kapitala i ekonomskog razvoja

Da bismo mogli analizirati obilježja ljudskog kapitala i ekonomskog razvoja potrebno je da prethodno prezentiramo elementarne pojmove o ljudskom kapitalu i ekonomskom razvoju koje su elaborirane u sljedećim tematskim jedinicama: 1) teorijske koncepcije ljudskog kapitala, 2) elementi ljudskog kapitala, 3) pojam ekonomskog razvoja i 4) osnovna obilježja ekonomskog razvoja.

Teorijske koncepcije ljudskog kapitala

Pojam ljudskog kapitala duguje se američkom ekonomisti Theodoru W. Schultzu koji ga je izmislio 1960.-tih. Ekonomista T. Schultz izmislio je termin ljudski kapital da prikaže vrijednosti ljudskih sposobnosti. On je vjerovao da je ljudski kapital bio kao svaka druga vrsta kapitala koji se mogao unovčiti kroz obrazovanje, učenje i podučiti dobiti koje će voditi poboljšanju u kvaliteti i nivou proizvodnje.⁵ Shultz je dobio Nobelovu nagradu iz oblasti ekonomije 1979. godine. Njegovo interesovanje pojmom ljudskog kapitala omogućio je prvenstveno njegov rad u knjigama kao što su Ekonomske vrijednosti obrazovanja (1963) i Investiranje u ljudski kapital (1971) koje su bile i osnova za dobijanje te nagrade. Popularizirao ga je njegov kolega Gary Becker koji je za svoj rad na polju ljudskog kapitala nagrađen Nobelovom nagradom iz oblasti ekonomije 1992. godine. Pod pojmom ljudskog kapitala podrazumjeva se stvaralačka primjena znanja u svakoj kreativnoj djelatnosti. Njega čine ljudske osobine - znanje, vještina, kreativnost, iskustvo, motivacija i sposobnost djelatnika te poslovna kultura, ljudski odnos i suradnja s poslovnim partnerima. (Vujić, 2008: 46) Ljudski kapital (human capital) je ukupan nivo znanja, vještina i karakteristika

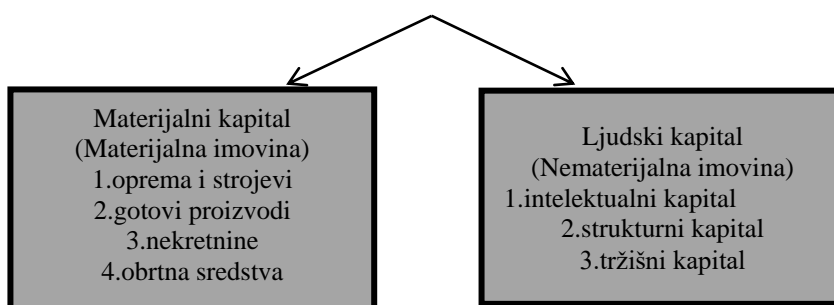
⁵<http://www.investopedia.com>

ličnosti koje se mogu opredmetiti u vidu rada i stvoriti ekonomsku vrijednost.⁶

Elementi ljudskog kapitala

Imovina preduzeća se dijeli na materijalnu (materijalni kapital) i nematerijalnu imovinu (ljudski kapital).

Shema 1: Struktura imovine preduzeća
Imovina preduzeća

Izvor: Vujić, V. (2008). *Menadžment ljudskog kapitala, treće izdanje*. Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment, Opatija, str. 49.

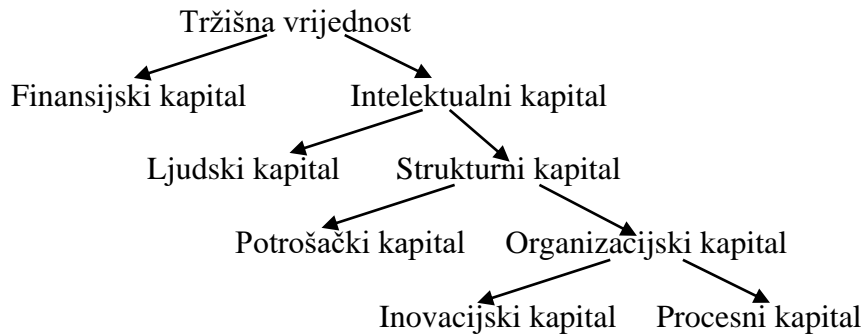
Intelektualni kapital proizvod je sistemskog učenja koji obuhvaća sposobnost, vještine, iskustvo, kreativnost, inovativnost, kulturu i motivaciju zaposlenika pokretačka je snaga i generator ljudskog kapitala i drugih vrijednosti u poslovnom sistemu. Strukturni kapital prema istom autoru je logistička infrastruktura ljudskog kapitala, tj. procesi, baze podataka, informacijska tehnologija i oprema, organizacija rada, implementacija sistema upravljanja kvalitetom, intelektualno vlasništvo, iskustvo i tradicija, poslovna kultura, patenti, licence i slično. Tržišni kapital čine kupci i dobavljači koji obuhvaća sve odnose i veze koje postoje s kupcima, dobavljačima, poslovnim partnerima izvan preduzeća. Sva tri prezentirana elementa ljudskog kapitala moraju biti međusobno povezana.

Prema OECD-u klasifikacija nematerijalne imovine prezentira se u sljedećoj shemi.⁷

⁶ http://www.cpu.org.ba/files/ljudski_kapital.pdf/Izvještaj o politikama razvoja ljudskog kapitala u BiH

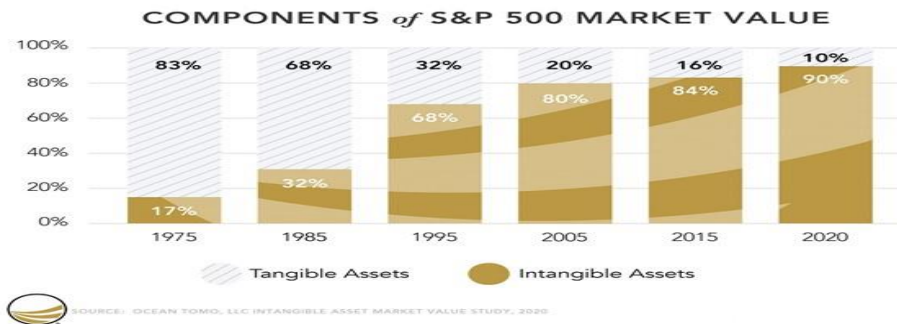
⁷ <https://www.oecd.org>

Shema 2: Klasifikacija nematerijalne imovine

Glavni razlog zbog kojeg nematerijalna imovina postaje značajna u ukupnoj vrijednosti preduzeća jest taj što se sve više novostvorene vrijednosti stvara znanjem, a manje materijalnim resursima i radom u neposrednoj proizvodnji. U savremenim uslovima poslovanja preduzeća su suočena sa situacijom gdje nematerijalna imovina zauzima vodeći procenat učešća u imovini preduzeća na tržištu, te se suočava sa problemom mjerenja nematerijalne (fizički ne opipljive) imovine itd. (Banda i Glogić, 2018) U grafikonu 1 prezentira se udio materijalne i nematerijalne imovine u ukupnoj tržišnoj vrijednosti vodećih 500 svjetskih korporacija iz oblasti usluga, potvrđujući činjenicu da najveći udio ima upravo nematerijalna imovina.

Grafikon 1: Udio materijalne i nematerijalne imovine u ukupnoj tržišnoj vrijednosti vodećih 500 svjetskih korporacija iz oblasti usluga po periodima od 1975.-2020. g.

Izvor: oceantomo.com (intangible-asset-market-valey-study)

Prema globalnom izvještaju o istraživanju tržišta usluga procjene nematerijalne imovine 2022. udio tržišne vrijednosti nematerijalne imovine povećao je sa 68% na 90% između 1995. i 2020. godine. Ključni igrači spomenuti u globalnom izvještaju o istraživanju tržišta usluga procjene nematerijalne imovine su: Lehman Brown, Deloitte, Duff & Phelps i drugi.

Kada je nastala spoznaja da računovodstveni izvještaji ne pokazuju preduzeća u pravom svjetlu, povećan je tada interes za nematerijalnu imovinu. Računovodstveno posmatrajući, preduzeća bilježe sve veće razlike između tržišne vrijednosti - cijene preduzeća i prikazane knjigovodstvene vrijednosti preduzeća. Preduzeća visoke tehnologije i industrijske grane intezivne znanjem (farmaceutska industrija, informacijsko-tehnološka industrija, biohemijska industrija i dr.) bilježe najveće razlike između knjigovodstvene vrijednosti i tržišne cijene preduzeća. Prezentiraćemo nekoliko primjera. Finska kompanija Nokia dobar je primjer za ilustraciju značaja i udjela koja nematerijalna imovina (ljudski kapital) ima u strukturi kapitala preduzeća. Krajem 2000. godine Nokia je bila najvrednija evropska kompanija, sa tržišnom vrijednosti u iznosu 190 mlrd USD. Vrijednost materijalne imovine koja je objavljena u godišnjem finansijskom izvještaju za 1999.g., iznosila je svega 11 mlrd USD, od čega je 5,7 mlrd USD činio akcionarski kapital, a ostatak je bila dugoročna pozajmica. Kada su u avgustu 2000.g. na Helsinškoj berzi akcije Nokie stavljene na prodaju, novi investitor je bio spreman da plati 40,90 USD po dionici, što je dovelo do porasta vrijednosti kompanije na 190 mlrd USD.

Sljedeći primjer je primjer svjetske kompanije Microsoft-a tj.kada se od njihove ukupne vrijednosti umanja vrijednost finansijskog kapitala, predstavljenu knjigovodstvenom vrijednošću imovine, još uvijek će ostati veoma visoka vrijednost koja čini vrijednost nematerijalne imovine.

Pojam ekonomskog rasta i razvoja

U ekonomskoj literaturi se veoma često upotrebljavaju izrazi ekonomski rast i ekonomski razvoj u smislu da se ova dva pojma često identifikuju, tako i u smislu njihovog kategorijalnog razlikovanja. Pojam ekonomskog rasta je uži pojam od pojma ekonomskog razvoja jer je rast u osnovi komponenta razvoja. Ekonomski rast je ekspanzija potencijalnog BDP-a ili proizvodnje neke zemlje. (Samjelson i Norhaus, 2008: 556) O dinamici privrednog rasta govori „pravilo 70“. Uz prosječan rast od 1 % godišnje treba da protekne 70 godina kako bi se duplirao iznos dohotka po stanovniku. (Thompson i saradnici, 2008:90) Ekonomski razvoj pored ekonomskog rasta obuhvata i složene strukturne, institucionalne, organizacione i tehnološke promjene privrede, koje omogućavaju da se uvećana proizvodnja realizuje i distribuira u okviru nacionalne ekonomije i šire. Najsahetije, pojam ekonomskog razvoja obuhvata promjene u obimu proizvodnje i složene transformacije u kompoziciji i strukturi privrede. Ekonomski rast se može izraziti preko pokazatelja stope rasta BDP-a, nacionalnog dohotka, kretanja BDP-a i nacionalnog dohotka per capita. Ekonomski razvoj se razmatra kao pokazatelj međusobnih odnosa

makroekonomskih agregata kao što su društveni proizvod, nacionalni dohodak, zaposlenost, akumulacija, investicije, potrošnja i drugih pokazatelja.

Faktori ekonomskog rasta

U ekonomskoj literaturi definisana su četiri faktora ekonomskog rasta, a to su:

1. ljudski resursi (ponuda rada, obrazovanje, disciplina, motivacija),
2. prirodni resursi (zemlja, minerali, goriva, kvalitet životne sredine),
3. akumulacija kapitala (mašine, tvornice, putevi) i
4. tehnologija (nauka, inženjering, upravljanje, preduzetništvo)

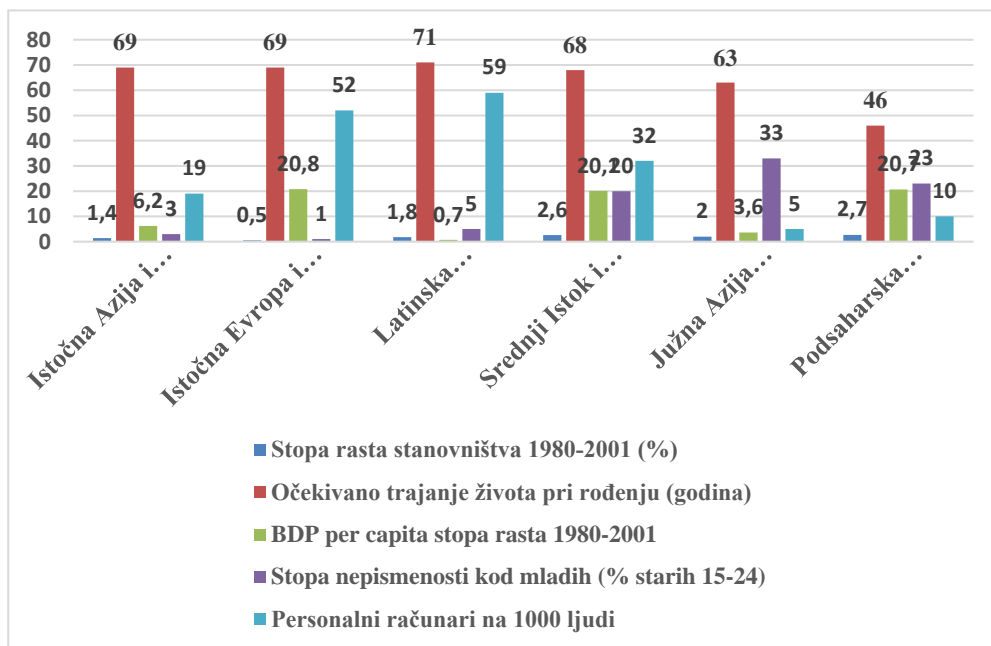
Faktori ekonomskog razvoja

U zavisnosti od stanja razvijenosti četiri faktora razvoja funkcionišu i u bogatim i u siromašnim zemljama, a to su: 1. ljudski resursi koji se mogu posmatrati sa aspekta a) eksplozije stanovništva i b) ljudskog kapitala, 2. prirodni resursi, 3. akumulacija kapitala i 4. tehnološka promjena i inovacije. Prema američkim ekonomistima Samjuelsonu i Nordhausu značajni indikatori ekonomskog razvoja za različite grupe zemalja su:

Tabela 1: Značajni indikatori ekonomskog razvoja za različite grupe zemalja

Regije	Stanovništvo			BDP per capita		Obrazovanje	Tehnologija
	Broj 2001 U mln	Stopa rasta 1980-2001 (%)	Očekivano trajanje života pri rođenju (godine)	Dolari	Rast 1980-2000 (% godišnje)	Stopa nepismenosti kod mladih (% starih 15-24)	Personalni računari na 1000 ljudi
Istočna Azija i Pacifik (Kina, Indonezija..)	1.823	1,4	69	3.790	6,2	3	19
Istočna Evropa i Srednja Azija (Rusija, Poljska)	475	0,5	69	6.320	20,8	1	52
Latinska Amerika i Karibi (Brazil, Meksiko)	524	1,8	71	6.900	0,7	5	59
Srednji Istok i Sjeverna Afrika (Egipat, Iran)	301	2,6	68	5.430	20,1	20	32
Južna Azija (Indija, Pakistan)	1.378	2,0	63	2.570	3,6	33	5
Podsaharska Afrika (Nigerija, Etiopija)	674	2,7	46	1.750	20,7	23	10

Grafikon 2: Značajni indikatori ekonomskog razvoja za različite grupe zemalja

Indikatori uloge investiranja u ljudski kapital na ekonomski razvoj

Ljudski kapital jedne zemlje čine znanja, vještine i stavovi radne snage te zemlje. Po definiciji, ljudski kapital je teško izmjeriti, pa se kao mjere ljudskog kapitala najčešće koriste bruto društveni proizvod (BDP/GDP), produktivnost, stopa zaposlenosti, stopa siromaštva, izvoz roba i usluga ili indikatori vezani za obrazovanje, kao što je dužina obrazovnog procesa, izdvajanja za obrazovanje, stopa pismenosti, indeks ljudskog kapitala (HDI-engl. Human Development Index) i slično. Pouzdan indikator za zemlje u razvoju koje nastoje da privuku strane investicije kao što je BiH, je broj visokokvalifikovane radne snage, kao što su inženjeri, informatičari ili drugi profili u oblastima koje zemlja nastoji da razvije.

Bruto domaći proizvod

U sljedećem tabelarnom pregledu prezentiraju se statistički podaci BDP per capita u odabranim zemljama EU i svijeta, kao i ulaganja na obrazovanje u postotku izdvajanja iz BDP u EU, državama regije i drugim selektiranim zemljama svijeta.

Tabela 2: Komparativni pregled BDP per capita i udio ulaganja u obrazovanje
(% od BDP)

RB	Zemlja	BDP per capita u EUR 2022.	Udio ulaganja u obrazovanje iz BDP (u % iz BDP)								
			2005	2006	2007	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	Belgija	37.040	5,93	6,0	6,02	6,5	6,4	6,4	6,2	6,8	6,2
2.	Bugarska	7.680	4,51	4,24	4,13	3,4	4,1	4,0	3,5	4,5	4,5
3.	Češka	18.460	4,26	4,60	4,20	5,6	3,8	4,3	4,6	4,7	5,1
4.	Danska	51.660	8,30	7,97	7,83	7,5	7,1	7,0	6,4	7,4	6,0
5.	Njemačka	36.010	4,53	4,40	4,50	4,8	4,9	5,0	4,2	5,6	4,5
6.	Francuska	33.180	5,65	5,58	5,59	5,4	5,5	5,4	5,1	5,7	5,2
7.	Italija	28.220	4,43	4,70	4,29	3,8	4,0	4,3	4,0	4,4	4,1
8.	Mađarska	14.350	5,47	5,42	5,20	4,6	4,6	4,6	5,1	4,2	5,0
9.	Holandija	43.800	5,48	5,46	5,32	5,5	5,2	5,4	5,1	5,4	5,1
10.	Austrija	38.080	5,48	5,46	5,40	5,5	5,4	5,2	4,8	5,6	5,0
11.	Poljska	14.620	5,47	5,25	4,91	4,7	4,6	4,6	5,0	4,9	4,9
12.	Slovenija	21.860	5,67	5,67	5,19	4,8	4,8	4,9	5,4	5,4	5,7
13.	Slovačka	16.340	3,85	3,80	3,62	3,9	3,9	4,0	4,0	4,8	4,4
14.	Finska	37.780	6,31	6,19	5,91	6,9	6,4	6,3	5,5	6,6	5,7
15.	Švedska	46.280	6,97	6,85	6,69	7,6	7,6	7,6	6,9	7,9	6,7
16.	Norveška	72.820	7,02	6,55	6,76	8,0	7,8	7,6	7,9	8,4	5,0
17.	Irska	77.430	-	-	-	-	6,2	3,4	3,2	3,3	3,0
18.	SAD	76,399 US D	5,08	5,42	5,29	4,8	5,1	4,9	5,0	5,4	5,4
19.	Hrvatska	14.660	4,02	4,11	4,07	4,9	3,9	3,9	5,3	4,4	5,2
20	BiH	7,585.4 US D	3,98	4,06	4,14	4,3	4,1	3,9	4,1	4,3	4,2
21.	Srbija	9,393.6 US D	-	--	4,2	3,6	3,7	3,9	3,6	3,6	3,3
22.	Albanija	6,802.8 US D	3,3	3,2	3,3	4,0	3,6	3,2	3,9	3,3	3,1

Izvor: <https://europa.eu>

Tabela 3: Komparativni pregled BDP per capita, udio ulaganja u obrazovanje (% od BDP), HDI indeksi ljudskog kapitala naprednih ekonomija Azije

R B	Države	BDP per capita 2022. U US D		Udio ulaganja u obrazovanje (% od BDP)	Indeks ljudskog kapitala HDI 2021.	
		U US D	Rang Od 1-7		Vrijednost	Rang Od 1-7
1.	Kina	12.720,2	5.	3,3	0,768	5.
2.	Hong Kong	48,983.6	1.	4,0	0,952	1.
3.	Japan	33,815.3	3.	3,3	0,925	3.

4.	R.Koreja	32,254.6	4.	4,8	0,925	4.
5.	Tajland	6,908,8	6.	3,0	0,800	6.
6.	Novi Zeland	48,249.3	2.	5,5	0,937	2.
7.	Filipini	3,498.5	7.	3,9	0,699	7.

Izvor: <https://data.worldbank.org>

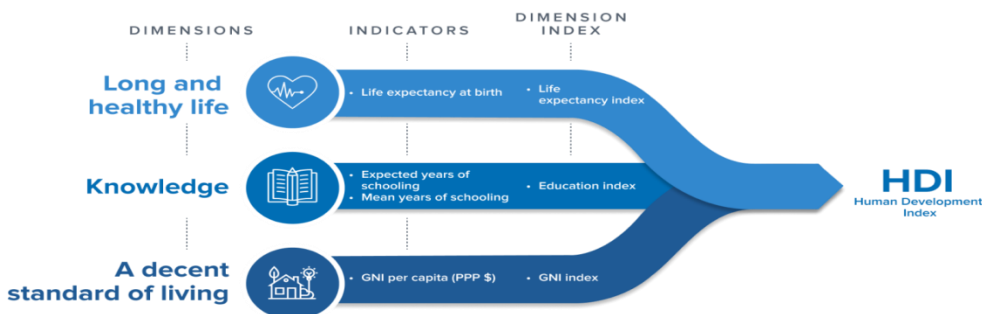
Iz prezentirane tabele evidentna je korelacija između indeksa ljudskog razvoja HDI i visine ostvarenog BDP per capita, tj. zemlje koje investiraju i daju značaj ljudskom razvoju znatno brže napreduju u odnosu na zemlje koje ne investiraju.

Indeks ljudskog razvoja (engl. HDI)

Ključni faktor ekonomskog razvoja svake zemlje je ulaganje u ljudski razvoj koji se mjeri indeksom HDI. U shemi 3 prezentiraju se komponente HDI indeksa kojeg sačinjavaju:

- 1) dužina i zdrav život koji se mjeri indikatorom očekivanog trajanja života od rođenja
- 2) znanje (stopa pismenosti odraslih i stopa uključenosti u primarno, sekundarno i tercijarno obrazovanje) te
- 3) standard života koji se mjeri indikatorom GNI per capita.

Shema 3: Komponente HDI-indeksa ljudskog razvoja

Izvor: <https://hdr.undp.org>

Stopa nezaposlenosti

Sagledavajući stepen nezaposlenosti u selektiranim zemljama može se potvrditi korelacija između nivoa zaposlenosti i ekonomskog razvoja mjenenog nivoom BDP per capita, a s tim u vezi i značaj koji se pridaje investiranju u ljudski kapital.

Tabela 4: Komparativni pregled stope nezaposlenosti i indeksa ljudskog kapitala (HDI) u selektiranim državama EU i svijeta

Red. br	Države	HDI		Stopa nezaposlenosti 2022.u % ILO
		vrijednost	Rang po izvještaju	
1.	Austrija	0,916	25	4,7
2.	Belgija	0,937	13	5,6
3.	Bugarska	0,795	68	4,4
4.	Island	0,959	3	6,7
5.	Češka	0,889	32	2,4
6.	Danska	0,948	6	4,2
7.	Švedska	0,947	7	7,4
8.	Irska	0,945	8	4,4
9.	Njemačka	0,942	9	3,0
10.	Nizozemska	0,941	10	3,5
11.	Finska	0,940	11	6,8
12.	Švicarska	0,962	1	4,2
13.	Norveška	0,961	2	3,2
14.	Hong Kong	0,952	4	5,1
15.	Singapur	0,939	12	2,8
16.	SAD	0,921	21	3,6
17.	Kina	0,768	77	4,9
18.	Japan	0,925	19	2,6
19.	Tajland	0,800	66	0,9
20.	Novi Zeland	0,937	13	3,3
21.	Australija	0,951	5	3,7

Izvor: www.data.worldbank.org

Iz prezentirane tabele evidentna je korelacija ulaganja u ljudski kapital, koji se mjeri indeksom ljudskog kapitala HDI i njihovim komponentama očekivano trajanje života pri rođenju, očekivane godine školovanja, prosječnim godinama školovanja kao i indikatorom GNI per capita, i niže stope nezaposlenosti tj. države koje su svrstane po rangu u sami vrh HDI, vrlo visokog ljudskog razvitka osim pojedinih izuzetaka kao što su pozicije država Kine, Bugarske i Tajlanda.

Tabela 5: Komparativni pregled stope nezaposlenosti i najnižeg indeksa ljudskog kapitala (HDI)

Red. br	Države	BDP per capita US D	HDI		Stopa nezaposlenosti 2022.u % ILO
			vrijednost	Rang	
1.	Gvineja	1,531.7	0,465	182	5,7
2.	Jemen	676,9	0,445	183	13,6
3.	Burkina Faso	832,9	0,449	184	5,2
4.	Mozambik	541,5	0,446	185	3,9

5.	Mali	833,3	0,428	186	2,8
6.	Burundi	238,4	0,426	187	1,0
7.	Centr.Afr.Republ.	427,1	0,404	188	6,4
8.	Niger	533,0	0,400	189	0,5
9.	Čad	716,8	0,394	190	1,4
10.	Južni Sudan	1,071,8	0,385	191	13,0

Izvor: www.data.worldbank.org; <https://hdr.undp.org>

Iz prezentirane tabele evidentna je korelacija BDP per capita država sa niskim BDP per capita i najnižeg indeksa ljudskog kapitala, tj. države koje ne ulažu u kvalitet života, obrazovanje, pismenost i životni standard. HDI je indikator koji mjeri prosječna postignuća u nekoj zemlji u veličini ljudskog razvoja kao što su dužina i zdrav život (očekivano trajanje života pri rođenju), zatim znanje (stopa pismenosti odraslih i stopa uključenosti u primarno, sekundarno i tercijarno obrazovanje i pristojan životni standard).

Tabela 6: Komparativni pregled BDP per capita, udjela ulaganja u obrazovanje i učešća u BDP i HDI indeksa zemalja regiona

Red .br	Zemlja	BDP per capita u USD 2022.g.		Udio ulaganja u obrazovanje iz BDP (u % iz BDP)		HDI index	
		U USD	Rang Od 1-6	U % u BDP	Rang Od 1-6	2021. vrijednost	Rang Od 1-6
1.	Hrvatska	18,413.2	2.	5,2	2.	0,858	2.
2.	Slovenija	29,457.4	1.	5,7	1.	0,918	1.
3.	BiH	7,585.4	5.	4,2	3.	0,780	6.
4.	Srbija	9,393.6	4.	3,3	4.	0,802	4.
5.	Albanija	6,802.8	6.	3,1	5.	0,796	5.
6.	Sjeverna Makedonija	6,591.5	7.	3,3 2002.g	4.	0,770	7.
7.	Crna Gora	9,893.5	3.	-	-	0,832	3.

Iz prezentirane tabele evidentna je korelacija između BDP per capita i HDI indeksa tj. da zemlje koje daju značaju investiranju u ljudski kapital ostvaruju značajan rast BDP per capita.

Zaključak

Ekonomski razvoj zemalja ne zavisi samo od investiranja u materijalnu imovinu, već mnoge ekonomije svijeta znatno više investiraju u nematerijalnu imovinu koja se manifestira kroz investiranje u ljudski kapital. Glavni razlog zbog kojeg nematerijalna imovina postaje značajna u ukupnoj vrijednosti preduzeća jest taj što se sve više novostvorene vrijednosti stvara znanjem, a manje materijalnim resursima i radom u neposrednoj proizvodnji.

U savremenim uslovima poslovanja preduzeća su suočena sa situacijom gdje nematerijalna imovina zauzima vodeći procenat učešća u imovini preduzeća na tržištu, te se suočava sa problemom mjerenja nematerijalne (fizički neopipljive) imovine. U ovom radu obrađen je uticaj investiranja u ljudski kapital kao faktora ekonomskog razvoja na globalnom nivou kao i sa uticajem na ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine i zemalja regiona. Rezultat korelacije, međuzavisnosti BDP per capita kao zavisne varijable pokazuje veliki uticaj nezavisnih varijabli na visinu indikatora BDP per capita između kojih bi trebalo istaći uticaj nezavisne varijable HDI indeksa.

Sva istraživanja su pokazala direktnu međuovisnost između ljudskog kapitala i indikatora putem kojih se mjeri ekonomskog razvoj.

Svaka nacionalna ekonomija i njen dugoročni razvoj zavisi gotovo isključivo od kvaliteta njenih ljudskih resursa. U tom slučaju, korišćenje tih resursa i ulaganje u njihov kvalitet predstavljaju primarni faktor razvoja. Sve brži tehnološki razvoj ukazuje na neophodnost neprestanog prilagođavanja nastalim promjenama što zahtjeva tendenciju stalnog povećavanja ulaganja u intelektualni kapital u skladu s ekonomskim razvitkom.

Literatura

1. Banda, I., i Glogić, E. (2018). Naučni časopis Evropskog univerziteta Brčko Distrikta, br.1(7).
2. Samjuelson, P., i Nordhaus, V. (2008). *Ekonomija, 18. izdanje*, Zagreb MATE.
3. Thompson, A., Stricland, A. i Gamble, J. (2008). *Strateški menadžment, 14. izdanje* Zagreb MATE.
4. Vujić, V. (2008). *Menadžment ljudskog kapitala, treće izdanje*, Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment, Opatija.
5. [http://www.cpu.org.ba/files/ljudski kapital.pdf](http://www.cpu.org.ba/files/ljudski_kapital.pdf)/Izvještaj o politikama razvoja ljudskog kapitala u BiH
6. <http://www.investopedia.com>
7. <https://oceanomo.com> (intangible-asset-market-value-study
8. <https://www.oecd.org>
9. <https://europa.eu>
10. <https://data.worldbank.org>
11. <https://hdr.undp.org>

Abstract: *This paper deals with the impact of investing in human capital as a factor of economic development on a global level and with an impact on the economic development of Bosnia and Herzegovina and the countries of the region. Every national economy and its long-term development depends almost exclusively on the*

quality of its human resources. the use of these resources and investment in their quality represent the primary factor of development. The increasingly rapid technological development indicates the necessity of constant adaptation to the changes that have occurred, which requires a tendency to constantly increase investment in intellectual capital in accordance with economic development. Investment in human capital is one of the key factors of economic development , which is the topic of this paper. All researches have shown a direct interdependence correlation between human capital and indicators of economic development.

Key words: *human capital, economic development, gross domestic product, education,HDI*

KRATKE UPUTE U MEĐUNARODNO PRAVO I DRŽAVU

Apstrakt: *Međunarodno pravo ima veoma bitnu ulogu u uređenju odnosa u međunarodnoj zajednici. Njegova uloga je jako bitna u kreiranju tih odnosa koji vladaju između država, kao i na postavci i uređenju tih miroljubivih odnosa. U ovom radu ćemo na jedan lagan način pokušati da čitaocima približimo međunarodno pravo kao pojam i njegovu vezu sa državom, kao faktorom sa kojim oni grade jednu cjelinu odnosa koji se danas odvijaju u međunarodnoj zajednici. Kroz svoje višestoljetno postojanje i razvoj međunarodno pravo je pretrpjelo različite izmjene i pravne režime, a kroz protok vremena su putem razvoja međunarodne trgovine i prekograničnog kretanja ljudi, kapitala i prometa robe i usluga, došla do toga da su danas jedan od najznačajnijih temelja modernog društva i „conditio sine qua non – stanje bez kojeg se nemože” za uspostavljanje veza, kooperacije i bliže saradnje između građana, odnosno državljana različitih zemalja.*

Takođe, u bitnim i kratkim crtama daćemo, koje su to razlike između unutrašnjeg i međunarodnog prava, te jedan kratki historijski put nastanka i razvoja međunarodnog prava i njegovih pravnih normi i osobina. Jedan dio prostora u ovom radu posvetićemo državi kao društvenoj normi, njenim izvorima, njenim subjektima i njenoj ulozi u međunarodnom pravu.

Ključne riječi: *Međunarodno pravo, Međunarodna zajednica, Država, Subjekt, Ugovor, Običaj, Običajno pravo, Izvor, Međunarodne organizacije, Kodifikacija.*

Uvod

Postanak i razvoj međunarodnog prava pratio je razvoj države, kao glavnog subjekta. Taj razvoj se zasnivao na izvorima, u prvom redu na Ugovorima i običajima. Ti izvori, a posebno ugovori su bili glavni nosioci međunarodnog poretka i međunarodnih odnosa. Njihov osnovni cilj je bio obezbijediti mir, stabilnost i prosperitet svih građana na prostoru kompletne međunarodne zajednice. Sve to je kroz svoje pravne norme i propise omogućilo međunarodno pravo.

Daljnji razvoj i usavršavanje međunarodnog prava između oostalog išao je i prema međunarodnim organizacijama, čije su pravne odredbe i

¹ Internacionalni univerzitet Viktorija Mostar, e-mail: salihselimbasic@yahoo.com, selimbasic.salih63@gmail.com

propisi, pored međudržavnih međunarodnih sporazuma i ugovora ugrađene i u mnoge međunarodne konvencije. Međunarodno pravo je bilo od velike važnosti za Organizaciju UN-a i mnoge druge međunarodne organizacije, koje su svoje djelovanje zasnivale na odredbama i pravnim normama međunarodnog prava.

U kom pravcu će ići razvoj međunarodnog prava u narednom periodu vrlo teško je donijeti bilo kakvu procjenu, jer budući status i struktura međunarodne zajednice takođe je upitan. Pozitivne strane, koje se dešavaju na prostoru međunarodne zajednice u svim društvenim odnosima su vidljive i nisu upitne, ali zanimljivo pitanje je, šta sa onim stranama koje su negativne i koje imaju svoju suprotnu ekspanziju razvoja pri čemu pravne norme i propisi međunarodnog prava su nemoćni da djeluju i utiču na takve međunarodne odnose i pojave. Sa ovim pogledom razvoj međunarodnog prava u budućnosti je upitan, jer nastaju neki novi subjekti međunarodnog prava (paradržave, kvazidržave, kvazimeđunarodne organizacije, pojedinci, grupe itd.). Veliko je pitanje u perspektivi kuda će ići međunarodno pravo i međunarodno zakonodavstvo. Uloga međunarodnog prava kao glavnog nosioca i regulatora odnosa u međunarodnoj zajednici sve se više gubi. Nestaje taj njegov raniji uticaj po pitanju uređenja mnogih društvenih odnosa u mnogim ranije nastalim državama, tako je i dobijao naziv demokratsko međunarodno pravo. Uslov za pravičnost, stabilnost i mir je takvo međunarodno pravo, bez toga novim generacijama biće teško.

Upute u pojam međunarodnog prava

Historijat međunarodnog prava

Međunarodno pravo je sistem pravnih pravila koja uređuju odnose među subjektima međunarodnog prava. Ti nezavisni međunarodni odnosi su došli do izražaja u svom razvoju shodno postojećim subjektima na tom području. „Počinje da se razvija već od staroga vijeka, ali u savremenom smislu tek od Westfalskoga mira 1648. Njegov naziv međunarodno pravo potiče iz 1780. od engl. pisca J. Benthama. Koristi se i naziv međunarodno javno pravo, kako bi se istakla razlika od međunarodnog privatnog prava.” (<https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx>, 2023 .godine). Sklapani su ugovori među subjektima, a njihov karakter je bio vjerskog tipa. Zakletve su bile jedan od načina garancije i to su bile preduslov za sklapanje određenih saveza. Jasnija slika početka razvoja međunarodnog prava nazire se od 16. stoljeća, međutim „mnogi historičari međunarodnog prava u obzir uzimaju ranije fenomene kao što su koncepti koji su se razvili u odnosima starogrčkih gradova-država, kao i rimski pravni koncept poznat kao *ius gentius* (*pravo nacije*). S druge strane, valja uzeti u obzir da ti koncepti nisu univerzalni, pa tako koncept jednakopravnosti država nije bio poznat u velikom dijelu Azije,

gdje je kao oprečan primjer postojalo načelo supremacije kineskog cara.” (<https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx>, 2023.godine). Analizirajući historijske činjenice postojanja ljudi, teritorija nekakvih država i nekih vrsta vlasti na tim prostorima primjena i razvoj međunarodnog prava primjenjivana je mnogo ranije u odnosu na podatke koji vladaju kao zvanični počeci njegovog razvoja. Primjer trgovina kao ekonomski pojam u robnim i novčanim razmenama među ljudima bila je jedan od začetnika postanka i razvoja međunarodnog prava. Ta saradnja i povezivanje ljudi iz različitih sredina, različitog govora, druge boje, druge rase, morala je kroz razne odnose imati neke garante i ugovore, da li oni bili pisani ili na riječ-usmeni. Neki od tragova nastanka i stvaranja međunarodnog privatnog prava uočeni su i u vrijeme država drevnog doba nastale na Starom Istoku. „Uspon razvoja počinje u IV milenijumu prije nove ere i to u državama Asiriji, Egiptu, Hetitskoj državi, Indiji, Vavilonu. U ovim državama prava stranaca u ovom periodu praktično nisu postojala ili su bila veoma mala. Trgovina je bila pokretačka snaga, koja je gurnula razne suverenosti u razmjenu informacija i robe, podstičući tako drevne države - despotije da ipak daju određena prava nekome ko dolazi iz druge oblasti.“ (Lučka, 2020 : 56). Kroz razne historijske promjene dinastija, sistema, vlasti i država svaki narod ili pleme sa sobom je nosio svoja prava, obilježja, običaje, kulturu, ali je bio i prinuđen da prihvati zakone i prava, koji su vladali tamo na područjima i lokalitetima, gdje su se zadržavali ili ostajati živjeti. Govoriti i pisati o međunarodnom pravu trebalo bi mnogo vremena i prostora, ali samim razvojem civilizacije i međunarodno pravo je dobivalo svoju današnju ulogu i značaj.

Savremeni razvoj međunarodnog prava vezan je uz postojanje međunarodnih organizacija, posebno UN-a, koje kodificiraju postojeće međunarodno pravo i potiču progresivan razvoj novoga međunarodnog prava. Unutar međunarodnog prava razvile su se posebne grane, npr. međunarodno pravo mora, svemirsko pravo, međunarodno pravo zaštite okoliša i dr.” (Softić, 2012: 21-28). U samom razvoju međunarodnog prava, a posebno u novije doba veliku ulogu imale su mnoge mirovne konferencije, mirovni kongresi, zatim počeci ekonomskog razvoja i jačanja razmjene-trgovine roba. Određene poremećaje tog razvoja imali su svjetski ratovi, ali su i jačale mirovne snage, koje su svojim uticajem doprinosile da dođe do njihovog okončanja.

Definicija međunarodnog prava

Međunarodno pravo je skup pravnih normi, odluka i pravila donešenih od strane međunarodne zajednice, a koje su principijelno obavezujuće za sve države ili narode kroz njihove odnose bilo koje vrste.

„Međunarodno pravo je sustav pravila koja na pravni način uređuju odnose između subjekata toga prava.“ (Degan, 2011: 3-8). U tim odnosima veoma bitan faktor su međunarodne organizacije i međunarodno pravo. Oni su glavni nosioci i kreatori svih sporazuma između suverenih država. Djelovanje i primjena međunarodnog prava nema uticaja niti smetnji na državne granice. Njegove specifičnosti su njegove sankcije i sprecificnost vršenja prisile. U ranijem periodu ovo pravo nije imalo sankciju, a prisila koja se trebala vršiti prema određenim međunarodnim subjektima, vršena je posredno ili je izostavljena. To su i razlozi zašto su mu određeni teoretičari odricali pravni karakter i nisu ga smatrali posebnom vrstom prava. ([https://Wikipedija, slobodne enciklopedije](https://Wikipedija,slobodne-enciklopedije), pristupljeno 20.10.2023.godine).

„Međunarodno pravo je sustav pravnih pravila u smislu da se pretpostavlja da ono u svojoj ukupnosti nema praznina. Pravila pozitivnoga međunarodnog prava koja proizlaze iz svih njegovih izvora, tj. iz svih ugovora na snazi, sva opća i partikularna običajna pravila, primjenljiva opća načela prava te relevantni jednostrani akti država, mogu se obuhvatiti zajedničkim nazivom međunarodnog pravnog poretka, u najširem značenju te riječi. Ako stranke međunarodnoga spora povjere svoj spor nekom međunarodnom sudskom ili arbitražnom tijelu na odlučivanje na toj osnovi, najmanja je mogućnost da će se pri odlučivanju sudac ili arbitar suočiti s problemom praznina u međunarodnome pravu. Ipak, u nekim posebnim, premda rijetkim slučajevima, praznine u tome međunarodnome pravnom poretku postoje. Katkad neko pravilo najopćenitije naravi ne daje zadovoljavajuće rješenje za sve konkretne slučajeve na koje se ima primijeniti. U nekim slučajevima unaprijed određeno pravilo općega međunarodnoga prava ne postoji jer se sve države zbog svojih sukobljenih interesa nisu o njemu mogle složiti.“ (Softić, 2012: 21-28; Degan, 2011: 3-8). Sistem pravila i normi međunarodnog prava na pravni način uređuje odnose između subjekata toga prava. U prvom redu to su suverene države, danas i „međuvladine“ međunarodne organizacije, zatim priznati ustanici i oslobodilački pokreti koji se bore za državnost - oni su privremeni subjekti s ograničenom pravnom i poslovnom sposobnošću. Međunarodno pravo nije zaštićeno djelotvornom državnom sankcijom, ipak se radi o pravu, iako se ta pravila često krše, a u mnogo čemu se razlikuje od unutarnjeg prava. Kako međunarodno pravo ima svoje subjekte, tako ima i svoje izvore. Izvori međunarodnog prava su: običaji, ugovori, opća pravna načela, sudske odluke, učenja pravnih stručnjaka, jednostrani akti država, odluke međunarodnih organizacija. „Međunarodni ugovori mogu biti bilateralni i multilateralni (konvencije). Njihova zajednička i osnovna odlika je da ih ugovorni subjekti moraju pridržavati načela i moraju se poštovati.

Međunarodni običaji primjenjuju se na sve subjekte međunarodnog prava bez obzira da li su oni prihvatili običaje svojim unutrašnjim pravom ili

ne. Sudske odluke, nastale od Međunarodnog suda pravde, proizvodile su pravno djelovanje prema subjektima koji su bili stranke u sporu. U posljednje vrijeme njihova važnost se proteže i na druge subjekte. Ovaj izvor prava smatra se precedentom, i kao takav on nastaje kao samostalan izvor prava. Osim navedenih izvora prava, kao dopunski smatraju se pravičnost kao i moralnost. Pravičnost se koristi kao poseban izvor prava u slučaju kada suprotstavljene strane ovlaste arbitra da pravično presudi stvar bez obzira na postojeće pravo.”(<https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx>, pristupljeno 08.11.2023.godine). Postoje tvrdnje da međunarodno pravo nije pravo zbog toga što njegova pravila nisu zaštićena zakonskom državnom sankcijom. Takođe, postoje i određene tvrdnje koje negiraju pravni značaj međunarodnom pravu, zbog čega se njegova pravila vrlo često krše i što su u „međunarodnim odnosima sila i odnos snaga navodno presudni čimbenici, a ne pravo.” (Degan, 2011: 3-8).

Vrste i tipovi međunarodnog prava

Kako bi ispravno shvatili prirodu međunarodnog prava i njegove različite izvore, neophodno je navesti najznačajnije podjele međunarodnih pravnih pravila. U međunarodnom pravnom poretku ne postoji hijerarhija normi i pravnih akata kakvu poznaje svako unutarnje pravo država, jer sva pravila međunarodnog prava nisu od istog značenja, niti imaju jednaku prostornu važnost. Međunarodno pravo se dijeli na dvije grane: međunarodno javno pravo i međunarodno privatno pravo. Za međunarodno privatno pravo neki teoretičari tvrde da nije međunarodno u punom smislu riječi, već njegove norme ulaze u sistem unutarnjeg prava. Međunarodno javno pravo, kao grana prava, ima nekoliko svojih podgrana od kojih su najvažnije:

- diplomatsko pravo
- ratno i humanitarno pravo
- pravo mora
- ugovorno pravo i sl.

Afirmaciji i razvoju međunarodnog prava najviše je doprinio razvoj međunarodnih organizacija, a posebno sve veći uticaj i značaj organizacije UN-a na sve opću sliku svjetskog zakonodavstva. Međunarodno pravo često se naziva i međunarodno javno pravo, za razliku od međunarodnog privatnog prava, međutim mnogi teoretičari povezuju te dvije grupe prava. Međutim, to su dvije potpuno različite grane prava, samo ih isti naziv povezuje. Međunarodno javno pravo se koristi, da bi se istakla razlika od međunarodnog privatnoga prava. Međunarodno pravo razlikuje se od unutarnjega prava po subjektima, po nastanku i vrsti pravila, po sankcijama i sudskom rješavanju sporova. Međunarodno pravo uređuje odnose među suverenim državama, međunarodnim organizacijama te drugim subjektima

međunarodnog prava. „U međunarodnom pravu ne postoji zakonodavac, njegova pravila nastaju aktivnošću samih subjekata, npr. kroz praksu izgrađivanjem pravila međunarodnog običajnog prava ili sklapanjem međunarodnog ugovora. Zbog toga je međunarodno pravo, pravo koordinacije, a unutarne je pravo subordinacije i njegovi su subjekti podvrgnuti višoj vlasti. Pravila međunarodnog prava ne stoje u hijerarhijskom odnosu, ali se razlikuju imperativna pravila (*ius cogens*), koja se uvijek moraju poštovati, i dispozitivna pravila (*ius dispositivum*), koja se moraju poštovati, ali ih stranke po svom nahođenju mogu primijeniti ili ne primijeniti. Međunarodno pravo ima decentralizirane sankcije, odnosno svaka je država u pravilu ovlaštena sama poduzimati mjere protiv države koja je prekršila neko njezino pravo zaštićeno međunarodnim pravom.” (<https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx>, pristupljeno 08.11.2023. godine). Pravila općeg međunarodnog prava primjenjuju se u čitavoj međunarodnoj zajednici država, znači njihova primjena nije prostorno ograničena, premda se neka od njih ne mogu primijeniti na sve subjekte, npr. pravila općeg međunarodnoga prava mora ne mogu se primijeniti na države bez morske obale.

Međunarodno pravo može se prema različitim gledištima i značaju podijeliti na više načina. Jedna od podjela je na pravo rata i pravo mira, ali treba spomenuti da za vrijeme trajanja rata u važnosti ostaju mnoga pravila mira. Zatim podjela na apsolutno obavezno pravo, kao sistem normi koje stranke ne mogu izmijeniti između sebe, gdje je posao sklopljen protivno pravilima koja ne vrijede i dispozitivno pravo - što je velika većina pravnih normi međunarodnog prava a dopušta subjektima da međusobno dogovore nešto drugo od onog što im propisuje norma. Takođe, podjela na opće i posebno pravo - koja se razlikuju po tome vrijedi li neko pravilo među svim državama međunarodne zajednice ili isključivo među državama određenog užeg kruga, te podjela na običajno i ugovorno pravo, pa podjela na prirodno pravo - koje smatra da je pravo sistem od prirode danih pravila i pozitivno pravo, kao važeće pravo stvoreno uz privolu država. (<https://www.Academia.edu/MJP> skripta, pristupljeno 23.11.2023.godine).

Posmatrajući podjelu međunarodnog prava prema prostornoj važnosti, postoje pravila općega i pravila partikularnog (posebnog) međunarodnoga prava. Pravila općega međunarodnog prava primjenjuju se u čitavoj međunarodnoj zajednici država. Njihova primjena nije prostorno ograničena, iako se neka pravila ne mogu primijeniti na sve subjekte.

Jedna od podjela međunarodnog prava bavi se dometom važnosti pojedinih pravila međunarodnoga prava i to na: imperativna ili apsolutno obavezujuća i na dispozitivna pravila međunarodnog prava. Kod apsolutno obavezujućih pravila nije dopušteno nikakvo odstupanje u posebnim

ugovornim ili drugim užim odnosima. Sva su ona pravila općega međunarodnoga prava. Bilo koje drugo pravilo koje je u suprotnosti s imperativnim pravilom ništavo je. Člana 53. Bečke konvencije o pravu ugovora iz 1969. propisuje među ostalim: „... *U svrhe ove konvencije imperativna norma općega međunarodnoga prava je norma što ju je prihvatila i priznala čitava međunarodna zajednica država kao norma od koje nije dopušteno nikakvo odstupanje i koja se može izmijeniti samo novom normom općega međunarodnog prava iste prirode*”, a član 64. nadalje propisuje da: „*Ako nastane nova imperativna norma općega međunarodnog prava, svaki ugovor koji je suprotan toj normi postaje ništav i prestaje.*” (Softić, 2012: 33-35; Degan, 2011: 8-14).

Pored gore navedenih podjela i vrsta međunarodnog prava ima još običajno i posebno pravo, zatim apsolutno obavezno i dispozitivno pravo. Veliki broj pravila međunarodnog prava je iz grupe dispozitivnih prava tj. da subjekti pri ugovoru o nekom odnosu moraju odrediti neku drugu odredbu umjesto pravila općeg međunarodnog prava. Tako odredbe apsolutnog obaveznog običajnog međunarodnog prava nalazimo u zakonima agresije i zakonom zabrane upotrebe sile pri mijenjanju državnih granica.

Takođe, kod međunarodnog prava postoji još i ustavno i upravno pravo. Međunarodno ustavno pravo se odnosi na pravno ustrojstvo međunarodnih zajednica i njihovu odgovornost, a međunarodno upravno pravo se primjenjuje na planu međunarodne saradnje, razvoja i arbitraže u slučajevima mirnog rješavanja sporova među subjektima. (Softić, 2012: 33-35; Degan, 2011: 8-14).

Pravna priroda međunarodnog prava

Pravni značaj i interes mnogih pravnih naučnih institucija i stručnjaka za međunarodnim pravom dolazi do izražaja u toku XIX stoljeća. Mnogi su u ranijim godinama osporavali pravila međunarodnog prava kao da nisu postojala, iako su se mnoge države tokom svjetskih ratova pozivale na odredbe i norme ratnog prava. Međunarodno pravo je svojim odrednicama u mnogim zaraćenim područjima donijelo mir i stabilnost među stranama. Takođe, i „Povelja Ujedinjenih naroda postavlja kao cilj uređenje ili rješenje međunarodnih sporova mirnim sredstvima i u skladu s načelima pravde i međunarodnog prava. Nemoguća pravno-filozofska konstrukcija - po kojoj bi ovo pravo moglo postojati samo u slučaju da iznad država postoji neka viša organizacija vlasti. Tu možemo prigovoriti da je suverenost određena i ograničena pravnim pravilima, ona je podložna pravu. Pravo je moguće i postoji kraj postojanja suvereniteta država. Nedostatak pravnih normi kod međunarodnog prava i dovodi nas u situaciju da bismo ga zvali pravnim sistemom. U međunarodnom pravu mali sistem normi i pravnih pravila

reguliše opsežan krug životnih odnosa. Nema zakonodavaca, suca i prisilnog izvršenja, tome prigovaramo postojanjem međunarodnih ugovora koji kodificiraju pojedine dijelove međunarodnog prava, s time da UN u svom postojanju značajno pridonosi izgradnji normi međunarodnog prava. Isto se tako u međunarodnoj zajednici postepeno razvija međunarodno pravosuđe, a postoji i izvršenje sankcija iako je slabije organizirano nego u unutrašnjem pravu neke države. Međunarodna zajednica na različite načine reagira na kršenje normi međunarodnog prava, kao što su protesti, nepriznavanje, sankcije, blokade i dr.“ (Softić, 2012: 33-35; Lučka, 2020).

Zbog mnogih prethodno navedenih karakteristika o međunarodnom pravu, tvrdnje su da nema međunarodnog prava i to prevashono zbog kršenja njegovih prava. Istina je da se to vrlo često dešavalo u ranijim periodima, ali to se dešava i u skorije i današnje vrijeme. Kršenje propisanih normi međunarodnog prava vršile su mnoge države odnosno subjekti i to sa veoma teškim mjerama. U nekim situacijama nije se vodilo računa o ljudskoj rasi niti okolnostima da li je mir ili rat. Prevazišli postupci su okarakterisani i osuđivani kao ratni zločini. Prema ocjeni određenih stručnih lica kod međunarodnog prava nedostaju određene norme i propisi koji bi nadogradili međunarodno pravo i dali mu jednu uokvirenu cjelinu.

U međunarodnom pravu nepostoje zakonodavci, ali umjesto njih postoje ugovori koji kodificiraju pojedine dijelove međunarodnog prava. Slobodno se laički može reći, da postojanje sudije ili sudova nije preduvjet za postojanje prava, sudija i sudovi ne stvaraju pravo, nego ga oni samo primjenjuju. Stavovi i komentari o međunarodnom pravu su veoma različiti, jer sve države međunarodne zajednice ne primjenjuju ista shvaćanja i učenja o međunarodnom pravu. Takav stav i pristup ima dosta lošu sliku u tome što se čitavo bogatstvo međunarodne i unutarnje prakse država o tome pitanju sagledava statički, dakle ne u njihovu razvoju i dinamici. Kada se neki pisac opredijeli za jedno od tih učenja, on počesto smatra da je taj problem riješio za sva vremena - prošlo, sadašnje i buduće. Ali ćemo dalje vidjeti da se bilo koje od tih učenja kao jedino ne može dosljedno primijeniti na sve situacije koje se mogu pojaviti u međunarodnoj praksi. (Softić, 2012: 33-40; Degan, 2011: 8-14).

Međunarodno pravo zabranjuje ratove, agresije i upotrebu sile. To je regulisala i povelja UN-a i predviđjela određene sankcije za počiniocce takvih radnji, tako da se slobodno može reći, da je međunarodno pravo sigurno pravo, bez obzira što se razlikuje od unutrašnjeg prava po mnogim svojim pravnim regulativama i osobinama. O njihovim razlikama i odnosima neki drugi put. Istina je da su dva su odvojena, ali ravnopravna i međusobno nezavisna pravna poretka.

Osnovni izvori međunarodnog prava

U vezi izvora međunarodnog prava postojalo je više različitih mišljenja i rasprava. Uopćeno kada se spominju izvori, odmah se razmišlja kakav je njihov oblik ili forma i porijeklo. Po najjednostavnijem značenju izvori međunarodnoga prava su prava i obveza za stranke nekoga akta. U tome smislu ugovor je izvor uzajamnih prava i obaveza njegovih stranaka. Jednostrani akt je ili izvor obaveza, koje je neka država njime jednostrano preuzela, ili prava koja je njime stekla, te odgovarajućih prava ili dužnosti drugih subjekata. (Softić, 2012: 21-23; Degan, 2011: 45-63). Izvori međunarodnog prava su: običaji, ugovori, opća pravna načela, sudske odluke, učenja pravnih stručnjaka, jednostrani akti država i odluke međunarodnih organizacija.

Međunarodni običaji primjenjuju se na sve subjekte međunarodnog prava bez obzira da li su oni prihvatili običaje svojim unutrašnjim pravom ili ne. Običajno pravo nastaje ponavljanim vršenjem koje prati pravna svijest. Vršenje može biti i propustom. Uvijek je potrebna svijest da bi određeno ponašanje bilo u skladu sa pravilom međunarodnog prava. Običajno pravo nastaje kada se sastanu objektivni i subjektivni elementi. U principu običajno pravo je rezultat pristanka države - subjekta na neko određeno pravilo. Njegov period stvaranja je vremenski duži. Običajno međunarodno pravo se odnosi na sve članice međunarodne zajednice. Tu odluku naložio je Član 38. Statuta Međunarodnog suda. Može biti i regionalnog karaktera, to jest kada se odnosi na međudržavne odnose dviju država. Najčešća pojava ovog tipa običajnog prava se izražava na području Latinske Amerike, a odnosi se na diplomatski azil. Običajno pravo je najstariji izvor međunarodnog prava. (<https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx>, pristupljeno 08.11.2023.godine).

Ugovori obavezuju samo one međunarodne subjekte koji su pristupili međunarodnim ugovorima. Ugovori mogu biti bilateralni i multilateralni (konvencije). Svima im je zajedničko da se ugovorni subjekti moraju pridržavati načela *pacta sunt servanta* (ugovori se moraju poštovati), jer poštovanjem ovog načela osigurava se, na još jedan efikasan način, provodivost međunarodnih normi. Međunarodnim ugovorima subjekti uređuju međunarodna prava, međusobne odnose. Određeni ugovori uređuju vremensko ponašanje, a koje može biti i trajnog karaktera. Mogu biti ugovori pogodbe i ugovori zakona. U principu uloga ugovora u pravnom smislu je da zadovolji suprotne i neusklađene interese odnosno zajedničke interese. U ugovor se mogu staviti razni sadržaji i najmanji dijelovi dogovora suprostavljenih strana. (<https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx>, pristupljeno 08.11.2023.godine).

Opća pravna načela po nekim mišljenjima se ne svrstavaju u posebne izvore međunarodnog prava, jer kao sadržana su u običajnom pravu. Takođe postoje mišljenja da se opća pravna načela primjenjuju po recesiji koju je izvršio Statut, ali veže samo sud. U ovakvim okolnostima stranke bi mogle odgovarati za kršenje pravila koja ih nisu vezala prema općim međunarodnim pravom. Ali postoje i mišljenja koja govore da su opća načela, poseban izvor međunarodnog prava, a koji se u praksi primjenjuje u skladu sa članom 38. Statuta međunarodnog suda, što govori u čl.38. stav 1. o primjeni pravnih načela, a koja nisu nastala u međunarodnoj praksi. Opća načela nisu isključivo načela unutarnjeg prava, ona su zajedničko dobro kompletnog pravnog života što im omogućava da se nadgrade u norme međunarodnog prava. Ta načela se mogu primijeniti i na međunarodne odnose. Običajno, ugovorno i opća načela po članu 38. U međusobnom odnosu su jednaki. U slučaju sukoba odlučuju opća načela. ([https://www. Enciklopedija.hr/ Natuknica.aspx](https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx), pristupljeno 08.11.2023.godine).

Sudske odluke, nastale od Međunarodnog suda pravde, proizvodile su pravno djelovanje prema subjektima koji su bili stranke u sporu. U posljednje vrijeme njihova važnost se proteže i na druge subjekte. Ovaj izvor prava smatra se precedentom, i kao takav on nastaje kao samostalan izvor prava. Statut međunarodnog suda je ovaj izvor numerisao kao pomoćni, kao alat da se iznađu i odrede pravna pravila. Ovim izvorom se ne stvaraju nova pravna pravila, time njegova vrijednost je puno manja od prethodnih. Član 59. Statuta međunarodnog suda govori o tome, da presuda suda stvara pravo samo zaslužaj koji je riješila i za stranke tog spora. ([https://www. Enciklopedija.hr/ Natuknica.aspx](https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx), pristupljeno 08.11.2023.godine). Osim navedenih izvora prava, kao dopunski smatraju se pravičnost kao i moralnost.

Pravičnost se koristi kao poseban izvor prava u slučaju kada suprotstavljene strane ovlaste arbitra da pravično presudi stvar bez obzira na postojeće pravo. Ponekad je pravičnost dio sadržaja pravila međunarodnog prava. Često se koristi kao nužna dopuna njegovih praznina. Međutim, međunarodno pravo nema takvih praznina jer se inače neki slučaj nikada ne bi mogao riješiti, te stoga ona ne postoji kao pravni izvor. Ipak razlikujemo tzv. akcesornu pravičnost kada arbitražni sudac mora primijeniti pravila pravičnosti kao ispravnu primjenu i poštivanje prava, a na to suca ne treba posebno podsjećati, te pravičnost različitu od prava koja nije pozitivno pravo i od njega se razlikuje ali ga dopunjuje. Primjena takvih pravila pravičnosti dopuštena je isključivo ako je to naročito predviđeno (po Statutu Međunarodnog suda ukoliko o tome postoji sporazum stranaka). Ovo je diktirano željom da se postigne rješenje prikladnije slučaju i povoljnije za stranke. ([https://www.Enciklopedija.hr/ Natuknica.aspx](https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx), pristupljeno 08.11.2023. godine).

Kodifikacija međunarodnog prava

Pojam kodifikacije se odnosi na sabiranje postojećih pravnih normi i propisa u jednu knjigu ili zbornik. Kodifikaciju je stvorio onaj koji nije uradio propise. Ovo je jako bitno za kodifikaciju običajnog prava. Kodifikacija može obuhvatiti pravila različitog stupnja pravne moći koji se postupkom kodifikacije između sebe izjednačuju. Kodificirana pravila izjednačuju se i s obzirom na vremenski period njihova stupanja na snagu, a vidi se i da kodifikacija uvijek sadržava neku izmjenu dotadašnjih pravila, kako običajnog tako i ugovornog prava. Ukoliko u običajnom pravu postoje regionalne ili neke druge razlike treba izabrati jednu varijantu, a druge odbaciti. Sva ova općenita razmatranja vrijede i u međunarodnom pravu. Kodifikacija se može definirati i kao „proces u kome najviši politički autoritet u jednoj političkoj jedinici unosi u pravni sistem te jedinice jedinstven, novoosmišljen i pravnoobavezujući zakonik“. Rezultat kodifikacije je zakonik ili kodeks koji se može definisati kao cjelina pravnih normi koje obuhvataju sve ili većinu aspekata određene pravne oblasti ili grane. Povelja UN govori o kodifikaciji i progresivnom razvoju međunarodnog prava kao o posebnom zadatku UN. Potreba kodifikacije međunarodnog prava je neophodna jer ponekad se ne može utvrditi kako pravo primijeniti za neki konkretan slučaj. Odredbe običajnog prava su dijelom nesigurne u sadržaju ili nejasne i nedorečene u domašaju.

Zato je potrebna kodifikacija da bi se pravila unificirala, posebno kada imamo više partikularnih pravila ili varijanti koje su subjekti prihvatili. Imamo opću ili djelimičnu kodifikaciju i ona se jedino ostvaruje po pojedinim dijelovima prava. Dalje imamo sistemsku, plansku ili prigodnu kodifikaciju. Ako je djelo naučnika pojedinaca ta kodifikacijase naziva se privatnom, a ukoliko je djelo država i međunarodnih ugovora tada je službena. Kodifikacija općeg međunarodnog prava je u obavezi OUN, ali ne isključivo. Povelja UN-a unijela mnogo izmjena dotadašnjeg prava, kao što su zabrana rata, pravo na razvoj, samoupravu i nezavisnost kolonijalnim narodima, osnovna prava pojedinca i njihova međunarodna zaštita. Poseban prilog međunarodnom pravu doprinijeli su Londonski ugovor od 1945. g i Statut Međunarodnog vojnog suda u području kažnjavanja glavnih ratnih krivaca. „Opće skupštine OUN potiču kodifikaciju na dva načina: proučavanjem i davanjem preporuka članovima OUN. Opća je skupština osnovala i poseban pomoćni organ - Komisiju za međunarodno pravo a koja se sastoji od 34 stručnjaka za međunarodno pravo koji se biraju kao stručnjaci, a ne predstavnici svoje države. Kad komisija završi svoj rad, šalje konačan izvještaj i nacrt Općoj skupštini koja taj predmet još jednom raspravlja. Ukoliko se svi slože, saziva se diplomatska konferencija svih članica i pozvanih nečlanica i na toj se konferenciji usvaja konvencija te se

izlaže potpisivanju i ratifikaciji država. Uz ovaj vid kodifikacije međunarodnog prava OUN djeluje i kroz druge ustanove tako se komisija Ekonomsko-socijalnog vijeća bavi pravima čovjeka, a radi se i na kodifikaciji i izvan ustanova OUN - u Međunarodnoj organizaciji rada, Nordijskom vijeću ili Vijeću Evrope.” (Softić, 2012: 40-45; <https://www.PravoBiH.com.>, Kodifikacija-koncept i klasifikacija, pristupljeno 02.12.2023.godine).

„Kodifikacija u širem smislu predstavlja donošenje zakona i drugih pisanih izvora prava kojima se prije svega zamjenjuje do tada važeće običajno pravo, odnosno sudska praksa, kojim je dotada to područje bilo uređeno ili se stvara posve novo pravo, koje prije nije postojalo ni u obliku običaja ni u praksi sudova. Kodifikacija u užem smislu je donošenje velikih zakona (kodeksa), kojima se obuhvataju u cjelini velike oblasti ili grane prava i tako se pravo sistematizira u malom broju velikih zakona. Time se stvara jedinstvena pravna cjelina utemeljena na jedinstvenim načelima, radi objedinjavanja normi razasutih u malim zakonima. Kodifikacija se može definirati i kao „proces u kome najviši politički autoritet u jednoj političkoj jedinici unosi u pravni sistem te jedinice jedinstven, novoosmišljen i pravnoobavezujući zakonik. Rezultat kodifikacije je zakonik ili kodeks koji se može definisati kao cjelina pravnih normi koje obuhvataju sve ili većinu aspekata određene pravne oblasti ili grane. Putem kodifikacije se iznova uređuje određena grana prava. Tako da zakonik zamjenjuje ranije izvore prava, koji svakako mogu poslužiti kao građa za izradu novog zakonika. Time se kodifikacija razlikuje od tzv. inkorporacije, koja se sastoji od prostog sjedinjavanja postojećih manjih zakona i drugih izvora prava u jedan veliki zakonik, bez prerađivanja njihovog sadržaja. (Softić, 2012: 40-45; <https://www.PravoBiH.com.>, Kodifikacija-koncept i klasifikacija, pristupljeno 02.12.2023.godine).

„Kodifikacija je uvijek modernizacije prava i da bi se mogla izvršiti kodifikacija određene grane jednog pravnog sistema, potrebno je da se prije toga ostvare tri uslova. Kao prvo, potrebno je da u pravnom sistemu postoji visoko uvažavanje pisanog prava, drugi uslov javlja se potreba da zakonodavna vlast u određenom pravnom sistemu ne smije biti podijeljena između dva ili više suprotnih faktora koji utiču na vlast, jer je najčešće u takvim slučajevima važnija borba za prevlast, nego kodifikacija. Iz toga slijedi zaključak da je potrebna visoka koncentracija vlasti da bi došlo do uspješne kodifikacije. Ako postoji visoka kocentracija vlasti u rukama jednog zakonodavnog tijela, onda je potrebno da taj politički autoritet ima volju da nametne zakonik ili kodeks. Bez volje političkog autoriteta za kodifikaciju nema ni same kodifikacije prava. Dakle volja političkog autoriteta je treći uslov za kodifikaciju.“ (Softić, 2012: 40-45; <https://www.PravoBiH.com.>, Kodifikacija-koncept i klasifikacija, pristupljeno 02.12.2023.godine). Prema

kriteriju jesu li kodifikacije rađene s ciljem inovacija, odnosno po novom konceptu pravnih normi, kodifikacije mogu biti konzervativne i reformističke. Zatim, kodifikacije mogu biti dio cjelokupnog prava, te kodifikacije pojedinih grana prava kao što su građansko, krivično, procesno pravo. Takođe kodifikacije možemo podijeliti i prema periodu kada su nastale. Kodifikacije su mnogo starije nego što se mislilo. Hamurabijev zakonik je otkriven 1901. godine i njega se smatralo da je najstariji zakonik u historiji čovječanstva. Najstarija kodifikacija izvršena je za vrijeme vladavine babilonskog imperatora Hamurabija. Hamurabijev zakonik je urađen oko 1750. g.p.n.e., sadrži oko 282 člana, koji regulišu porodično, obligaciono i krivično pravo, te organizuju sudove. (Softić, 2012: 40-45; <https://www.PravoBiH.com>., Kodifikacija-koncept i klasifikacija, pristupljeno 02.12.2023.godine).

Država kao subjekt međunarodnog prava

Uopće o subjektima međunarodnog prava

Subjekti međunarodnog prava su subjekti kojima međunarodno pravo priznaje prava i dužnosti i koji djeluju po odredbama međunarodnog prava te su podvrgnuti međunarodnom pravnom poretku. Subjekti međunarodnog prava, u prvom redu, su *države*, koje su redovni subjekti međunarodnog prava. Drugi subjekti su sekundarni, izvedeni, pa čak i fiktivni subjekti međunarodnog prava, a koji su se naročito razvili nakon II svjetskog rata, kao što su međunarodne organizacije. Također, u određenim slučajevima subjektima mogu biti i *ustanici i oslobodilački pokreti* koje je priznala međunarodna zajednica kao zaraćene strane. Subjekt međunarodnoga prava je svatko tko u međunarodnome pravnom poretku ima pravnu i radnu sposobnost. Pravna sposobnost očituje se u tome da subjekt toga prava može biti nosioc prava i obveza. Radna sposobnost podrazumijeva sposobnost subjekta međunarodnoga prava da može samostalno isticati svoje zahtjeve prema drugim subjektima, sklapati međunarodne ugovore i druge pravne poslove, te općenito učestvovati u stvaranju i izmjeni normi općega i partikularnoga međunarodnog prava. Subjekti međunarodnog prava su subjekti kojima međunarodno pravo priznaje prava i dužnosti, i koji djeluju po odredbama međunarodnog prava te su podvrgnuti međunarodnom pravnom poretku. Subjekti međunarodnog prava u prvom redu, su države, koje su redovni subjekti međunarodnog prava. S posebnim položajem najpoznatiji subjekt međunarodnog prava je Sveta Stolica. Čovjek pojedinac u pravilu nije subjekt međunarodnog prava. Međutim, u određenim slučajevima, a naročito u novije vrijeme, međunarodno pravo daje određeni subjektivitet pojedinu. (Softić, 2012: 45-46; Degan, 2011: 209-219).

Država - subjekt međunarodnog prava

Država je zajednica koja djeluje na određenom području. Ona je najviši oblik organizacije pravnog poretka. To je politička zajednica onih koji vladaju, odnosno obavljaju političku vlast. Čovječanstvo je podijeljeno na suverene i teritorijalne države. Razlikujemo dva načina nastanka nove države: originaran i derivativan. Originaran znači nastanak države na slobodnom (nema vlasnika) području, a derivativan znači nastanak nove države na području gdje postoje jedna ili više država prethodnica. Nova država može nastati na osnovu nekoga pravnog akta, bilo unutarne bilo međunarodne naravi. Kriteriji međunarodnog prava za stvaranje novih država u prvom redu da imaju: stalno stanovništvo, određeno područje, vladu i sposobnost ulaziti u odnose s drugim državama. Država može nastati putem pravnog akta unutarne ili međunarodne prirode, zatim dogovorom kolonijalnih sila i narodnooslobodilačkih pokreta, odlukom političkog organa UN-a i međunarodnim ugovorom. Svaka država mora dakle imati područje na kojemu njezini organi vrše svoje nadležnosti. Područjem države određene su granice njezine vlasti. Država je u isto vrijeme i zajednica ljudi na njezinu području. Ne može biti države bez stalno naseljenih stanovnika. Ta se zajednica najprije sastoji od građana (državljana) te države, te od stranaca. Svi državljani ne moraju govoriti isti jezik, niti moraju biti istoga etničkog porijekla. Rijetke su države bez nacionalnih, jezičnih ili vjerskih manjina. Organizirana politička vlast (suverenost). Svaka država mora imati organe vlasti, jednako kao što ni pravna osoba po unutarnjemu pravu ne može djelovati bez svojih organa. Vlada države obnaša svoje nadležnosti na cjelokupnome državnom području.

Međunarodno priznanje države i njen prijem u članstvo međunarodnih organizacija je pod nadzorom UN-a. Suverenost se u međunarodnome pravu definira kao vrhovna vlast države na njezinu području koja isključuje vlast drugih država. U suvremenoj međunarodnoj zajednici državna suverenost pravni je pojam i podvrgnuta je međunarodnom pravu. Navodi se da država prestaje postojati nestankom nekoga od tri elemenata koji je čine državom. Najčešće se smatra da se nestanak teritorija i stanovništva neke države bivaju kao posljedica njihova prijelaza pod suverenost druge države sljednice ili više njih. Aneksija jedne države od strane druge putem sile, primjeri su nestanka država. (Softić, 2012: 40-45; Degan, 2011: 209-219). Da bi postao subjekt međunarodnoga moraju se poštovati određene norme u međunarodnome pravnom poretku. Pre svega neophodne su pravne i svake druge sposobnosti kojim se zadovoljava međunarodna zajednica i OUN-a kao njena glavna osovina. Pravna sposobnost subjekta u međunarodnome pravu očituje se osobinama sposobnosti nosioca prava i svih drugih zadataka i aktivnosti neophodnih za pravno funkcionisanje državnog aparata. Takođe, sposobnost

subjekta međunarodnoga prava ogleda se u sposobnostima samostalnosti donošenja odluka i zahtjeva prema drugim subjektima, da ima sposobnosti sklapanja pravnih ugovora i poslova sa drugim subjektima, da može učestvovati u stvaranju i izmjeni normi općega i partikularnoga međunarodnoga prava, te da može imati podnositi odgovornost u slučaju narušavanja obaveza iz međunarodnog prava. Svaki narod ima pravo da stvori svoju državu i da ta država ima svoja prava, suverenost i jednakost. Međunarodno pravo ima mogućnost da zabrani nastanak nove države, posebno u slučajevima da nije u skladu sa postojećim poretkom. Međunarodne mjere za takve države su sankcije i zabrana priznanja, pa čak i oružane sankcije.

Osnovna prava i dužnosti države

Osnovna prava i dužnosti država čine neku vrstu objektivnog i višeg prava u današnjem međunarodnom pravom poretku. To se ogleda u njihovoj primjeni i tumačenju u praksi Međunarodnog suda u Den Hagu. Sud, s jedne strane, polazi od pretpostavke da su ta načela prihvatile sve države svijeta i stoga ne postavlja stroge uvjete dokazivanja njihova postojanja, za razliku od ostalih općih običajnih pravnih pravila. Osnovna prava i dužnosti država u nekim razdobljima uopće nisu bila pravila pozitivnog međunarodnog prava. Ona su to postala tek kada su ih sve države prihvatile kao takva. Osnovno pravo države na samoodržanje (opstanak) tumačilo kao njezino pravo na teritorijalno širenje i podčinjavanje drugih država, posebice onih „neciviliziranih”. „Najznačajniji međunarodnopravni dokument kojim su prava i dužnosti država postala pravila pozitivnog međunarodnog prava je Povelja UN-a iz 1945.godine. Tada je usvojena Deklaracija o principima međunarodnog prava, koji se tiču prijateljskih odnosa i saradnje među državama.” (Softić, 2012: 57-58). Osnivanjem Lige naroda mislilo se da neće biti ratova i da će slijediti sankcije za sve države članice koje prekrše svoje obaveze iz njenog Pakta. Član10. Pakta, kao jedan od osnovnih članova tog novog sistema kolektivne sigurnosti, predviđao je: „Članovi Lige se obvezuju da će poštovati i održavati protiv svakoga vanjskog napada teritorijalnu cjelovitost i postojeću političku neovisnost svih članova Lige...”. (Sukijasović, 1967). Pored navedenog država ima svoje specifične osobine po kojima se razlikuje od ostalih društvenih organizacija, a to su: globalni i politički karakter države-politička vlast, suverenost državne vlasti, oružanu, ekonomsku i ideološku moć, odnos prema stanovništvu i teritoriji, specifične državne funkcije i povezanost države i prava. (Visković, 2006: 22).

U periodu hladnoga rata koje je uslijedilo odmah nakon osnivanja UN-a, primjena tih načela kompromitovala se u praksi. Mnogi akti koji su usvajani pod tim imenom imali su za cilj ponovnu potvrdu načela UN-a kao

osnovnih prava i dužnosti država. Pet principa miroljubive koegzistencije prvobitno je bilo formulirano u zajedničkoj izjavi prvih ministara Indije i Kine, u aprilu 1954. godine u New Delhiju: uzajamno poštovanje teritorijalne cjelovitosti i suverenosti, uzajamno uzdržavanje od agresije, nemiješanje u unutarnje poslove druge države, ravnopravnost i uzajamna korist i miroljubiva koegzistencija. Komisija za međunarodno pravo predložila je još u 1949.godine, nacrt Deklaracije o pravima i dužnostima država, koji formalno nikad nije bio usvojen. Opća skupština je 24. septembra 1970. godine, na svom jubilarnom zasjedanju u povodu četvrt stoljeća UN-a, konsenzusom (bez glasanja) usvojila Deklaraciju o načelima međunarodnoga prava o prijateljskim odnosima i saradnji između država u skladu s Poveljom UN-a (Rezolucija 2625 (XXV)). U toj se deklaraciji izlaže i razrađuje sedam načela i to: načelo zabrane sile, načelo mirnoga rješavanja međunarodnih sporova, načelo neintervencije, dužnost država da međusobno surađuju u skladu s Poveljom, načelo ravnopravnosti i samoodređenja naroda, načelo suverene jednakosti država te načelo ispunjavanja prihvaćenih međunarodnih obaveza u dobroj vjeri. Sva navedena načela općeg međunarodnoga prava obavezuju sve države svijeta. (Degan, 2011: 209-219). Ako se povredom primarnih pravila međunarodnog prava utvrdi povreda međunarodnih obaveza države, a na osnovu sekundarnih pravila međunarodnog prava utvrdi stvarna odgovornost takvog kršenja državi, nastaje međunarodno protupravno djelo države koje „povlači međunarodnu odgovornost države“. Odgovornost države u ovom smislu nije subjektivne naravi, odnosno prilikom njenoga utvrđivanja ne ispituje se subjektivni element. Država, u navedenom smislu, odgovora samo za djela koja su u vezi s njenim „svojevremeno nosioca suverenosti. Država je, dakle, odgovorna za djela pripadnika sigurnosnih snaga i najviših državnih zvaničnika, neovisno o njihovom položaju ili činu. Odgovornost države treba postojati uvijek kada se prekrši međunarodno pravo, bez obzira na to da li je kao posljedica tog kršenja nastupila šteta. Svako kršenje međunarodnog prava je akt njegove povrede, a da stepen pričinjene štete može biti odlučujući faktor samo kod određivanja visine njene naknade, ali da nije ni od kakve pomoći u određivanju da li je subjektivno pravo druge države povređeno. U pogledu međunarodne odgovornosti država, ističemo da je nužna diferencijacija između nastanka međunarodne odgovornosti i njenoga utvrđivanja. Kada država učini međunarodno protupravno djelo tada nastaje njena međunarodna odgovornost. Dešava se da međunarodna odgovornost države nastane, ali ne bude utvrđena, jer pitanje utvrđivanja odgovornosti niko zvanično nije pokrenuo. Ovo nazivamo šutnjom u međunarodnom javnom pravu. (Omerović, 2021). Razlikujemo dva načina utvrđivanja odgovornosti države. Prvi je pravni (*de iure*) način utvrđivanja međunarodne odgovornosti države od strane međunarodnih sudova i tribunala provođenjem tačno utvrđenoga

sudskoga ili arbitražnoga postupka, a drugi je politički (*de facto*) način njenoga utvrđivanja od strane izvršnih i/ili zakonodavnih organa međunarodne organizacije. I pravni i politički način utvrđivanja odgovornosti mogu imati dvojak karakter u pogledu posljedice. UN-e nemaju svoj izvršni aparat, pa se prvenstveno koriste organima država članica, međutim, imaju sistem prinude i sankcija koji nije toliko kompaktan i dosljedan kao u unutrašnjem pravnom sistemu države. U državi je sistem prinude i sankcija nedvojbeno precizniji i sređeniji. (Omerović, 2021).

Priznanje države i vlade

Pojavom nove države na ustavan način i u skladu sa normama međunarodnog prava, ostale države međunarodne zajednice uspostavljaju diplomatske i druge miroljubive odnose sa novonastalom državom. Priznanje nove države i njene nove vlade u nekoj već priznatoj državi koja je na vlast došla neustavnim putem različita su pitanja koja treba razmatrati posebno. Nova država nastaje kada se steknu tri uslova: državni teritorij, stanovništvo i organizirana politička vlast, tj. suverenitet. O rezultatima priznanja nove države u nauci postoje dva suprotstavljena gledišta. Država može da postoji i da funkcioniše bez obzira i ako nije priznata, ali ima pravo da bude tretirana kao država od strane drugih članica međunarodne zajednice. (Softić, 2012: 53-55). Principi EU iz 1991. godine po pitanju priznanja novih država odnosili su se na sljedeće: Da se poštuju načela Povelje UN-a i obaveze iz drugih međunarodnih akta, vladavinu prava, demokratiju i prava čovjeka, garancija prava etničkim i nacionalnim skupinama i manjinama, poštivanje postojećih granica, poštivanje obaveza po pitanju razvoja nuklearnog oružja i da poštuju arbitraže u slučaju sporova. Nesporno je da svaka nova država nastoji da u što kraćem vremenu izbori svoje priznanje od drugih država i da bude primljena u UN-a i u druge međunarodne organizacije. Nova država ne može uspostaviti dvostrane odnose s drugim državama prije nego što je one ne priznaju. Sve dok je izvan međunarodnih organizacija, ona je više ili manje izolirana u mnogostranim odnosima. Uz to treba naglasiti da nije jednak međunarodni položaj svih nepriznatih država, uključujući čak i one koje ispunjavaju uslov efikasnosti vlasti. (Softić, 2012: 53-55). Priznanje nove države može se izraziti na prećutan način, kada se namjera priznanja izvodi iz nekoga drugog akta ili činjenice koji su rezervirani za međudržavne odnose. Akt priznanja neka država može dati pojedinačno i sama za sebe, što se u praksi najčešće i događa. Ali priznanje može biti i kolektivno od skupine država. (Degan, 2011: 209-219). U slučaju da u nekoj državi dođe do smjene vlade u skladu sa propisanim ustavnim normama, kao što su primjer demokratski izbori, ostale članice međunarodne zajednice nemaju se pravo miješati ili osporavati donesene odluke. Ti principi važe i za neke druge

promjene državnoga sistema. Jako važno i bitno je da se poštuje ustav i volja stanovništva.

Nova vlast je ovlaštena zastupati državu po pitanju međunarodnih odnosa. Strani diplomatski zastupnici mogu predati nova akreditivna pisma naslovljena novomu vođi države, ali drugih učinaka takve ustavne promjene vlasti nemaju. U slučaju da u nekoj državi dođe do smjene vlasti neustavnim putem, bilo državnim udarom bilo revolucijom, tada dolazi u pitanje priznanje nove vlade od strane drugih država. U tom slučaju strane države nisu dužne uspostaviti odnose s tom novom vladom. Priznanje vlade nije obavezujuća za države, sve je na dobroj volji, ekonomskim interesima i mnogo drugih razloga koji su današnja svakodnevnica. Posebno bitno je, treba li zaista priznavati novu vladu koja je došla na vlast neustavnim putem, ali je prethodna vlada prestala postojati i time se ne postavlja pitanje izbora između dvije konkurentske vlade. (Degan, 2011: 209-219).

Vrste država

U današnjoj praksi po pitanju vrsta država susrećemo se sa više oblika ili klasifikacija. Sve ovo zavisi od njihovog oblika vladavine, vrste političkog sistema, državnog uređenja, stepenu centralizacije i decentralizacije. Prema svojoj unutrašnjoj strukturi države mogu biti unitarne i složene. Prema obliku vladavine, odnosno mjestu i položaju šefa države, mogu biti u obliku monarhije, republike, diktatura ili tiranija. Država u obliku *monarhije* je u kojoj monarh, kralj ili car dolazi nasljedstvom i oni su doživotni vladari. Država *republika* je šef države dolazi izbornim procesom i funkcija ima svoja ograničenja na nekoliko godina. Država sa *diktaturom* je gdje se na vlast dolazi silom i nasilnim putem, vlada traje onoliko koliko se pobunjenici ili dictator može održati na vlasti. Kod složenih država razlikujemo četiri tipa država to: *Realna unija* je veza više država koje imaju zajedničkog vladara, a razlika u odnosu na personalnu uniju je u stalnosti veze pa dolazi do obavljanja nekih zajedničkih poslova. Ove države prema van nastupaju kao jedan pravni subjekt. *Personalna unija* gdje je zajednica vladara dviju država do koje dolazi kada se poklapaju nasljedni redovi ili kada vladar jedne države bude izabran i za vladara druge države. U ovom obliku država, svaka država zadržava svoju nezavisnost i međunarodni subjektivitet. *Konfederacija* je tip država osnovana po međunarodnom ugovoru i sastoji se od više država, kojima je isti cilj. Države zadržavaju svoju suverenost pa su i dalje subjekti međunarodnog prava. Članice mogu ulaziti i u druge ugovorne i van ugovorne odnose. *Federacija* je tip države ili zajednica više država koje se nazivaju državama, republikama, provincijama, zemljama ili pokrajinama. Federacija je savezna država i kao takva je subjekt međunarodnog prava. (Softić, 2012: 53-55). U mnogim gore navedenim oblicima država i državnog

ustrojstva može doći do promjena i prelaska u neki drugi oblik uređenja. Faktori koji mogu takve promjene donijeti su najčešće ekonomskog, političkog i vojnog karaktera. Sve zavisi u kakvom su odnosu države povezane. Po političkom sistemu oblici tipovi država mogu biti: *Autokratija* gdje vladar svojom voljom provodi vlast. Stanovništvo nema pravo niti uticaj na bilo kakve promjene. *Oligarhija* je tip države gdje se uz poglavara na vlasti nalazi manji dio vladajućeg staleža odnosno društva. Postoje dva tipa ove države. *Aristokratska* u kojoj su moćnici na vlasti i *polukratska* gdje su na vlasti finansijski moćnici. *Demokratija* je država gdje većina stanovništva ima slobodna prava, političko odlučivanje i postavljanje, nadzor i pozivanje na odgovornost nosioca državne vlasti. Osnovno u ovoj državi su ljudska prava, jednakost i suverenitet. Postoji antička i moderna demokratija. Prema državnom uređenju postoje *jedinstvena* država, koja ima jednu organizaciju vlasti i *složena* država, koja u svom sastavu ima više državnih organizacija. Prema stepenu centralizacije i decentralizacije, imamo *centralizovanu* državu gdje je sve podređeno centru vlasti, a lokalne vlasti su bez bilo kakve nadležnosti i *decentralizovanu* državu gdje lokalna vlast ima veću nadležnost i samostalnost u odlučivanju.

Zaključak

Međunarodno pravo kroz svoj historijski razvoj uspjelo je koliko toliko da se nametne i uredi odnose među mnogim subjektima i stvori mir i sigurnost mnogim građanima. Međunarodno pravo je sistem pravnih normi koje uređuju odnose između subjekata tog prava.

Država kao jedan od osnovnih subjekata mora imati teritorij, stanovništvo i vladu. Ta njena suverenost omogućava djelovanje međunarodnog prava i provođenje međunarodne politike. Međunarodni ugovori kao osnovni izvori međunarodnog prava su saglasnosti odnosno volja dva ili više subjekta međunarodnog prava, s ciljem da postigne određeni učinak po međunarodnom pravu, stvarajući odnos prava i dužnosti između njegovih stranaka.

Međunarodno pravo svoj veliki doprinos u svjetskim društvenim kretanjima daje kroz mnoge ratove i posljedice koje ostavljaju iza sebe. Bitan faktor u realizaciji svoje misije daju mu Haške i Ženevske konvencije. Kroz svoje aktivnosti međunarodno pravo ima uticaj na države i daje im upute korištenja mnogih pravnih odredbi i normi. Mada smo danas svjedoci da je poštivanje odredbi međunarodnog prava u jednoj velikoj krizi.

Za mnoge subjekte međunarodnog prava, oružane grupe, jedinice i druge vojne formacije ne postoje niti Ženevske, Haške konvencije niti međunarodno pravo. Vrijeme u kojem se danas nalazimo i živimo postalo je

jako turbulentno i neizvjesno, jer mnogi sebi daju za neko pravo, da mogu raditi što žele. Pored mnogih aparata, konvencija, protokola i drugih dokumenata donešenih od strane cjelokupne međunarodne zajednice, ima se utisak da to nije dovoljno.

Globalna međunarodna politika po svim elementima međunarodnog prava pokazala je svoju inertnost u Bosni i Hercegovini, kako u ratnom, tako i poratnom vremenu. Vrlo je neizvjesno da se jednostrane akcije pod plaštom međunarodnog humanitarnog prava mogu da pretvore u akcije nasilja. Zaštita civila i civilnog stanovništva, u principu se dočeka nesprijetna i bez bilo kakvog odgovora.

Kroz ovo prethodno razmatranje međunarodnog prava i analizu mnogih općih i regionalnih instrumenata i mehanizama koji se odnose na subjekte i izvore međunarodnog prava pokušali smo približno prikazati sliku njihove povezanosti i međusobnog uticaja na međunarodnu zajednicu i politiku koju ona provodi držeći se u zaštiti međunarodnog prava.

Države kao subjekti i nosioci prava, sloboda, zaštite i nacionalnih pravnih sistema su dužne omogućiti primjenu i svih drugih međunarodno pravnih normi koje su bitne i interesantne za njeno stanovništvo. Takođe, dat je jedan kraći pregled svih oblika država kao subjekata međunarodnog prava, kroz koji se vidi kakvi sve društveni sistemi postoje u međunarodnoj zajednici i međunarodnom pravu.

Literatura:

1. Degan, V. Đ. (2011). *Međunarodno pravo*. Zagreb: Školska knjiga.
2. *Humanitarno pravo II, Ženevske konvencije i dodatni protokoli*. (1996). Sarajevo: Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine.
3. Omerović, E. (2021). *Odgovornost države za povredu međunarodne obaveze s posebnim osvrtom na međunarodno izvršno pravo*, Naučni rad, Anali pravnog fakulteta broj 8. Zenica: Pravni fakultet.
4. Selimbašić, S. (2020). *Sigurnosno-odbrambeni koncept međunarodnih organizacija i njihov uticaj na postdejtonsku Bosnu i Hercegovinu*. Doktorski rad. Mostar.
5. Softić, S. (2012). *Međunarodno pravo*. Sarajevo: DES.
6. Sukijasović, M. (1967). *Pojam agresije u međunarodnom pravu*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
7. Tatalović, S. (2006). *Nacionalna i međunarodna sigurnost*. Zagreb: Politička kultura.
8. Vidanović, V. (2005). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Centar za ljudska prava.
9. Visković, N. (2006). *Teorija države i prava*. Zagreb: Birotehnika.

10. <https://www.Enciklopedija.hr/Natuknica.aspx>, pristupljeno 08.11.2023.
11. <https://Wikipedija>, slobodne enciklopedije, pristupljeno 20.10.2023.
12. <https://www.Pravo BiH.com>, Kodifikacija-koncept I klasifikacija, pristupljeno 02.12.2023.
13. <https://www.Academia.edu/MJP skripta>, pristupljeno 23.11.2023.

Abstract: *International law plays a very important role in regulating relations in the international community. His role is very important in the creation of those relations that prevail between states, as well as in the establishment and arrangement of those peaceful relations. In this paper, we will try to introduce readers to international law as a concept and its connection with the state, as a factor with which they build a whole set of relationships that take place in the international community today. Through its centuries-long existence and development, international law has undergone various changes and legal regimes, and through the passage of time, through the development of international trade and the cross-border movement of people, capital, and the circulation of goods and services, they have come to the point that today they are one of the most important foundations of modern society. and« conditio sine qua non – a condition without which it is impossible » for the establishment of connections, cooperation and closer cooperation between citizens, i.e. citizens of different countries.*

Also, in essential and short outlines, we will give, what are the differences between internal and international law, and a short historical path of origin and development of international law and its legal norms and features. We will dedicate a part of the space in this paper to the state as a social norm, its sources, its subjects and its role in international law.

Key words: *International Law, International Community, State, Subject, Treaty, Custom, Customary Law, Source, International Organizations, Codification.*

NADLEŽNOST DRŽAVA

***Apstrakt:** Nadležnost država u objektivnom smislu obuhvata djelokrug poslova koje države odnosno njeni organi su ovlašćeni da obavljaju, dok u subjektivnom smislu predstavlja pravo i obavezu država da postupa u određenim slučajevima i preduzme određene radnje. Treba razlikovati unutrašnju i međunarodnu nadležnost država. Države na osnovu suverene vlasti unutrašnju nadležnost ostvaruje kroz sistem državnih organa, te postoji zabrana miješanja u unutrašnje stvari drugih država. Tako je država nadležna nad svim licima i stvarima koje se nalaze na njenoj teritoriji, ali i nad licima koja su za nju vezana državljanstvom i kada se ne nalaze na njenoj teritoriji. Postoji imeđunarodna nadležnost koja se zasniva na jednakosti svih država u međunarodnoj zajednici.*

***Cljučne riječi:** država, nadležnost, teritorija, državljanstvo, suverenitet.*

Uvod

U pogledu nadležnosti država treba naglasiti da države imaju određena prava koja mogu biti osnovna i ugovorna. Osnovna se stiču samim činom nastanka države, od trenutka kada se pojavi u međunarodnoj zajednici. Ta prava su apsolutna, neprikosnovena i neutuđiva i za njihovo postojanje nije potrebno posebno priznanje. Ugovorna prava države stiču se zaključivanjem i ratifikacijom određenih međunarodnih ugovora (Novaković, 1936: 60). Osnovna prava država bi bila pravo na suverenost i nezavisnost, pravo na samoodržanje, pravo na jednakost, pravo na saobraćaj i pravo na poštovanje. Garant osnovnih prava država je i Povelja Ujedinjenih nacija, ali i drugi međunarodni dokumenti. Tako Povelja Ujedinjenih nacija u članu 2. određuje da su sve države članice jednake (Lalović, 2006). Takođe naglašava se da države nemaju ovlašćenje da se mješaju u poslove koji spadaju u unutrašnju nadležnost druge države. Ništa u Povelji ne ovlašćuje Ujedinjene nacije da se mješaju u pitanja koja se po suštini nalaze u unutrašnjoj nadležnosti svake države, ali ovo načelo nemješanja u unutrašnje stvari neće uticati na primjenu prinudnih mjera predviđenih Poveljom Ujedinjenih nacija.

¹ Sveučilište Hercegovina, Mostar, e-mail: petrovicz@yahoo.com

Deklaracija o načelima Međunarodnog prava i prijateljskim odnosima i saradnji država u skladu s Poveljom Ujedinjenih nacija iz 1970. godine istovjetno zabranjuje mješanje u unutrašnje poslove drugih država. Države na svojoj suverenosti zasnivaju unutrašnju nadležnost te se time održava njihova nezavisnost i teritorijalni integritet koji ne bi smjeli biti ugroženi spolja odnosno od strane drugih država (Milinković, 1995: 10).

Nadležnost države predstavlja ovlašćenje države da donese pravna pravila i obezbjedi njihovu primjenu i na taj način uredi odnose na svojoj teritoriji. Tako treba razlikovati unutrašnju i međunarodnu nadležnost. Unutrašnja nadležnost se odnosi na poslove koje vrše određeni državni organ ili više državnih organa, gdje treba razlikovati organe zakonodavne, sudske i izvršne vlasti. Međunarodna nadležnost određena je granicama koje države ne mogu preći u vršenju svoje nadležnosti, što se reguliše međunarodnim pravom, kojim je regulisano i rješavanje sporova koji povodom vršenja nadležnosti nastanu.

Pojam i vrste nadležnosti država

Razlikuje se nadležnost država na unutrašnjem i međunarodnom planu. Nadležnost država na unutrašnjem planu zasniva se na sistemu podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast koje su međusobno odvojene. Unutrašnja nadležnost države zasnovana je na sistemu državnih organa među kojima postoji hijerarhija i obaveznom sudstvu. Nadležnost države na međunarodnom planu zasnovana je na sistemu jednakih autoriteta, a sudska nadležnost je fakultativna. Svim državama se priznaju ista prava u okvirima u kojima se djeluje u opštem interesu međunarodne zajednice. U okviru jedne države važeći su njeni ustavni i zakonski propisi i samo njeni državni organi imaju nadležnost. U pogledu nadležnosti država mogu se razlikovati tri vrste nadležnosti:

1. Teritorijalna nadležnost;
2. Personalna nadležnost;
3. Isključiva nadležnost.

Teritorijalna nadležnost

Teritorijalna nadležnost najčešći je osnov nadležnosti. Teritorijalna nadležnost povezana je sa teritorijalnim suverenitetom. Ona podrazumijeva isključivu nadležnost države nad svim licima i stvarima koja se nalaze na njenoj teritoriji. Država ne smije da se miješa u unutrašnje stvari drugih država niti da preduzima bilo koje mjere kojima bi se nanijela šteta drugoj državi, odnosno mora da poštuje teritorijalnu nadležnost druge države. Teritorijalna nadležnost zasnovana je na vezi između države i njene teritorije. Država pored nadležnosti koju ima nad svojim državljanima, ona je nadležna

i u odnosu na lica koja nemaju njeno državljanstvo, a nalaze se na njenoj teritoriji. Izuzetak predstavljaju lica koja uživaju određene povlastice i imunitetena osnovu svog statusa, odnosno koji kao predstavnici druge države obavljaju određenu službenu funkciju na njenoj teritoriji. Riječ je o diplomatskim imunitetima i povlasticama (Posavec, 1993: 44).

Država je nadležna i prema licima koja su počinila djelo na teritoriji druge države, a koje joj je prouzrokovalo štetu, s tim da se to lice nađe na njenoj teritoriji. Država je nadležna nad brodovima u otvorenom moru i vazduhoplovima u letu. Ova nadležnost posmatra se kao proširenje teritorijalne nadležnosti koja se utvrđuje na osnovu zastave države koju postoji na brodu ili vazduhoplovu. Postoje određena ograničenja teritorijalne nadležnosti država, koja nastaju tako što države zaključe određene međunarodne ugovore kojim prihvataju izvjesna ograničenja koja važe samo za države koje su učestvovala u zaključenju ugovora. Ograničenja teritorijalne nadležnosti mogu proizilaziti iz postojećeg međunarodnog prava, odnosno običajnih pravila i postojećih konvencija opšteg karaktera. Postoje shvatanja prema kojim teritorijalna nadležnost proizilazi iz suvereniteta države (Posavec, 1993: 46). Međutim treba razlikovati suverenitet i teritorijalnu nadležnost, jer suverenitet je jedno svojstvo države, dok nadležnost države se odnosi na vršenje državne vlasti.

Personalna nadležnost

Personalna nadležnost odnosi se nadležnost države koju ima nad licima koja su njeni državljani i kad se ne nalaze na njenoj teritoriji. Država zadržava nadležnost nad svojim državljanima i kad oni napuste granice svoje države. Ova nadležnost zasniva se na vezi države i njenih državljana. Države moraju poštovati suverenitet države na čijoj teritoriji se nalazi njihov državljani, jer ostvarenje nadležnosti jedne države ne smije povrijediti nadležnost druge države.

Država ostvaruje nadležnost nad svojim državljanima na tuđoj teritoriji putem pravne pomoći. Pravna pomoć se zasniva na zaključenju međunarodnih ugovora kojim se države obavezuju na preduzimanje određenih mjera u cilju ostvarivanja pravne pomoći (Todorović, 2013. 25). Tako je u Strazburu 1959. godine zaključena Evropska konvencija o pružanju međusobne pravne pomoći u krivičnim stvarima, koja reguliše pitanje pravne pomoći u krivičnim stvarima među državama ugovornicama. Po zaključenju međunarodnog ugovora države ugovornice donose odgovarajuće propise unutar države kojim se reguliše postupak ostvarivanja pravne pomoći. Pravna pomoć države se obično ostvaruje putem ministarstva inostranih poslova države po proceduri koja je utvrđena međunarodnim ugovorima i unutrašnjim pravnim propisima. Država ostvaruje nadležnost prema svojim državljanima

na teritoriji druge države i putem svojih diplomatskih i konzularnih predstavništava.

Isključiva nadležnost

Isključiva nadležnost države odnosi se na oblast u kojoj je država zadržala punu slobodu odlučivanja i gdje ne postoji mogućnost ograničavanja putem međunarodnog prava. Povelja Ujedinjenih nacija predviđa isključivu nadležnost država, ali je označava kao strogo unutrašnju nadležnost država, gdje zabranjuje miješanje Ujedinjenih nacija u taj sektor, izuzev da primjena isključive nadležnosti ne sprečava primjenu prinudnih mjera Ujedinjenih nacija za uspostavljanje mira. Poveljom Ujedinjenih nacija nisu nabrojani poslovi koji spadaju u isključivu nadležnost države. Pitanje isključive nadležnosti je relativno pitanje, koje zavisi od razvoja međunarodnih odnosa. Institut za međunarodno pravo u Rezoluciji iz 1954. godine odredio je isključivu nadležnost kao područje gdje nadležnost država nije vezana međunarodnim pravom. Da bi se utvrdilo šta spada u isključivu nadležnost mora se posebno uzeti u obzir svaki poseban slučaj uzimajući u obzir opšte međunarodno pravo i međunarodne ugovore koje su države zaključile. Sva pitanja koja su regulisana međunarodnim ugovorima izlaze iz domena isključive nadležnosti. Koje oblasti će biti u isključivoj nadležnosti države zavisi od opšteg međunarodnog prava i obaveza preuzetih međunarodnim ugovorima, te se razlikuje svaki poseban slučaj od države do države (Avramov, Kreća, 1996: 65). Razvojem međunarodnih odnosa dolazi do promjena po pitanju isključive nadležnosti država. Ljudska prava koja su dugo vremena bila u domenu isključive nadležnosti države u novije vrijeme su postala pitanje od opšteg interesa za međunarodnu zajednicu. U slučaju spora u pogledu nadležnosti trebalo bi da odlučuju međunarodni organi (Milenković, 1974: 29). Kada se ocjenjuje da li određeno pitanje spada u isključivu nadležnost države, često su politički faktori odlučujući, dok se pravno shvatanje zanemaruje.

Pravo na suverenost podrazumijeva zabranu nedopuštene intervencije, koja predstavlja nasilno miješanje neke države, grupe država ili međunarodne organizacije u poslove koji spadaju u unutrašnju ili spoljnu nadležnost neke suverene države bez njenog pristanka. Na spoljnjem planu suverenost je pravo države na ravnopravnost sa drugim državama u međunarodnoj zajednici, kao i nezavisnost od bilo koje vlasti van države. Država slobodno odlučuje hoće li biti član neke međunarodne organizacije, da li će prihvatiti neki međunarodni ugovor, da li će da bude članica nekih političkih ili vojnih saveza ili će da bude neutralna država. Ona o svojoj spoljnoj politici samostalno odlučuje bez mogućnosti uticaja drugih država. Međutim u

današnjim okolnostima kada su države članice Ujedinjenih nacija i niza međunarodnih organizacija dovodi se u pitanje spoljni suverenitet. Država na međunarodnom planu preuzima određena prava i obaveze i tako ograničava svoju suverenost u određenom vidu, ali sve u cilju zaštite svojih vitalnih interesa. Suverenost podrazumijeva da su države bez obzira na nejednakosti koje postoje među njima, pravno jednake i da im se suverena prava ne mogu oduzeti.

Obim poslova koji spadaju u isključivu nadležnost države i koji čine bit njene suverenosti, vremenom je podložan promjenama. Zaključenjem međunarodnih ugovora i stupanjem u članstvo međunarodnih organizacija države ograničavaju svoju suverenost jer se one njima obavezuju na određeno postupanje u međunarodnoj zajednici koje je često unaprijed određeno. Države ostvaruju svoje pravo na suverenost tako što slobodno odlučuju hoće stupiti u određenu međunarodnu organizaciju ili zaključiti određeni međunarodni ugovor (Dimitrijević, 2007: 87).

Ukoliko je država slobodnom voljom prihvatila neku ugovornu obavezu, ona se ne može u takvom slučaju pozvati na isključivu nadležnost. Učlanjenjem u neke međunarodne organizacije države dio svojih isključivih nadležnosti prenose na zajedničke organe tih organizacija. Ti organi mogu da vrše svoje ugovorne funkcije na teritoriji država članica. Takvo postupanje se neće smatrati nedopuštenom intervencijom. Takođe neće se smatrati da postoji nedopuštena intervencija kada Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija u vršenju svojih nadležnosti prema Povelji Ujedinjenih nacija, naloži određene mjere, kada postoji prijetnja miru ili je došlo do narušavanja mira ili čina agresije. Takve mjere mogu biti i u vidu oružanog napada. Mjere koje preuzima određena regionalna organizacija ili vojni savez ovakvog karaktera da bi bili dopušteni moraju imati prethodno odobrenje Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija.

Zaključak

Nadležnost država je i pravo i obaveza država da postupaju u određenim slučajevima. Nadležnost kao pojam usko je povezan sa suverenošću države. Kako je suverna vlast države najviša vlast iznad koje nema druge veće vlasti u državi, tako i nadležnost države na njenoj teritoriji je neupitna i niko ne smije da se miješa u poslove druge države. Međutim u savremenoj međunarodnoj zajednici sam suverenitet država dovodi se u pitanje pa i sama nadležnost država u nizu slučajeva. Od unutrašnje nadležnosti treba razlikovati međunarodnu nadležnost koja se zasniva na jednakosti svih država bez obzira na razlike koje postoje među njima.

Literatura:

1. Avramov, S., Kreća, M. (1996). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Savremena administracija.
2. Dimitrijević, V., Račić, O. (2007). *Osnovi međunarodnog javnog prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
3. Lalović, D., (2006). U *Hobbesovoj zamci: pojam suverenosti?*, Politička misao, Vol. 43, No. 1.
4. Milenković, S. (1974). *Unutrašnja nadležnost država i međunarodna zaštita ljudskih prava*, Beograd: Savremena administracija.
5. Milinković, B. (1995). *Dokumenti KEBS 1975-11995*. Beograd: Međunarodna politika.
6. Novaković, M. (1936). *Osnovi međunarodnog javnog prava, I knjiga*. Beograd: Jugoslovensko udruženje za međunarodno javno pravo.
7. Posavec, Z. (1993). *O suverenitetu*, Politička misao. Vol. 30. No. 4.
8. Todorović, A. (2013). *Međunarodna pravna pomoć*. Banja Luka: Apeiron.

Abstract: *The competence of the state in an objective sense includes the scope of work that the state or its organs are authorized to perform, while in a subjective sense it represents the right and obligation of the state to act in certain cases and take certain actions. A distinction should be made between the internal and international jurisdiction of states. On the basis of sovereign power, states exercise their internal jurisdiction through the system of state bodies, and there is a ban on interference in the internal affairs of other states. Thus, the state has jurisdiction over all persons and things located on its territory, but also over persons who are bound to it by citizenship even when they are not located on its territory. There is also international jurisdiction, which is based on the equality of all states in the international community.*

Key words: *state, jurisdiction, territory, citizenship, sovereignty.*

Milkica Petrović-Rikić¹

(NE) ZAKONITA OBRADA LIČNIH PODATAKA PRIKUPLJENIH VIDEONADZOROM

***Apstrakt:** Razvoj informacionih sistema, dovodi do toga da pravo na privatnost proklamovano pravnim propisima međunarodnog i nacionalnog karaktera biva nepoštovano, ako ne pronađemo adekvatna sredstva zaštite i navedeno iskoristimo u svrhe opšteg napredka. Pravo na privatnost je univerzalnog karaktera, ustanovljeno u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, usvojenoj 1948. godine, postoji u Evropskoj Konvenciji o ljudskim pravima iz 1950. godine, koja u članu 8 navodi da svako ima pravo na poštovanje svog privatnog života, doma i prepiske. Razvoj tehnike i tehnologije koji je uslijedio stvorio je uslove za elektronski nadzor, kontrolu kretanja, te sakupljanje podataka o licima, njihovu evidenciju kroz zbirke, te obradu ličnih podataka. Prikupljanje podataka o ličnosti putem videonadzora, prepoznavanje po načinu hoda je biometrijski podatak o ličnosti, što spada u posebnu kategoriju ličnih podataka. Obrada navedenih podataka je zabranjena, izuzev, eksplicitno u zakonu nabrojanim slučajevima. Stoga, rad je usmjeren na problematiku kako postaviti videonadzor sa ciljem zaštite imovine fizičkog lica ili poslodavca, a da pritom ne bude ugroženo pravo na privatnost nosioca podataka i dostojanstvo na radu. Dešava se da ljudi uvode videonadzor po ugledu na druge ljude, bez da za to imaju lični razlog opravdan svrhom i pravnim osnovom, jedan dio rada je baziran na navođenju uslova koje treba ispuniti da bi videonadzor bio postavljen u skladu sa zakonskim normativima. Kada ispunimo navedeno, postavlja se pitanje, da li se formira zbirka ličnih podataka na svim mjestima gdje je postavljen videonadzor i koji su uslovi i načini za pohranjivanje i obradu podataka prikupljenih ovom modernom formom digitalizacije ?*

***Ključne riječi:** videonadzor, lični podaci, pravo na privatnost.*

Uvod

Zaštita ličnih podataka kroz pravo na privatnost zajemčena je u Ustavu BiH, kao i oba entiteta, s tim što je u Ustavu Republike Srpske u

¹ MH „Elektroprivreda Republike Srpske“ Matično preduzeće a.d. Trebinje, ZDP „ELEKTRO-BIJELJINA“ a.d. Bijeljina, doktorand Evropski univerzitet Brčko Distrikt, Pravni fakultet, e-mail: milkicapetrovic5@gmail.com.

članu 23.² više pažnje posvećeno navedenom, nego u prethodna dva. Navedena materija je uređena Zakonom o zaštiti ličnih podataka BiH, a intencija je ka prilagođavanju Evropskom zakonodavstvu,³ Generalnom propisu o zaštiti podataka Evropske unije (GDPR), što je Republika Srbija uradila 2021. godine. Oblast je relativno mlada (a već sluti na novi predmet „Pravo zaštite ličnih podataka” (Tul i sar., 2023: 104)), a s obzirom da je tehnološki napredak brži od pravne norme, nedovoljno je istražena, zbog toga ovaj rad sadrži, teorijske i praktične konsekvence. S obzirom da smo, zbog tehnološkog napredka, proizvoda ljudske misli i pronalazaštva, a da bismo bili u korak sa vremenom, konstantno suočeni sa raznim vidovima snimanja, postavljanja videonadzora te pokazivanja snimaka drugim licima, slanja u druge države i tome slično potrebno je posvetiti pažnju zakonskim ograničenjima, jer navedeno je inkriminisano Krivičnim zakonom. Stoga, detaljno je obrađena zakonska regulativa, uslovi koje je neophodno ispuniti da bi videonadzor bio postavljen u skladu sa propisima. S obzirom da zakon ne nalaze obavezno postavljanje videonadzora u firmama, neophodno je donijeti odluku, dobiti odobrenje Agencije za zaštitu ličnih podataka, formirati zbirke ličnih podataka, te sačiniti interne propise koji regulišu dalje načine obrade podataka. U radu je obrađen i ovaj dio praktične primjene, jer teorija ako ne zaživi, samo je mrtvo slovo na papiru, a Zakon o opštem upravnom postupku Republike Srpske⁴ to omogućava kroz načelo pristupa informacijama i zaštite podataka. Vidjećemo koje su to tehničke i organizacione mjere da se osigura zakonita obrada podataka uključujući kontrolu pristupa zbirkama, obavještenje nosioca podataka, davanje podataka na zahtjev ovlašćenim organima i tome slično. Zaključak je baziran na subsumiranju sadržaja i preporukama.

Lični podaci

Pravo na privatnost je fundament iz koga su se razvili pravo na poštovanje privatnog života i pravo na zaštitu podataka o ličnosti. Pravo na privatnost je proklamovano u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima (1948.godina), a u Evropi je potvrđeno Evropskom Konvencijom o ljudskim

² Zajemčena je zaštita tajnosti podataka o ličnosti. Prikupljanje, obrada i svrha korišćenja ličnih podataka, uređuje se zakonom. Zabranjeno je korišćenje podataka o ličnosti koje je suprotno utvrđenoj svrsi njihovog prikupljanja. Građani imaju pravo da traže i dobijaju sve podatke o sebi, sadržane u aktima državnih organa i u drugim službenim evidencijama.

³ BiH je potpisala sporazum o stabilizaciji i pridruživanju kojim je preuzela obavezu harmonizacije, usklađivanja domaćeg zakonodavstva sa pravom Evropske unije, a jedan dio toga je i zaštita ličnih podataka.

⁴ Organ je dužan da strankama omogući pristup potrebnim podacima, propisanim obrascima, internet stranici organa i pruži im potrebna obavještenja. U postupku se moraju zaštititi lični i tajni podaci u skladu sa propisima o zaštiti ličnih podataka, odnosno tajnosti podataka.

pravima iz 1950-te godine, koja u članu 8. navodi da svako ima pravo na poštovanje privatnog života, doma i prepiske, te da javna vlast se ne miješa u vršenje ovoga prava, osim ako je takvo miješanje predviđeno zakonom i ako je to neophodna mjera u demokratskom društvu u interesu nacionalne sigurnosti, javne sigurnosti, ekonomske dobrobiti zemlje, sprečavanje nereda ili sprečavanje zločina, zaštite zdravlja i morala ili zaštite prava i sloboda drugih. Pravo da budemo ostavljeni na miru kako su ga nazivali Samjuel Voren i Luis Brande ili pravo na lični život sa minimumom ometanja, kako je navedeno u Deklaraciji o sredstvima masovnih komunikacija i ljudskim pravima je korijen prava na zaštitu ličnih podataka, jedne relativno mlade grane. Lični podaci podrazumijevaju bilo koju informaciju koja se odnosi na fizičko lice koje je identifikovano ili može da se utvrdi identitet lica (ZZLP). Postoje različite kategorije ličnih podataka neke od njih su lični podaci koji se odnose na lični život pojedinca (težina, visina, godine života, uvjerenja i dr), podaci koji se odnose na javni život pojedinca (npr. socijalno okruženje), te podaci koji se odnose na profesionalnu oblast života (podaci o obrazovanju, finansijski podaci), te druge vrste podataka. Nosilac podataka je fizičko lice čiji identitet može da se ustanovi ili identifikuje, neposredno ili posredno, naročito na osnovu jedinstvenog matičnog broja te jednog ili više faktora karakterističnih za fizički, fiziološki, mentalni, ekonomski, kulturni ili socijalni identitet tog lica (ZZLP). Posebne kategorije podataka podrazumijevaju sve lične podatke koji otkrivaju rasno porijeklo, nacionalno ili etničko porijeklo, političko mišljenje ili stranačku pripadnost ili članstvo u sindikatima, religiozno ili drugo uvjerenje, zdravstveno stanje, genetski kod i seksualni život, zatim krivične presude, te biometrijske podatke (ZZLP). Lični podaci se mogu naći na svim mjestima, jer gdje god se krećemo i komuniciramo ostavljamo neke podatke o ličnosti, ali najviše na radnom mjestu. Poslodavci prikupljaju najviše podataka o svojim zaposlenim, kontinuirano, tokom trajanja radnog odnosa. Podaci se prikupljaju u različite svrhe, diktirane pravnom normom. Lični podaci su neophodni za osiguranje bezbednosti i zdravlja na radu, radi zaštite imovine poslodavca, radi kontrole rada zaposlenog, kao i za ispunjenje drugih zakonskih obaveza. Poslodavac je limitiran zakonskim ovlašćenjima u prikupljanju ličnih podataka na one koji su neophodni za realizaciju radnih zadataka, a radnicima je zagarantovana zaštita privatnosti, te time je ispunjena korelacija u ovom obligacionom odnosu. Među podacima koji služe za kontrolu rada je i videonadzor, koji se postavlja za ispunjenje ove svrhe samo u ekzaktno određenim situacijama, kada se zaštita ne može postići na drugi način. Kontrolisati zaposlenog kontinuiranim snimanjem je narušavanje privatnosti lica. Video-nadzor kao tehničko sredstvo kojim se dolazi do ličnih podataka ima jači osnov za uvođenje kada je u pitanju zaštita ljudi i imovine, ali i tu uz određena pravila, jer su u pitanju biometrijski podaci. Biometrija je inače tehnika za

autentifikaciju koja se koristi jedinstvenim karakteristikama svake ličnosti ponasob, kako bi se preko savremenih informacionih sistema moglo izvršiti prepoznavanje. Obrada biometrijskih podataka je zabranjena, sa izuzetkom u zakonom tačno navedenim uslovima, te se ni automatski ne mogu obrađivati ako nije predviđena odgovarajuća zaštita. Kada možemo identifikovati lice preko snimka videonadzora, mi imamo nosioca ličnog podatka na određenom prostoru, a posjedovanje tih informacija predstavlja zbirku ličnih podataka. Zbirka ličnih podataka je bilo koji sistematski skup ličnih podataka koji su dostupni shodno posebnim kriterijumima, bilo da su centralizovani, decentralizovani ili razvrstani na funkcionalnom i geografskom osnovu ili postavljeni u skladu sa posebnim kriterijumima koji se odnose na lice i koji omogućavaju nesmetan pristup ličnim podacima u dosijeu (ZZLP).

Uslovi za postavljanje videonadzora

Postavljanje videonadzora je postalo veoma aktuelno na svim aspektima čovjekovog života. Toliko su učestali, da se smatraju trendom, koji nesumično ponavljamo jedni za drugima, često bez da se zapitamo o dozvoljenosti navedenog, odnosno sankcionisanju koje može uslijediti u nedostatku informisanosti o zakonskim uslovima za postavljanje video nadzora. Dinamika vremena dovodi do toga da je nemoguće propratiti izvršavanje svakog radnog zadatka unutar proizvodnog procesa. Vrijeme posle Korona virusa je donijelo finansijske probleme koji vode na ilegalne terene, te je neophodno zaštititi imovinu i lica. U nekim momentima poslodavci smatraju da je najbolje pratiti kretanje zaposlenog, da bi se spriječila ponovljena šteta ili desila nova, ako postoje osnovi sumnje. Sve ovo i mnogo drugih razloga dovode do instaliranja vide onadzora. Pitanje sa kojim se često susrećemo je kada privatna firma uvede video nadzor radi zaštite robe i opreme u salonu, radionici i uredskim prostorijama, treba li postojati odluka društva i treba li obavijestiti Agenciju o tome (Radonjić i sar., 2019: 140)? Zakon o zaštiti ličnih podataka u članu 21a stav 2 navodi da kontrolor koji vrši videonadzor dužan je da donese odluku koja će sadržavati pravila obrade s ciljem poštovanja prava na zaštitu privatnosti i ličnog života nosioca podataka, ako videonadzor nije propisan zakonom. S obzirom da video-nadzor nije propisan zakonom, odluka o uvođenju videonadzora sadrži pravila obrade podataka. Pravila obrade ličnih podataka daju smjernice za vođenje evidencije (zbirki ličnih podataka) ovlašćenim licima za pristup snimcima videonadzora. Stoga kontrolori zbirki ličnih podataka su dužni prije uspostavljanja zbirke obavijestiti Agenciju, odnosno dostaviti zahtjev o namjeri obrađivanja ličnih podataka prikupljenih videonadzorom. Na navedeno obavezuje član 21a stav1 Zakona koji navodi da snimci pohranjeni putem video-nadzora na određenom prostoru na osnovu kojih se može identifikovati nosilac podatka predstavljaju zbirku ličnih podataka.

Radnje obrade ličnih podataka mogu početi kada Agencija odobri obradu ili nakon isteka dva mjeseca od dana kada je zaprimila zahtjev. U odluci za obradu ličnih podataka prikupljenih videonadzorom, neophodno je navesti svrhu obrade ličnih podataka, jer zaštita ljudi i imovine je jedino opravdana, ali treba se utvrditi čime je inicirano da do toga dođe, odnosno, mora se uzeti u obzir da li je postavljanje videonadzora zaista neophodno ili bi se predmetni cilj mogao postići na drugi, manje invazivan način. Povodom ovoga osvrnućemo se na jedan primjer iz rada Agencije za zaštitu ličnih podataka. U predmetu upotreba videonadzora u svrhu preventivnog djelovanja i dokazivanja odgovornosti lica koja odlažu otpad na divljoj deponiji (Agencija za zaštitu ličnih podataka), vezano za opštinu Novo Goražde, izneseno je mišljenje da ako takva obrada ličnih podataka nije propisana zakonskim propisima kojima se reguliše nadležnost i ovlaštenja opštinskih organa uprave u pogledu nadzora nad odlaganjem komunalnog otpada, svrha uspostave videonadzora, kao preventivno djelovanje, te dokazivanje prekršajne ili krivične odgovornosti ne može se utvrditi odlukom kontrolora. Odluka o uvođenju videonadzora sadrži sve pojedinosti vezane za obradu podataka iz člana 13. Zakona o zaštiti ličnih podataka ili pak samo upućuje na Pravilnik o pravima obrade ličnih podataka prikupljenih videonadzorom čiji je sastavni dio, a kojim se detaljnije reguliše procedura oko obrade ovih biometrijskih podataka. Pravilnik o obradi ličnih podataka prikupljenih videonadzorom treba da sadrži pravila o upotrebi videonadzora, pravila o prikupljanju, obradi i korišćenju ličnih podataka iz videozapisa, informacije da su to lični podaci u koje nosilac podatka u svakom momentu ima pravo uvida, naznačen period čuvanja videozapisa, te upućujuću normu da će se posebnom odlukom odrediti lice koje će imati pristup nadzoru, odnosno koje će nadzirati ispravnost korišćenja videonadzora. Odluka o uvođenju videonadzora, sadrži manje podataka, a zajednički imenitelj pravilnika i odluke je svrsi zbog koje se uspostavlja videonadzor i svrsi korišćenja podataka pribavljenih videonadzorom. Ukoliko pravilnik o videonadzoru donosi poslodavac, pravilnik mora da sadrži i odredbu da se videonadzor koristi kao sredstvo zaštite na radu ili na zaštitu imovine poslodavca (koja je specifična po određenom kriterijumu, npr. velikoj nabavnoj vrijednosti) (Radonjić i sar., 2019:140). Snimci videonadzora koji sadrže lične podatke se koriste u skladu sa u odluci navedenom svrhom korišćenja, te u slučaju korišćenja u druge svrhe kontrolor je dužan da prethodno dobije pisanu saglasnost nosioca podataka. Videonadzori su postavljeni mnogo ranije nego što je nastala obaveza da se traži prethodna saglasnost Agencije za zaštitu ličnih podataka, pa se pitamo kako tu postupiti? Da bi se radnja snimanja i obrada podataka podvela pod pravnu normu neophodno je podnijeti naknadno zahtjev za dobijanje prethodne saglasnosti od Agencije, sa prilogom odluke o uvođenju videonadzora.

Kontrolor koji vrši videonadzor dužan je da na vidnom mjestu istakne obavještenje o vršenju videonadzora i kontakt putem kojeg se mogu dobiti pojedinci o videonadzoru, navedeno je u Zakonu o zaštiti ličnih podataka. Agencija vrši provjeru radnji obrade ličnih podataka nakon podnesenog zahtjeva, te ako su ispunjeni uslovi, odobrava obradu, ili protekom dva mjeseca od dana zaprimanja zahtjeva prećutno se smatra da je obrada ličnih podataka odobrena. Pored navedenih uslova izdvajaju se i osnovna načela dopuštenosti primjene sistema videonadzora u prostorijama poslodavca (Dragičević, 2018:421). Načelo zakonitosti govori o tome da se svaka obrada snimaka koji sadrže lične podatke obavlja na zakonit način, uz poštovanje dostojanstva i privatnosti nosioca podataka. Načelo opravdanosti nas vraća na teren svrhe postavljanja videonadzora, u osnovi zaštita ljudi i imovine, lična sigurnost zaposlenih i drugih lica, te kontrola proizvodnih procesa, ako je to jedini mogući način kontrole, a postoje indicije ili prethodna iskustva zbog kojih je neophodno sprovesti ove mjere. Načelo transparentnosti govori da zaposleni moraju biti upoznati sa ovom mjerom nadzora, svrhom uspostavljanja, brojem kamera koje su postavljene i lokacijom na kojoj se nalaze, vremenskom trajanju snimanja, periodom čuvanja videozapisa i ovlaštenoj osobi za obradu tako pohranjenih snimaka. Snimanje suprotno navedenom, je kršenje pravne norme, koje podliježe sankciji, izuzev u naročito opravdanima slučajevima. Te stoga, tajni videonadzor se može postaviti kada postoji osnovana sumnja o kriminalnoj aktivnosti zaposlenih. Načelo srazmernosti nas upućuje da videonadzor mora biti postavljen u skladu sa svrhom koja je dopuštena i navedena u odluci o postavljanju videonadzora, te da se tačno označi koje prostorije se snimaju. U svim prostorijama gdje se instaliraju kamere neophodno je postaviti naljepnicu da se vrši videonadzor. Kada se vrši snimanje unutrašnjih prostorija bitno je da nije kontinuirano praćenje aktivnosti zaposlenih i da kamere nisu usmjerene samo na jednog zaposlenog, jer to bi stvaralo posebne psihološke pritiske na navedeno lice i moglo bi narušiti dostojanstvo, te štetiti zdravlju osobe. Videonadzorom ne smiju biti obuhvaćeni sanitarni čvorovi, svlačionice, prostorije za odmor (čajna kuhinja ili prostorija za pušenje duvanskih proizvoda), kao i obična radna mjesta kancelarijski prostor za razliku od šaltera ili blagajne u bankama ili trgovačkim centrima. Ovo možemo vidjeti i na primjeru iz rada Agencije za zaštitu ličnih podataka u Bosni i Hercegovini koja je zaprimila prijavu kojom se traži pokretanje postupka protiv „ADV PAX Lutec” d.o.o. Maglaj zbog obrade ličnih podataka putem videonadzora uspostavljenog nad poslovnim prostorijama. Kamere su postavljene u kancelarijama administrativnih radnika, kantini, te u kancelariji rukovodioca proizvodnje u kojoj je pored video-kamere postavljen i mikrofonski za snimanje. Podnosilac prijave smatra da takva obrada ličnih podataka ugrožava osnovna prava zaposlenih u ADV. Inspektor Agencije je na osnovu

Naloga za inspekcijski nadzor izvršio vanredni nadzor, te sačinio zapisnik. Konstatovano je da je objekt pod videonadzorom i da na zgradi ima naljepnica na vidnom mjestu, te da je ukupan broj kamera 15 i to tri vanjske i 12 unutrašnjih. Na pitanje inspektora odgovorno lice je izjavilo da je videonadzor postavljen u svrhu zaštite imovine i lica koja borave u istoj, te da je pravni osnov za uspostavu videonadzora Odluka o uvođenju sigurnosnih kamera. Konstatovano je da postoji odgovorno lice za pristup monitoring i snimcima kamera, te da se snimci čuvaju najduže osam dana, u zavisnosti od nastalih snimaka, jer se kamere aktiviraju na pokret. Uvidom je detektovano da kamere postavljene na vanjskoj strani objekta nadziru prilaz svim poslovnih prostorijama, a kada su u pitanju unutrašnje kamere konstatovano je sledeće: postoji kamera koja nadzire hodnik, kamera postavljena u kancelariji za sastanke nadzire prostoriju (stolove i stolice), kamera pod nazivom „administracija” postavljena iznad ulaznih vrata u kancelariji administrativnog osoblja putem koje se nadziru radni stolovi tih zaposlenih, kamera postavljena u kancelariji rukovodioca proizvodnje, kamera pod nazivom „kantine” instalisana u prostoriji određenoj za pauzu i konzumiranje hrane od strane radnika, kamera u radionici koja nadzire radni sto i alate, te šest kamera instalisano u pogonu za proizvodnju limene ambalaže putem kojih se nadzire leger, proizvodne mašine, te prostor gdje se pakuju proizvodi i koje u vidnom polju imaju i zaposlenike. U zapisniku je navedeno da je kamera u kancelariji administrativnih radnika postavljena radi zaštite lica koja u njoj borave od čestih napada neopravdano nezadovoljnih radnika, te kamera u kancelariji rukovodioca proizvodnje radi zaštite lica koje u njoj boravi od neprimjerenog ponašanja nekih od zaposlenih, a naročito lica XY, bivšeg zaposlenika. Kamera u kantini je postavljena zbog zaštite imovine, jer se dešavalo da u ovu prostoriju ulaze i treća lica, koja nisu radnici firme. Za kamere u proizvodnom pogonu, odgovorno lice je izjavilo da su postavljene u svrhu praćenja proizvodnog procesa, a ne radnika, te da se radi o izuzetno zahtjevnim alatima koji zahtijevaju pažnju i oprez prilikom rukovanja, te da je ranije prilikom povrede jednog od radnika nadležni organ koristio snimke sa jedne od kamera i utvrdio tačno činjenično stanje. Pored navedenog kamere štite i skupocjenu imovinu u proizvodnom procesu. Analizom odluke o uvođenju sigurnosnih kamera, koja je predata u zapisnik, a koja predstavlja pravni osnov za obradu ličnih podataka prikupljenih videonadzorom, utvrđeno je da ista sadrži odredbe da se odobrava postavljanje kamera u pogone, administrativne i druge prostorije, te odredbu da je osnovna svrha postavljanja istih sprečavanje krađe, kontrola dužine korišćenja pauze, kontrola zabrane korišćenja privatnih telefona kao i praćenje cjelokupnog procesa proizvodnje, a naročito praćenje produktivnosti zaposlenih na proizvodnoj liniji, pored navedenog u odluci postoji i odredba da će biti postavljena na vidna mjesta, te da radnik koji ima primjedbu može da se

obradi pismenim putem direktorici ADV. Međutim formalno donošenje Odluke, ne znači da je takva obrada ličnih podataka pravična i zakonita, niti da je to jedini način za postizanje svrhe, te da obrada ličnih podataka putem videonadzora predstavlja težak i rizičan prodor u privatnost pojedinca ukoliko nije izvršena adekvatna procjena opravdanosti svake pojedinačne kamere. Odgovorno lice je na zapisnik izjavilo da su kamere u kancelariji administracije, rukovodioca proizvodnje, te u kantini postavljene radi lične i imovinske zaštite, ali je analizom Odluke o uvođenju sigurnosnih kamera nedvosmisleno utvrđeno da su iste, pored sprečavanja krađe, instalirane radi kontrole radnika, a to predstavlja zadiranje u privatnost radnika, jer se na taj način prikupljaju podaci o njihovom spontanom ponašanju i navikama, što izaziva nelagodnost, jer si pod određenom prismotrom. Agencija za zaštitu ličnih podataka je na osnovu navedenog donijela rešenje kojim zabranjuje firmi „ADV PAX Lutex” d.o.o Maglaj da vrši video-nadzor u kancelarijama radnika, kantini, te sali za sastanke i nalaže da izbriše snimke nastale upotrebom istih, zatim, nalaže firmi da u odnosu na videonadzor uspostavljen u proizvodnom pogonu, radionici i hodniku, te videonadzor uspostavljen na vanjskim dijelovima poslovnog objekta, donese odluku koja će sadržati pravila obrade ličnih podataka putem video-nadzora s ciljem poštovanja prava na zaštitu privatnosti i ličnog života nosioca podataka ili da prekine takvu obradu ličnih podataka i upozorava na dužnost izvršavanja naloženih upravnih mijera i dostavljanje dokaza o tome u roku od 15 dana Agenciji za zaštitu ličnih podataka (Agencija za zaštitu ličnih podataka). Načelo nužnosti je usmjereno na prethodnu procjenu mogućnosti ostvarivanja ciljeva nekim drugim blažim metodama, a odabir videonadzora samo u nemogućnosti drugog izbora.

Obrada video-snimaka

Vidjeli smo da videonadzor u smislu zaštite prava na privatnost predstavlja pribavljanje i pohranjivanje vizuelnih ili drugih zapisa iz praćenih mjesta gdje se kreću fizička lica kontinuirano u određenom vremenskom periodu sa vjerovatnoćom da se obrađuju snimci videozapisa. Postavlja se pitanje, da li se vrši obrada ličnih podataka dobijenih videosnimanjima u svim slučajevima kada je postavljen videonadzor ? Ovo nas vraća ponovo na član 21a Zakona koji navodi:“snimci pohranjeni putem video-nadzora na određenom prostoru na osnovu kojih se može identifikovati nosilac podataka predstavljaju zbirku ličnih podataka”. Tako da na svim mjestima gdje možemo razlikovati jedno fizičko lice od drugoga mi imamo lični podatak o njegovom kretanju, koji je neophodno zaštititi. Načini zaštite ličnih podataka se ostvaruju kroz obradu podataka u skladu sa pravilima. Međutim, dešava se da obrada podataka dovodi do težeg narušavanja privatnosti lica koje je konstantno izloženo snimanjima. Zakon o radu navodi:“lični podaci koji se

odnose na radnika ne mogu da budu dostupni trećem licu, osim u slučajevima i pod uslovima utvrđenim zakonom ili ako je to potrebno radi dokazivanja prava i obaveza iz radnog odnosa ili u vezi sa radom". Primjer iz rada Agencije vezan za obradu podataka u laboratoriji zdravstvene ustanove to dokazuje. Naime, zaprimljen je zahtjev doktora iz zdravstvene ustanove usmjeren na donošenje zabrane za obradu podataka iz laboratorije te ustanove, gdje ulaze pacijenti i gdje se vrše razne dijagnostičke procedure. Navedeno je da pojedini zaposleni na telefonima imaju snimke sa kamera, te se otvara pitanje pravnog osnova za snimanje i lica ovlašćenih za obradu snimaka. Uz zahtjev je poslata i fotodokumenatacija na kojoj se vide kamere i prostorija u kojoj su postavljene. Jasno je da je ustanova vršila obradu ličnih podataka zaposlenih i drugih lica koja su se tu zaticala, a u svrhu zaštite imovine i lica, neometanog obavljanja procesa rada i kontrole radne discipline što nije u skladu sa odredbama propisa koji regulišu obradu ličnih podataka, jer utvrđena svrha se može postići na drugi način, sprovođenjem organizacijskih mjera. Navedeno je potvrđeno i kroz mišljenje Agencije povodom postavljanja videonadzora u vozilima hitne pomoći, gdje je navedeno da je svrha postavljanja videonadzora da ljekar daje savjete medicinaru u vozilu kako da postupa kod pogoršanja stanja pacijenta, pri čemu nije obrazložena neophodnost snimanja videokamerama ukoliko se već komunikacija ostvaruje mobilnom vezom. Agencija je iznijela mišljenje da upotreba videonadzora ne ispunjava uslove propisane Zakonom, odnosno da bi takva obrada podataka predstavljala dodatni rizik od ugrožavanja privatnosti pacijenta i zdravstvenih radnika. Kada je u pitanju obrada ličnih podataka prikupljenih videonadzorom od strane fizičkog lica Agencija je zaprimila prigovor tri lica protiv jednog, a u pitanju je obrada ličnih podataka u zgradi. Naime lica navode da je u zgradi u kojoj stanuju postavljena videokamera od strane stanarke XY, kojom se kontroliše ulaz u zgradu i stepenice koje vode na vise spratova, te da niko od stanara nije saglasan sa postavljanjem videonadzora i da su zbrinuti za sigurnost, jer nisu u mogućnosti da utiču na kontrolu snimaka. Nakon upoznavanja sa prigovorom Agencija je zatražila od lica XY izjašnjenje o navodima iz prigovora i informaciju po kom pravnom osnovu i u koju svrhu je na ulazu u zgradu instalirana videokamera, te da li se vrši zapis i pohranjivanje snimaka. U svom izjašnjenju lice XY navodi da je prigovor neosnovan, da videonadzor ne ugrožava sigurnost stanara, jer je kamera postavljena iznad njenih ulaznih vrata i istom se snima prostor iznad tih vrata, bez pohranjivanja snimaka u bazu. Prema navodima iz izjašnjenja, svrha postavljanja je ostvarivanje lične sigurnosti i zaštita od uznemiravanja koje se manifestuje lupanjem i udaranjem u ulazna vrata stana, zbog čega je i instalirala kameru, što se može provjeriti u Ministarstvu unutrašnjih poslova čiju pomoć je zatražila i dobila ove preporuke. Dodaje da je često tražila hitnu medicinsku pomoć, te da su se

ljekari obraćali MUP-u sa molbom za preduzimanjem radnji u cilju sprečavanja daljeg uznemiravanja. Pored navedenog videonadzor je postavljen od strane sertifikovane agencije za zaštitu lica i imovine koja raspolaže stručnim znanjem u pogledu propisa o zaštiti ličnih podataka, te na zahtjev Agencije je dostavljena informacija o sklopljenom ugovoru o postavljanju videonadzora. U međuvremenu jedan od podnosilaca prigovora se obratio Agenciji sa pojašnjenjem da je predmetna kamera postavljena iznad ulaznih vrata YX koja se nalaze u prizemlju, te da ista snima kretanje svih stanara u ulazu, jer nije okrenuta prema vratima gospođe Y, već na ulaz i dio stepeništa koji vodi na više spratova, te ponovo navodi da stanari nisu saglasni sa upotrebom videonadzora. Agencija je zatražila od preduzeća za fizičko snimanje i tehničko osiguravanje i zaštitu da dostave informacije o poziciji na kojoj je predmetna kamera instalirana, opsegu snimanja, te da li se putem iste vrši snimanje i pohranjivanje snimaka. U dobijenim informacijama se potvrđuju navodi lica XY vezano za uznemiravanje, nakon čega se obratila, te daje kamera ugrađena iznad ulaznih vrata stana i snima samo lica koja ulaze u taj stan ili dolaze pred isti, te da se oprema sastoji od samo jedne kamere. Oprema je u vlasništvu lica XY, snimke može isključivo ona pogledati ili lice koje ovlasti, navedeno omogućava bilježenje videozapisa koji može biti samo od koristi kod rasvjetljavanja krivičnog djela ili prekršaja ukoliko bi do istog došlo nad vlasnicom stana. Agencija je na osnovu Naloga za inspekcijski nadzor izvršila neposredan pregled vanjske i unutrašnje strane ulaza u stambenu zgradu, te konstatovala da na vanjskoj strani nema instaliranih kamera videonadzora, te da je u unutrašnjem dijelu zgrade, iznad ulaznih vrata stana instalirana kamera videonadzora koja je po svom položaju usmjerena na navedeni stan. Nakon svih dokaza Agencija je utvrdila da je kamera instalirana u svrhu lične sigurnosti i zaštite od uznemiravanja, da je usmjerena na ulazna vrata stana, te da u svom opsegu ima ulazna vrata i prostor neposredno ispred njih i da se snimanjem putem kamere videonadzora vrši obrada ličnih podataka lica koja ulaze ili se zadržavaju neposredno ispred ulaznih vrata stana. Istaknuto je da prigovor nije osnovan, i da pravo ostalih stanara i lica u pogledu snimaka nastalih prilikom njihovog prolazka ili zadržavanja ispred vrata vlasnice stana ne može nadjačati i imati primat nad pravom YX da putem videonadzora osigura ličnu sigurnost i spriječi uznemiravanje i zastrašivanje od strane nepoznatih lica (Agencija za zaštitu ličnih podataka). Na navedenom primjeru smo vidjeli kako se sprovodi postupak po prigovoru kod Agencije za zaštitu ličnih podataka, na koji način se vrši razjašnjavanje činjenica, utvrđivanje stvarnog stanja sprovođenjem dokaznog postupka i donošenje rješenja. Navedeno nam govori da kada je u pitanju postavljanje kamera videonadzora i obrada ličnih podataka najvažnije je utvrditi svrhu postavljanja koja je opravdana objektivnim pokazateljima i koja je najbolje, a

negdje i jedno moguće rješenje, jer u drugim manje rizičnim slučajevima se ne postiže cilj, a obradu vršiti u skladu sa zakonskom procedurom, kao i internim propisima, ako je u pitanju firma koja obradjuje snimke prikupljene videonadzorom uz saglasnost zaposlenih.

Načini obrade video-snimaka

Kada je u pitanju obrada ličnih podataka kod poslodavca vidjeli smo da je neophodno donošenje Pravilnika o zaštiti ličnih podataka, koji je u skladu sa istoimenim zakonom. Pravilnik je baziran na podacima o zbirkama ličnih podataka, za redovne evidencije o radnicima - matična evidencija, evidencije o drugim licima na radu kod poslodavca, evidencije o radnom vremenu, platama, evidencije iz oblasti zaštite na radu kao osnovne i za sve dodatno gdje se obrađuju lični podaci, kao i načinima obrade ličnih podataka. Kada kod poslodavca postoji videonadzor koji prati kretanje lica i moguću identifikaciju, ti podaci takođe čine zbirku ličnih podataka, a načini njihove obrade se unose u Pravilnik. Kod poslodavca se donosi i Pravilnik o pravima obrade podataka prikupljenih videonadzorom, jer su to biometrijski podaci čija obrada je detaljnije uređena, kao što je već rečeno i obrazloženo. Mimo toga potrebno je donijeti i Pravilnik o načinu čuvanja i posebnim mjerama tehničke zaštite ličnih podataka u kome će se koncizno navesti organizacijske, tehničke mjere i sačiniti plan sigurnosti/bezbednosti ličnih podataka. Organizacijske mjere obuhvataju informacije i obuku lica koji rade na obradi ličnih podataka, fizičke mjere zaštite radnih prostorija i opreme gdje se vrši obrada ličnih podataka da bi se osigurala tajnost te tima sačuvala privatnost, što je cilj zakonite obrade. Lice koje je ovlašćeno za obradu podataka je administrator zbirke ličnih podataka, a lice koje je zaposleno ili angažovano kod kontrolora da izvršava poslove vezane za obradu ličnih podataka je izvršilac. Administrator zbirke ličnih podataka je uvijek fizičko lice, koje je zaposleno kod kontrolora, vodi zbirku ličnih podataka (pristupa snimcima videonadzora) i odgovara za podatke koje štiti u smislu odredbi Pravilnika vezanih za rok čuvanja, prenos u inostranstvo, pristup podacima trećih lica, nadležnih organa i tome slično. Administrator zbirke ličnih podataka dobijenih videonadzorom, kao i svi drugi administratori zbirki unutar preduzeća izvještaje o radu daju povjereniku/službeniku za zaštitu ličnih podataka koji saraduje sa Agencijom i upisan je u njen registar. Prilikom prijema lica u radni odnos neophodno je da se upozna sa pravilima o zaštiti ličnih podataka, odnosno time da postoje snimci videonadzora i da se obrađuju podaci. Kada su u pitanju uopšteno lični podaci ugovori o radu bi mogli sadržati i klauzulu vezanu za prava i obaveze po tom pitanju. Fizičke mjere zaštite radnih prostorija i opreme podrazumijevaju odvojene prostorije u kojima se vrši obrada ličnih podataka, sa ciljem sprečavanja neovlašćenog kopiranja, prepisivanja ili uništavanja ličnih podataka, a načini njihove

realizacije spadaju u tehničke mjere zaštite. Planom sigurnosti koji sadrži i organizacijske i tehničke mjere zaštite se mora osigurati povjerljivost - da samo ovlašćena lica imaju pristup snimcima koji sadrže lične podatke, integritet - da u vrijeme obrade podaci ostanu nepromijenjeni, potpuni i ažurni, mogućnost revizije - da se može utvrditi ko je obrađivao lične podatke i na koji način, te mora sadržati kategorije ličnih podataka koji se obrađuju i popis instrumenata zaštite kada je u pitanju posebna kategorija ličnih podataka, zahtijeva se pismena forma i stalna dostupnost agenciji za zaštitu ličnih podataka u BiH. Da bi se osigurala mogućnost revizije ličnih podataka neophodno je vodite pojedinačne evidencije vezane za zbirku ličnih podataka, a to su evidencije o ličnim podacima datim na korišćenje korisnicima ličnih podataka i svrsi za koju su dati, evidencije o odbijenim zahtjevima nosilaca ličnih podataka za pružanje informacija u vezi sa obradom njegovih ličnih podataka, evidencije o prigovorima, te sačiniti zapisnik o izvršenom inspeksijskom nadzoru koji je vršen na osnovu naloga za inspeksijski nadzor, na propisanim obrascima. Obrada snimaka dobijenih videonadzorom se vrši u skladu sa članom 9. Zakona o zaštiti ličnih podataka. S tim u vezi, obrada posebne kategorije ličnih podataka je zabranjena, izuzev u tačno određenim slučajevima, a jedan od njih je, ako je to od posebnog javnog interesa ili u drugim slučajevima propisanim zakonom. Izanaliziracemo primjer iz rada Agencije za zaštitu ličnih podataka, a riječ je o predmetu, snimanje policijskih službenika i javno objavljivanje snimaka (Agencija za zaštitu ličnih podataka). Naime pitanje glasi, da li je dozvoljeno snimanje policijskih službenika u vršenju službenih radnji na javnom mjestu, da li se mogu obrađivati takvi podaci, te da li se mogu učiniti dostupnim javnosti. Činjenica da su u pitanju javni službenici, a snimanje se vrši od strane fizičkog lica nije dovoljna, kada njihovo ponašanje u vršenju službenih radnji ne ukazuje na nezakonito, neprofesionalno ili drugo nekorektno postupanje. Međutim, uzimajući u obzir član 19. Zakona o zaštiti ličnih podataka⁵ video snimanje na javnom mjestu prilikom vršenja službenih radnji i objava tako snimljenog video zapisa na internetu gdje ga korisnici mogu slati, gledati i dijeliti može biti obrada ličnih podataka izvršena isključivo u novinske svrhe ako kao glavni cilj ima otkrivanje informacija, mišljenja i ideja javnosti, što cijeni sud koji odlučuje u svakom konkretnom slučaju (sa mogućnostima zamagljivanja lica policijskog službenika, jer njegov identitet nije od javnog interesa već je potreban nadležnim organima radi preduzimanja radnji na utvrđivanju i otklanjanju nezakonitosti - što vodi na teren mogućih posledica pred nadležnim sudom).

⁵ (1) Obrada ličnih podataka u novinske svrhe, u svrhe umjetničkog i literarnog izražavanja, vršiće se u skladu sa posebnim propisom i kodeksima ponašanja. (2) Na obradu ličnih podataka u svrhe navedene u stavu (1) ovog člana ne odnose se odredbe ovog Zakona, osim odredaba o bezbednosti i povjerljivosti kao i o odgovornosti za štetu.

Usklađivanjem naše regulative u ovoj oblasti poslodavci će biti u obavezi da donesu interne politike ili procedure kojima će obezbediti ispunjenje načela tehničke zaštite i smanjenje obima obrade ličnih podataka, uopšte. Pored toga, biće u obavezi da izrade kodekse ponašanja koji će omogućiti pravičnu i transparentnu obradu, legitimne interese voditelja obrade u posebnim kontekstima, prikupljanje i pseudomizaciju ličnih podataka, informisanje javnosti i vlasnika podataka, ostvarivanje prava vlasnika podataka, informisanje i zaštitu djece i način pribavljanja saglasnosti nosioca roditeljskog prava nad djecom, mjere i postupke koje proizilaze iz obaveza voditelja obrade, tehničke i integrisane zaštite podataka, kao i mjere za postizanje bezbjednosti obrade, izvještavanje Institucije povjerenika o povredama ličnih podataka i obavještenje vlasnika podataka o takvim povredama, prenos ličnih podataka trećim zemljama ili međunarodnim organizacijama ili vanskudske postupke i druge postupke za rješavanje sporova u vezi sa obradom ličnih podataka, te pravo na sudsku zaštitu. U Republici Srpskoj je zaštita obezbjeđena Zakonom o agencijama za obezbjeđenje lica i imovine u privatnoj detektivskoj djelatnosti,⁶ a postoji i Pravilnik o načinu vođenja i obrascu evidencija o zbirkama ličnih podataka. Inače, kada su u pitanju posebne kategorije ličnih podataka Agencija će nakon odobrenja izvršiti i prethodnu kontrolu zbirke ličnih podataka.

Zaključak

Vidjeli smo da zakon ne sadrži odredbu o obaveznosti postavljanja videonadzora, ali ako postoji svrha, tada kontrolori donose odluke koje dostavljaju Agenciji za zaštitu ličnih podataka, koja odobrava dalje aktivnosti po ovim pitanjima. Svaki videonadzor postavljen bez odluke kontrolora i daljih bezbjedonosnih mjera je nezakonit, bilo koji građanin može pokrenuti postupak pred sudom, a iz izvještaja Agencije vidljivo je da su se takvi sporovi vodili protiv raznih institucija. Nakon odobrenja od Agencije vode se zbirke ličnih podataka od strane za to ovlašćenog lica na propisanim obrazcima, a u skladu sa Pravilnicima, ako je firma u pitanju. Sva lica koja dolaze u dodir sa ličnim podacima moraju se pridržavati obaveze čuvanja tajnosti podataka u skladu sa članom 16 zakona o zaštiti podataka, jer to predstavlja službenu tajnu, za šta obaveza čuvanja tajnosti ostaje na snazi i nakon prestanka radnog odnosa ili obavljanja određenog zadatka, a oslobođenje od ove obaveze se može propisati zakonom. Podaci iz zbirke ličnih podataka o videonadzoru dostavljaju se povjereniku za zaštitu ličnih

⁶ Tehničko obezbjeđenje lica i imovine ostvaruje se tehničkim sredstvima i uređajima čija se vrsta, namjena, kvalitet i primjena utvrđuju posebnim propisima. Tehničko obezbjeđenje sprovodi se na području prostora ili objekata koji se obezbjeđuju, te u pratnji i obezbjeđenju prilikom prevoza obezbjeđivanih lica, novca, vrijednosnih papira, plemenitih kovina i metala i drugih vrijednosti po zahtjevu zainteresovanih strana.

podataka, koji komunicira sa Agencijom. Kada su u pitanju fizička lica, treba još obazrivije postupati, jer ne postoji tačno određeno pravilo, niti je praksa izvor prava, nego se cijeni isključivo svrha postavljanja, te daje prevaga zaštiti ugroženih prava, dok kada su u pitanju firme zakon je to eksplicitno regulisao. Lice koje postavlja videonadzor mora okačiti i obavještenje da je određeni prostor pokriven kamerama videonadzora, te kontakt osobu kojoj se može obratiti. Direktor Agencije Dragoljub Reljić je nedavno istakao u izjavi za agenciju Srna, da svakodnevno dobijaju po deset prijava zbog videonadzora, baziranih najviše na obradi snimaka snimljenih kamerama, bez da se vodi računa o zaštiti privatnosti lica koja se nađu na snimcima. Zakon o zaštiti ličnih podataka je precizirao kazne za kršenje navedenog. Rigorozna kažnjavanja su razlog više da se posebna pažnja posveti poštovanju zakonskih uslova za postavljanje videonadzora, kao i za obrađivanje i pohranjivanje videozapisa u skladu sa propisanim pravilima, jer nepoznavanje prava škodi.

Literatura

1. Andović, S., Prlja, D., Deligenski, A. (2020). *Zaštita podataka o ličnosti u Srbiji*. Zbornik radova. Beograd: Institut za uporedno pravo.
2. Danilović, J. (2017). *Pravo na privatnost zaposlenih*. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu. Beograd: Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu.
3. Dragičević, M. (2018). *Savremene tehnologije i pravo zaposlenog na poštovanje privatnog života*. Niš: Pravni fakultet Univerzitet u Nišu.
4. Radonjić, D., Gljiva, M. (2019). *Primjena propisa o zaštiti ličnih podataka*. Sarajevo.
5. Simić, S., Marković, B. (2023). *GDPR - General Data Protection Regulation*. Banja Luka.
6. Tul, D., Mitić, T. (2023). *Zaštita podataka o ličnosti*. Novi Sad.
7. Zakon o zaštiti ličnih podataka, *Sl.glasnik BiH*, br. 49/2006, 76/2011 i 89/2011-ispr.
8. Preuzeto 25.12.2023. sa http://www.azlp.ba/misljenja/Archive.aspx?langTag=bs-BA&template_id=149&pageIndex=1.
9. Preuzeto 25.12.2023. sa http://www.azlp.ba/rjesenja/Archive.aspx?LangTag=bs-BA&template_id=149&pageIndex=1.
10. Preuzeto 03.01.2024. sa <https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/08102021/08102021-vijest5.html>.

Abstract: *The development of information systems leads to the fact that the right to privacy proclaimed by legal regulations of an international and national character is disrespected, if we do not find adequate means of protection and use the aforementioned for the purposes of general progress. The right to privacy is of a*

universa nature, established in the Universal Declaration of Human Rights, adopted in 1948, and in the European Convention on Human Rights from 1950, which states in article 8 that everyone has the right to respect for their private life, home and correspondence. The development of technique and technology that followed creation the conditions for electronic surveillance, movement control, and the collection of personal data, their records through collections, and the processing of personal data. Collection of personal data through video surveillance, recognition by way of walking is biometric personal data, which belongs to a special category of personal data. The processing of the mentioned data is prohibited, except for the cases explicitly enumerated in the law. Therefore, the work is focused on the issue of how to set up video surveillance with the aim of protecting the property of a natural person or employer, without jeopardizing the data holder's right to privacy and dignity at work. It happens that people introduce video surveillance based on the image of other people, without having a personal reason justified by the purpose and legal basis, one part of the work is based on stating the conditions that need to be met in order for video surveillance to be set up in accordance with legal norms. When we fulfill the above, the question arises, is a collection of personal data formed in all places where video surveillance is installed and what are the conditions and methods for storing and processing data collected by this modern form of digitalization?

Keywords: *video surveillance, personal data, right to privacy.*

Dr. Damir Juras¹
Antonio Vulas²

VRAĆANJE TRAŽITELJA AZILA BEZ ISPITIVANJA ZAHTJEVA IZ REPUBLIKE HRVATSKE U (EUROPSKU) SIGURNU TREĆU ZEMLJU

***Apstrakt:** Prilikom odlučivanja o zahtjevima za međunarodnu zaštitu upravna ili sudska tijela moraju odlučivati i o sigurnosnom stanju i uvjetima za rješavanje zahtjeva za međunarodnu zaštitu u državi u koju bi se podnositelji zahtjeva trebali vratiti u slučaju odbijanja ili odbacivanja zahtjeva. S tim u vezi države članice Europske unije usvojile su pojmove i kriterije za 'sigurne treće zemlje' i 'europske sigurne treće zemlje'. Ovaj rad, uz prikaz sudske prakse, statističkih podataka i stajališta pravne doktrine, analizira pravnu regulativu te postupanje Ministarstva unutarnjih poslova i sudova u Republici Hrvatskoj prilikom odlučivanja o zahtjevu za međunarodnu zaštitu podnositelja koji su ilegalno ušli na teritorij Republike Hrvatske.*

***Ključne riječi:** azil, europska sigurna treća zemlja, ilegalni migranti, protjerivanje stranaca, načelo zabrane vraćanja ili protjerivanja.*

Uvod

Obzirom da najveći dio tražitelja azila u Republiku Hrvatsku dolazi „zapadno - balkanskom rutom“ preko teritorija Bosne i Hercegovine i Republike Srbije, a veliki dio njih u Republiku Hrvatsku ulazi na nezakoniti način, nakon čega određeni broj tih osoba traži azil, u ovom radu se, uz prikaz sudske prakse, statističkih podataka i stajališta pravne doktrine, prikazuju i analiziraju pravna regulativa te postupanje Ministarstva unutarnjih poslova i sudova u Republici Hrvatskoj prilikom odlučivanja o zahtjevima za azil podnositelja koji su nezakonito ušli u Republiku Hrvatsku odnosno zapreke za protjerivanje tih osoba.

Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske u godišnjim izvješćima o migracijama i azilu za 2019.³, 2020.⁴ i 2021.⁵ godinu, koje se

¹ Ministarstvo unutarnjih poslova R. Hrvatske, e-mail: djuras@mup.hr

² Ministarstvo unutarnjih poslova R. Hrvatske, e-mail: avulas@mup.hr

³ Godišnje izvješće o migracijama i azilu u Republici Hrvatskoj za 2019. godinu, 28. listopada 2023.: 59 - 60.

dostavlja Europskoj komisiji u okviru Europske migracijske mreže navodi kako je u Republiku Hrvatsku na nezakoniti način u 2019. godini ušlo 20278 državljana trećih zemalja, taj broj u 2020. godini iznosio je 29094, dok je u Republiku Hrvatsku u 2021. na nezakonit način ušlo 17404 državljana trećih zemalja. Republika Hrvatska je u razdoblju od 2006. do kraja 2023. godine odobrila međunarodnu zaštitu za 1091 osobu (951 - azil, 140 - supsidijarna zaštita), od čega u 2023. azil za 50 osoba i supsidijarnu zaštitu za 2 osobe.⁶

Europska institucija *European Union Asylum Agency* na svojim web stranicama navodi kako je od početka 2023. do kraja studenog 2023. godine 1057000 državljana trećih zemalja zatražilo međunarodnu zaštitu u nekoj od država članica Unije. U studenom 2023. bilo je neriješenih 860 000 zahtjeva u prvom stupnju. Krajem studenog 2023. na području Europske unije bilo je 4300000 korisnika privremene zaštite koji su pobjegli iz Ukrajine nakon ruske invazije.⁷ S ovim podacima potrebno je usporediti i podatak koji iznosi Agencija za europsku graničnu i obalnu stražu (*Frontex*) koja u svojoj analizi rizika za 2023./2024. godinu navodi kako su države članice, samostalno ili uz pomoć Agencije, u 2022. godini uspjele vratiti 85 761 državljana trećih zemalja koji su izgubili pravo boravka na području EU.⁸ U ovaj broj ubrajaju se državljani trećih zemalja kojima je odbijen zahtjev za međunarodnu zaštitu, ali i oni koji nikad nisu zatražili međunarodnu zaštitu na području EU.

Pravo na azil

Pravo na azil, shvaćeno kao zaštita koju pruža zemlja na svom teritoriju strancu koji je pobjegao iz zemlje podrijetla zbog proganjanja, odnosno ugrožavanja života ili ozbiljnog kršenja ljudskih prava, zajamčeno je međunarodnim sporazumima, regionalnim dokumentima i nacionalnim propisima (Lalić, Novak, 2014: 940).

Čl. 14. st. 1. Opće deklaracije o ljudskim pravima⁹ jamči se da svatko pred progonom ima pravo tražiti i dobiti utočište u drugim zemljama. Obzirom da citirana Deklaracija nije pravno obvezujući dokument,

⁴ Godišnje izvješće o migracijama i azilu u Republici Hrvatskoj za 2020. godinu, 28. listopada 2023.: 31. i 74.

⁵ Godišnje izvješće o migracijama i azilu u Republici Hrvatskoj za 2021. godinu, 13. veljače 2024.: 40.

⁶ Statistički pokazatelji osoba kojima je odobrena međunarodna zaštita u Republici Hrvatskoj zaključno do 31.12.2023., 13. veljače 2024.: 1.

⁷ LatesAsylumtrends-November 2023., 13. veljače 2024.: 1.

⁸ FrontexRiskAnalysis for 2023/2024 -StatisticalAnnex, 13. veljače 2024.:57.

⁹ UniversalDeclarationof Human Rights, United Nations General Assembly, Paris, 10 December 1948, General Assemblyresolution 217 A (III).

međunarodna zajednica je nastojala zaštititi prava izbjeglica Konvencijom o statusu izbjeglica potpisanom 1951. godine u Ženevi i njenim Protokolom iz 1967. godine¹⁰, koja eksplicitno ne sadrži pravo na azil, već u čl. 33. sadrži načelo nevraćanja (*non refoulement*), kojim je propisano da nijedna država ugovornica ne smije protjerati niti vratiti izbjeglicu, ni na koji način, na područje gdje bi njen život ili sloboda bili ugroženi zbog njene rasne, vjerske, ili nacionalne pripadnosti ili pak zbog pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja. Navedeno načelo je u hrvatsko zakonodavstvo implementirano čl. 6. Zakona o međunarodnoj i privremenoj zaštiti.¹¹

Iako (Europska) Konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda¹² ne spominje izričito pravo na azil, sudska praksa Europskog suda za ljudska prava (ESLJP) pronašla je način zaštite prava na međunarodnu zaštitu primjenom pojedinih odredbi Konvencije: čl. 2. (pravo na život), čl. 3. (zabrana mučenja, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja), čl. 5. (pravo na slobodu i sigurnost), čl. 8. (pravo na poštovanje privatnog i obiteljskog života), čl. 13. (pravo na djelotvorni pravni lijek), čl. 4. Protokola br. 4. (zabrana kolektivnog protjerivanja stranaca¹³), čl. 1. Protokola br. 6. (ukidanje smrtne kazne). Stupanjem na snagu Povelje Europske unije o temeljnim pravima 2009. godine¹⁴ pravo na azil izričito je zaštićeno na područjima koja se nalaze pod jurisdikcijom država članica EU člankom 18. Povelje, kojim je propisano da je pravo na azil zajamčeno uz poštovanje pravila iz Ženevske konvencije te u skladu s Ugovorom o Europskoj uniji i Ugovoru o funkcioniranju Europske unije. Načelo *non-refoulement* se navodi i u čl. 19. Povelje EU, kojim je ono prošireno na sve osobe, bez obzira radi li se o osobama sa statusom izbjeglice, pa je tako zaštita proširena i na slučajeve povratka osoba koje nezakonito borave na području EU.

¹⁰ Konvencija o statusu izbjeglica (Ženevska konvencija), SL L SFRJ - MU 15/60; Protokol o statusu izbjeglica, SL L - MU 15/67, NN – MU 12/93. Provedbu Konvencije i Protokola nadzire UNHCR, koji donosi mjerodavna tumačenja tih dokumenata te razvija međunarodne standarde izbjegličkog prava.

¹¹ Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti (ZMPZ), NN 70/15, 121/17, 33/23

¹² Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (Konvencija), NN - MU 18/97, 6/99, 8/99, 14/02, 1/06, 2/10, 13/17

¹³ U predmetu *Hirs i Jamaa i drugi protiv Italije* (predstavka br. 27765/09, presuda od 23. veljače 2012., par. 166. - sve presude ESLJP, citirane u ovom radu, preuzete i pregledane su dana 28. listopada 2023., sa: <https://hudoc.echr.coe.int.>), ESLJP je naveo da se pod kolektivnim protjerivanjem stranaca smatra bilo koja mjera nadležnih vlasti kojom se stranci kao grupa primoravaju na napuste zemlju, osim u slučaju kada je takva mjera poduzeta nakon, i na temelju razumne i objektivne procjene individualne situacije svakog pojedinog stranca u okviru grupe.

¹⁴ Povelja Europske unije o temeljnim pravima (Povelja EU), SL L EU C 303

U Republici Hrvatskoj pravo na azil je zajamčeno odredbom čl. 33. st. 1. Ustava Republike Hrvatske¹⁵ sukladno kojoj strani državljani i osobe bez državljanstva mogu dobiti utočište u Republici Hrvatskoj, osim ako su progonjeni za nepolitičke zločine i djelatnosti oprečne temeljnim načelima međunarodnog prava. Temeljni propis kojim je uređeno pravo azila u Republici Hrvatskoj je ZMPZ, koji u čl. 20. propisuje da će se azil priznati tražitelju koji se nalazi izvan zemlje svog državljanstva ili uobičajenog boravišta, a osnovano strahuje od proganjanja zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja zbog čega ne može ili ne želi prihvatiti zaštitu te zemlje. Uređenjem instituta azila u Republici Hrvatskoj ne jamči se pravo na azil kao ljudsko pravo, već se jamči pravo zatražiti azil, odnosno jamči se pravo na pristup institutu utočišta. U tom smislu, ustavnosudska zaštita tražitelja azila i azilanata mogla bi doći u obzir samo posredno, isticanjem drugih povreda u postupku pokrenutom ustavnom tužbom (Omejec, 2003: 21).

Opća načela u slučajevima protjerivanja stranaca

Sam postupak vraćanja izbjeglica reguliran je člankom 32. Ženevske konvencije, no pri tome se ne definiraju države u koje se izbjeglice mogu vratiti osim što se navodi obveza poštivanja načela *non-refoulement*. U tom smislu mjerodavna je odredba čl. 23. Ustava Republike Hrvatske prema kojoj nitko ne smije biti podvrgnut bilo kakvu obliku zlostavljanja.

U odnosu na načelo *non refoulment* u sudskoj praksi se najčešće primjenjuje odredba čl. 3. Konvencije, koja apsolutno zabranjuje mučenje, pa i u slučajevima protjerivanja. Zabrana nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja, sadržana u članku 3. Konvencije, jedna je od najvažnijih vrijednosti demokratskih društava. To je i civilizacijska vrijednost usko povezana s poštivanjem ljudskog dostojanstva, što je dio same biti Konvencije (*Khlaifia i drugi protiv Italije /Vv/*, predstavka br. 16483/12, presuda od 15. prosinca 2016., § 158.). Ako postoje osnovani razlozi za vjerovanje da će osoba o kojoj se radi, bude li udaljena, biti u državi primateljici suočena sa stvarnim rizikom izloženosti postupanju protivnom članku 3. Konvencije, tada se pojedinac ne smije udaljiti u tu zemlju (*Soering protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, predstavka br. 14038/88, presuda od 7. srpnja 1989., 1990. - 91.; *Hirs i Jamaa i drugi protiv Italije /Vv/*, navedeno, § 114). U tom smislu, koliko god aktivnosti pojedinca bile nepoželjne i opasne, država ne može pravdati protjerivanje razlozima nacionalne sigurnosti kada je prisutan rizik od progona (*Chalal protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, predstavka br. 22414/93, presuda od 15. studenog 1996., § 80.) Procjena

¹⁵ Ustav Republike Hrvatske, NN 56/90, 135/97, 113/00, 28/01, 76/10, 5/14

postojanja osnovanosti razloga za vjerovanje da se podnositelj zahtjeva suočava sa stvarnim rizikom izloženosti postupanju protivnom članku 3. Konvencije mora nužno biti vrlo stroga (*Chahal protiv Ujedinjenog Kraljevstva /Vv/*, navedeno, § 96.) i neminovno uključuje ispitivanje uvjeta u zemlji primateljici od strane nadležnih državnih tijela i kasnije od strane ESLJP-a prema standardima iz članka 3. Konvencije (*Mamatkulov i Askarov protiv Turske /Vv/*, predstavka br. 46827/99 i 46951/99, presuda od 4. veljače 2005., § 67.). Ovi standardi pretpostavljaju da ono zlostavljanje za koje podnositelj zahtjeva tvrdi da će s njim biti suočen ako bude vraćen, mora dosegnuti minimalnu razinu ozbiljnosti da bi ušlo u domašaj članka 3. Konvencije. Ocjena toga je relativna i ovisi o svim okolnostima slučaja (*Hilal protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, predstavkab. 45276/99, presuda od 6. ožujka 2001., § 60.).

Dužnost države protjerivanja u slučajevima udaljenja tražitelja azila u treću sigurnu europsku zemlju bez ispitivanja osnovanosti zahtjeva za azil

Zahtjev tražitelja azila koji je nezakonito ušao na teritorij Republike Hrvatske iz europske sigurne treće zemlje, odbaciti će se bez ispitivanja osnovanosti zahtjeva za azil rješenjem, temeljem čl. 43. st. 1. toč. 4. i čl. 46. st. 3. ZMPZ, uzimajući u obzir poštivanje načela *non refoulement* te posebne okolnosti humanitarnog ili političkog karaktera, kao i pravila međunarodnog javnog prava.

U postupku vraćanja izbjeglica, ali i osoba koje nemaju status izbjeglica, a izgubile su sve zakonske mogućnosti za ostanak na području EU, primjenjuju se odredbe nacionalnih propisa usklađenih sa Direktivom 2008/115/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 16. prosinca 2008. o zajedničkim standardima i postupcima država članica za vraćanje državljana trećih zemalja s nezakonitim boravkom¹⁶, koja u čl. 3. st.1. toč. 3. određuje da se osoba može vratiti u njegovu ili njezinu državu podrijetla; državu tranzita u skladu sa sporazumima Zajednice ili bilateralnim sporazumima o ponovnom primitku ili drugim sporazumima, ili drugu treću zemlju u koju se konkretni državljanin treće zemlje dobrovoljno odluči vratiti i u kojoj će on ili ona biti prihvaćeni'. Kako bi se osiguralo da vraćanje na jednu od ove tri definirane destinacije ne bi značilo kršenje principa *non-refoulementu* okviru EU zakonodavstva razvijen je koncept 'sigurne treće zemlje'.

¹⁶ Direktiva 2008/115/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 16. prosinca 2008. o zajedničkim standardima i postupcima država članica za vraćanje državljana trećih zemalja s nezakonitim boravkom, SL L EU 348

Temeljem čl. 46. st. 1. – 2. i 4. ZMPZ-a 'europska sigurna treća zemlja' je zemlja koja je ratificirala i primjenjuje odredbe Ženevske konvencije i Europske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, uključujući standarde o učinkovitom pravnom lijeku, te je uspostavila učinkovit postupak odobrenja zaštite sukladno Ženevskoj konvenciji.¹⁷ Jesu li ispunjeni uvjeti za primjenu instituta 'europske sigurne treće zemlje' utvrđuje se za svaki zahtjev zasebno procjenjujući ispunjava li neka zemlja propisane uvjete. Tražitelj će biti pravodobno obaviješten o primjeni instituta 'europske sigurne treće zemlje' kako bi mu se omogućilo osporavanje odluke, s obzirom na njegove osobne okolnosti. Dakle, stavak 4. članka 46. ZMPZ-a postavlja obvezu nadležnog tijela da na zahtjev tražitelja razmotri odluku o vraćanju isključivo na temelju osobnih okolnosti tražitelja, čak i onda kada zemlja vraćanja ispunjava uvjete po kojima bi se ista mogla smatrati 'sigurnom zemljom' u općem smislu. Primjerice, država vraćanja ispunjava sve zakonske uvjete da je se smatra 'sigurnom zemljom', no u državi vraćanja ne postoje uvjeti koji bi mogli zajamčiti odgovarajuću neophodnu zdravstvenu skrb za tražitelja dok postupak odlučivanja o zahtjevu u toj državi traje. U tom slučaju, tijelo koje odlučuje o zahtjevu za međunarodnu zaštitu mora uzeti u obzir i ove specifične okolnosti vezane za tražitelja, čak i kada zemlja vraćanja ispunjava sve uvjete 'sigurne zemlje'

¹⁷ Definicija 'sigurne treće zemlje' sadržana je u čl. 45. st. 1. ZMPZ. U odredbama čl. 45.-46. ZMPZ-a implementirane su odredbe čl. 38. i 39. Direktive 2013/32/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. lipnja 2013. godine o zajedničkim postupcima za priznavanje i oduzimanje međunarodne zaštite, SL L EU 180, kojom se 'sigurna treća zemlja' definira kao država u kojoj za osobu koja se vraća: 1. ne postoji opasnost da će joj biti ugrožen život i sloboda zbog rasne, vjerske ili nacionalne pripadnosti, članstva u nekoj posebnoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja, 2. ne postoji opasnost od nanošenja neke od teških povreda navedenih u Direktivi 2011/95/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 13. prosinca 2011. o standardima za kvalifikaciju državljana trećih zemalja ili osoba bez državljanstva za ostvarivanje međunarodne zaštite, za jedinstveni statusa izbjeglica ili osoba koje ispunjavaju uvjete za supsidijarnu zaštitu te sadržaj odobrene zaštite, SL L EU 337 (kada se govori o opasnosti od nanošenja teških povreda navedenih u Direktivi 2011/95/EU tu se u prvom redu ukazuje na povrede koje se navode u čl. 9. stavak 2. citirane Direktive, a koji govori o slučajevima nezakonitog i diskriminirajućeg proganjanja osoba, te na čl. 15. koji govori o ozbiljnim nepravdama koje se mogu nanijeti osobama), 3. u kojoj se poštuje princip *non-refoulement* u skladu s Ženevskom konvencijom, 4. država gdje se poštuje zabrana izгона koji bi predstavljao kršenje prava na slobodu od mučenja i okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja, 5. država u kojoj je zakonski moguće zatražiti priznavanje statusa izbjeglice i dobiti ga u skladu s Ženevskom konvencijom, a 'europskom sigurnom trećom zemljom', pri čemu se misli na europske države koje nisu države članice EU ili Europskog gospodarskog prostora, uključujući i Švicarsku Konfederaciju, se smatra europska država koja je: 1. ratificirala i poštuje odredbe Ženevske konvencije, 2. ima zakonom propisan postupak azila, 3. ratificirala je i provodi odredbe Konvencije.

Nadalje, kako bi se osiguralo poštivanje načela zabrane kolektivnog protjerivanja i načela *non-refoulement*, te poštivanje prava na azil, navedenih u članku 18. i 19. Povelje EU, i sama Direktiva i nacionalni zakon, kroz gore svoje spomenute članke 38. i 39., odnosno članke 45. i 46., propisuju obvezu da se u postupku vraćanja zasebno, za svaki pojedinačni slučaj, utvrdi jesu li ispunjeni uvjeti za primjenu instituta 'sigurne treće zemlje', odnosno 'europske sigurne treće zemlje'.

U slučajevima kada vlasti odluče udaljiti tražitelje azila u treću zemlju, ESLJP je utvrdio da to ne mijenja odgovornost države ugovornice u odnosu na dužnost da ih ne deportira (udalji) ako su dokazani osnovani razlozi za vjerovanje da bi ih takav čin izložio, izravno (tj. u toj trećoj zemlji) ili neizravno (na primjer, u zemlji podrijetla ili u drugoj zemlji), postupanju protivnom posebice članku 3. (*M.S.S. protiv Belgije i Grčke*, predstavka br. 30696/09, presuda od 21. siječnja 2011., §§ 342., 343. i §§ 362. - 368.).

Kada država ugovornica ide za tim da azilanta udalji u treću zemlju, bez ispitivanja osnovanosti zahtjeva za azil, obveza da pojedinca ne izlaže stvarnom riziku postupanja protivnom članku 3. Konvencije ispunjava se na način koji je različit od onog u slučajevima vraćanja u zemlju podrijetla, kada tijela nadležna za protjerivanje ispituju je li zahtjev za azil osnovan i sukladno tome bave se navodnim rizicima u zemlji podrijetla. U slučaju protjerivanja stranca bez ispitivanja osnovanosti zahtjeva za azil, temeljno je pitanje da li će pojedinac u trećoj zemlji primateljici imati pristup odgovarajućem postupku azila ili neće. To zato jer je na trećoj zemlji primateljici da ispita osnovanost zahtjeva za azil, ako je takav zahtjev podnesen nadležnim vlastima te zemlje. Pored ovog glavnog pitanja, kada se navodni rizik od izlaganja postupanju protivnom članku 3. Konvencije odnosi, na primjer, na uvjete lišenja slobode ili na uvjete života za tražitelje azila u trećoj zemlji primateljici, država protjerivanja treba ocijeniti i taj rizik.

U svim slučajevima udaljenja tražitelja azila iz države ugovornice u treću među-zemlju bez ispitivanja osnovanosti zahtjeva za azil, bez obzira je li treća zemlja primateljica država članica EU-a ili nije ili je li treća zemlja država stranka Konvencije ili nije - dužnost države udaljenja je temeljito ispitati pitanje postoji li stvarni rizik da će tražitelju azila u trećoj zemlji primateljici biti onemogućen pristup, adekvatnom postupku azila koji nju ili njega štiti od protjerivanja ili vraćanja (*refoulement*). Ako se utvrdi da postojeća jamstva u tom pogledu nisu dovoljna, članak 3. Konvencije pretpostavlja dužnost da tražitelji azila ne budu udaljeni u treću zemlju (*Saadi protiv Italy/Vv/*, predstavka broj: 37201/06, presuda od 28. 02. 2008., §§ 124. -125.; *F.G. protiv Švedske /Vv/*, predstavka broj: 43611/11, presuda od 23. 03. 2016., §§ 110. -111; *Ilias i Ahmed protiv Mađarske /Vv/*,

predstavka br. 47287/15, presuda od 21. studenog 2019., § 126.). U slučajevima vraćanja tražitelja azila, ESLJP je utvrdio da neće sam razmatrati zahtjev za azil. Njegov glavni interes jest postoje li učinkovita jamstva koja štite podnositelja zahtjeva protiv arbitrarnog *refoulmenta*, bilo izravnog ili neizravnog, u zemlju iz koje je on ili ona pobjegao (M.K. i drugi protiv Poljske, predstavka br. 40503/17 i dr., presuda od 23. srpnja 2020., § 169.).

Na temelju dobro utvrđenih načela na kojima se temelji njegova sudska praksa na temelju članka 3. Konvencije u vezi s protjerivanjem tražitelja azila, ESLJP je utvrdio da navedena obveza zahtijeva od nacionalnih tijela koja primjenjuju načelo sigurne treće zemlje temeljito ispitivanje relevantnih uvjeta u trećoj zemlji, a posebno, pristupu i pouzdanosti njezinog sustava azila (*M.S.S. protiv Belgije i Grčke*, navedeno, §§ 344. - 359. i §§ 365. - 368.). Nadalje, niz načela razvijenih u sudskoj praksi ESLJP-a u vezi s procjenom rizika u zemlji podrijetla tražitelja azila primjenjuju se također *mutatismutandis* na ispitivanje od strane nacionalnih tijela je li treća zemlja iz koje je tražitelj azila došao sigurna (*M.S.S. protiv Belgije i Grčke*, navedeno, §§ 346. - 352 i §§ 358. - 359). Posebice, iako su osobe koje traže azil dužne navesti i obrazložiti svoje pojedinačne okolnosti kojih nacionalna tijela ne mogu biti svjesna, ta nacionalna tijela moraju po službenoj dužnosti provesti aktualnu procjenu, posebice dostupnosti i funkcioniranja sustava azila države primateljice i zaštitnih mjera koja taj sustav pruža u praksi. U načelu, smatraju se poznatim opći nedostaci (sustava azila) koji su dobro dokumentirani u autoritativnim izvješćima, posebno UNHCR-a, Vijeća Europe i tijela EU-a (*M.S.S. protiv Belgije i Grčke*, navedeno, §§ 346. - 350.; također, *mutatismutandis, F.G. protiv Švedske*, navedeno, §§ 125. - 127). Država protjerivanja ne može samo pretpostaviti da će se prema azilantu u trećoj zemlji primateljici postupati u skladu s konvencijskim standardima, već naprotiv najprije mora provjeriti na koji način vlasti te zemlje primjenjuju svoje zakonodavstvo o azilu u praksi (*M.S.S. protiv Belgije i Grčke*, navedeno, § 359.).

Odluka Ustavnog suda Republike Hrvatske broj: U-III-4865/2018, U-III-837/2019, U-III-926/2019 od 04. ožujka 2021.¹⁸

U navedenoj Odluci, odlučujući o ustavnim tužbama članova iste obitelji državljana Afganistana, Ustavni sud je prihvatio navode podnositelja, za koje su, primjenom instituta 'sigurne (europske) treće zemlje', donesena pravomoćna rješenja o povratku u Republiku Srbiju bez ispitivanja osnovanosti zahtjeva za azil, da u provedenom upravnom i upravnosudskom

¹⁸ Ova Odluka je objavljena na službenim stranicama Ustavnog suda Republike Hrvatske: <https://sljeme.usud.hr/Usud/Praksaw.nsf/C12570D30061CE54C125868F002CFA0E/%24FI%20LE/U-III-4865-2018%20i%20dr.pdf>.

postupku nije s dostatnom izvjesnošću utvrđeno da je Republika Srbija 'sigurna europska treća zemlja' te da Republika Hrvatska nije izvršila svoje proceduralne obveze iz članka 3. Konvencije vezano uz njihov povratak u Srbiju:

„24.1.Kako bi utvrdio stanje prava i postupanja prema migrantima i tražiteljima azila i međunarodne zaštite, Ustavni sud je izvršio uvid u izvještaj Beogradskog centra za ljudska prava „Pravo na azil u Republici Srbiji 2019.“, koji se temelji na relevantnim podacima UNHCR-a te dopunjenog izvješća za stanje azila u Srbiji 2019., a koje dostupno na web stranici ECRE https://www.asylumineurope.org/sites/default/files/report-download/aida_sr_2019update.pdf.

Prema toj ediciji, od 2008. do kraja 2019. Kancelarija za azil usvojila je zahtjev za azil 164 stranca, od toga je odobreno 72 utočišta i 92 supsidijarne zaštite. Od toga broja samo u 2019. dodijeljeno je 35 azila (17 utočišta i 18 supsidijarne zaštite). U 2019. je 12937 osoba podnijelo zahtjev za azil ili supsidijarnu zaštitu, a od tog broja bilo je najviše državljana Afganistana (3847).

24.2.U odnosu na mogućnost refoulementa iz Srbije u Bugarsku, Ustavni sud je ispitao navedena izvješća, te polazeći od dijela Izvješća navedenog u točki 15. obrazloženja ove odluke, utvrdio da u Republici Srbiji još nije uspostavljen djelotvoran sustav koji bi omogućio podnositeljima zahtjeva za azili koje se udaljuje iz Republike Hrvatske da pravodobno podnesu zahtjev za azil u toj državi, već je praksa u toj državi da se na više načina takve osobe onemogućava u ostvarenju tog prava (uključujući i progon putem prekršajnih sudova). Budući da se takve osobe teško mogu priključiti sustavu azila i međunarodne zaštite u Republici Srbiji (koji je na normativnoj razini zadovoljavajuće uređen, prema dostupnim podacima), ne postoje adekvatna postupovna jamstva da podnositeljima, kada se vrate u Srbiju, neće prijetiti automatski refoulement odnosno ne postoje jamstva u praksi koja neće isključiti njihovo automatsko vraćanje u Bugarsku. Osim toga, MUP i upravni sudovi su se kod ocjene stanja u Srbiji ograničili na normativni okvir i brojeve odobrenih zahtjeva za azil i međunarodnu zaštitu, bez da su provjerila relevantna izvješća tijela koja se bave zaštitom izbjeglica i nevladinih udruga kakvo je stvarno postupanje s osobama koje se vraćaju iz Hrvatske u Srbiju te prijeti li im automatski refoulement. Osim toga, ta su tijela propustila utvrditi sve odlučne okolnosti oko stvarnog statusa podnositelja u Srbiji (i prije toga u Bugarskoj), koje bi mogle dovesti do drugačije odluke u ovoj stvari.“

Zaključak

Pravo na azil zajamčeno je međunarodnim i nacionalnim pravnim aktima, a važnu ulogu u razvoju standarda pravne zaštite tražitelja azila imaju sudovi.

Tražitelji azila i nezakoniti migranti predstavljaju usko povezane kategorije osoba jer u praksi često dolazi do promjena u njihovom statusu u smislu da nezakoniti migrant postane tražitelj azila i obrnuto, ako zahtjev za azil odbijen osoba u pitanju može postati nezakoniti migrant (Đukanović, 2013: 482).

Zabrana vraćanja (*non refoulement*) je temeljno načelo izbjegličkog prava kojim se zabranjuje državama da protjeraju ili na bilo koji način vrate strance, uključujući i tražitelje azila, u zemlju njihova podrijetla ili neku drugu zemlju u kojoj bi njihovi životi ili sloboda bili ugroženi ili bi oni mogli biti podvrgnuti mučenju, nečovječnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju.

Bez obzira ispunjava li neka od europskih država propisane uvjete temeljem kojih se smatra 'europskom sigurnom trećom zemljom', osoba koja se vraća u neku europsku zemlju izvan EU može tvrditi kako se koncept 'europske sigurne treće zemlje' ne može primijeniti na predmetnu državu iz razloga što ista nije sigurna zbog posebnih okolnosti koje se odnose konkretno na tu osobu.

U praksi, cjelokupni sustav zaštite osoba u vraćanja u nesigurne zemlje osmišljen je kako bi se spriječilo da se osoba, bilo da se radi o osobi sa statusom izbjeglice sukladno Ženevskoj konvenciji ili o osobi koja nezakonito boravi na području EU, vrati u državu u kojoj bi osobi život ili sloboda bili ugroženi zbog njene rasne, vjerske, ili nacionalne pripadnosti ili pak zbog pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja. Takva opasnost za osobu može proisticati iz činjenice da je u toj državi provedena vanjska agresija, postoje unutarnji oružani sukobi, slučajevi nezakonitog oduzimanja života, slučajevi nestanka osoba, da u državi postoji smrtna kazna, da se provode postupci koji se mogu svrstati pod mučenje, nečovječno i ponižavajuće postupanje, da su u državi zabilježeni slučajevi prisilnog rada ili ropstva i progona, odnosno kažnjavanje osoba na gore navedenim osnovama (izdvojeno podupiruće mišljenje suca ESPLJP-a Pinta de Albuquerquea u slučaju *Hirsi Jamaa i drugi protiv Italije*).

Na prvi pogled, određivanje je li neka država ispunjava uvjete da se smatra 'sigurnom trećom zemljom' ili 'europskom sigurnom trećom zemljom', izgleda kao jednostavan postupak, no u praksi to i nije tako. Prvenstveno zbog toga što se traži razmatranje svakog pojedinačnog slučaja i razmatranje

zasebnih okolnosti u odnosu na osobu koja se vraća, a koje bi mogle dovesti do toga da život, sigurnost i/ili dobrobit osobe budu ugroženi i u državi koja bi se općenito mogla smatrati sigurnom trećom zemljom. S tim u vezi sudska praksa zauzela je dosta šire stanovište vezano za uvjete u kojima se pojedina država može smatrati nesigurnom zemljom, pa čak ako se i radi o državi članici EU, nego što je to definirano člankom 33. Ženevske konvencije. Najpoznatiji takav slučaj je *M.S.S. protiv Belgije i Grčke* u kojem je sud presudio da je tužitelju M.S.S. povrijeđeno pravo iz članka 3. Konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda kada je belgijski sud odlučio da isti bude vraćen iz Belgije u Grčku, koja je trebala odlučivati o zahtjevu za azil koji je M.S.S. podnio u Belgiji nakon što je na teritorij EU ušao preko grčkog teritorija. ESLJP je smatrao kako su uvjeti detencije tražitelja azila u Grčkoj toliko loši da se mogu smatrati degradirajućim, neljudskim i oblikom mučenja, što je za posljedicu imalo da je u ovom konkretnom slučaju Grčka proglašena nesigurnom zemljom za tražitelje azila. Pri tome se sud pozivao na izvješća nevladinih organizacija i izvješća međunarodnih organizacija koje su govorila o općem stanju u centrima za azilante u Grčkoj.

Citiranom Odlukom Ustavnog suda Republike Hrvatske, koja se temelji na izvještajima Beogradskog centra za ljudska prava i UNHCR-a, suprotno stajalištima Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske i upravnih sudova u Republici Hrvatskoj¹⁹, utvrđeno je da se Republika Srbija ne može smatrati 'europskom sigurnom trećom zemljom' odnosno da, unatoč napretku glede zakonodavnog okvira, ne postoji djelotvorni sustav podnošenja i rješavanja zahtjeva za azil te su migranti, koji se iz Republike Hrvatske vraćaju u Republiku Srbiju, izloženi opasnosti od arbitrarnog *refoulmenta*.

Potrebno je istaknuti kako bi svaka odluka koja se poziva na specifične 'osobne okolnosti' morala sadržavati podatke na temelju kojih se zemlja koja ispunjava opće uvjete za 'sigurnu zemlju' za tog tražitelja može smatrati 'nesigurnom zemljom'. Takvi argumenti moraju biti individualizirani i specificirani. Donošenje odluke koja se poziva na 'osobne okolnosti' tražitelja, a u kojoj se kao argument za odbijanje vraćanja navode isključivo opće okolnosti u državi vraćanja, može dovesti do dvojakog tumačenja odluke. U slučajevima kada se radi o odlukama najviših sudskih i upravnih tijela zaduženih za odlučivanje u slučajevima zahtjeva za međunarodnom zaštitom, a posebno kad se radi o odlukama Ustavnog suda

¹⁹ Detaljna i obrazložena stajališta Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske i upravnih sudova, radi kojih smatraju da je Republika Srbija 'europska sigurna treća zemlja', navedena su u toč. 8.1.-10. citirane Odluke Ustavnog suda Republike Hrvatske.

Republike Hrvatske, učinci takvih odluka mogu biti dalekosežni²⁰, budući da bi nepridržavanje principa individualizacije osobnih okolnosti tražitelja u ovakvim slučajevima mogle dovesti do toga da se pojedine države vraćanja proglašavaju ‘nesigurnim zemljama’ u općem smislu umjesto da one budu označene kao ‘nesigurne zemlje’ samo u odnosu na konkretnog tražitelja.

Literatura

1. Direktiva 2011/95/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 13. prosinca 2011. o standardima za kvalifikaciju državljana trećih zemalja ili osoba bez državljanstva za ostvarivanje međunarodne zaštite, za jedinstveni statusa izbjeglica ili osoba koje ispunjavaju uvjete za supsidijarnu zaštitu te sadržaj odobrene zaštite, Službeni list Europske unije 337, 20.12.2011.
2. Direktiva 2013/32/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. lipnja 2013. godine o zajedničkim postupcima za priznavanje i oduzimanje međunarodne zaštite, Službeni list Europske unije 180, 29. 06. 2013.
3. Direktiva 2008/115/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 16. prosinca 2008. o zajedničkim standardima i postupcima država članica za vraćanje državljana trećih zemalja s nezakonitim boravkom, Službeni list Europske unije 348, 24. 12. 2008.
4. Đukanović, A. (2013). Zaštita ljudskih prava tražilaca azila i ilegalnih migranata – praksa Evropskog suda za ljudska prava. *Međunarodni problemi*, Beograd, 65 (4), 479 - 508.
5. Europski sud za ljudska prava. *Sudska praksa*. Preuzeto 28. listopada 2023., sa: <https://hudoc.echr.coe.int>.
6. FrontexRiskAnalysis for 2023/2024. Preuzeto 13. veljače 2024., sa: https://www.frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Risk_Analysis/ARA_2023.pdf
7. Godišnje izvješće o migracijama i azilu u Republici Hrvatskoj za 2019. godinu. Preuzeto 28. listopada 2023., sa: <https://emn.gov.hr/UserDocsImages/ARM%202019/Godi%20izvje%20C5%A1nje%20izvje%20C5%A1%20C4%87e%20o%20migracijama%20i%20azilu%20za%20Republiku%20Hrvatsku%20za%202019.%20godinu.pdf>
8. Godišnje izvješće o migracijama i azilu u Republici Hrvatskoj za 2020. godinu. Preuzeto 28. listopada 2023., sa: <https://emn.gov.hr/UserDocsImages/ARM%202020/Godi%20izvje%20C5%A1nje%20izvje%20C5%A1%20C4%87e>

²⁰ Sukladno čl. 31. st. 1.-2. Ustavnog zakona o Ustavnom sudu Republike Hrvatske, NN 99/99, 29/02, 49/02, odluke i rješenja Ustavnog suda obvezatni su i dužna ih je poštivati svaka fizička i pravna osoba, a sva tijela državne vlasti i lokalne i područne (regionalne) samouprave dužna su u okviru svog ustavnog i zakonskog djelokruga provoditi odluke i rješenja Ustavnog suda.

- %20o%20migracijama%20i%20azilu%20za%20RH%20za%202020.%20godinu.pdf
9. Godišnje izvješće o migracijama i azilu u Republici Hrvatskoj za 2021. godinu. Preuzeto 13. veljače 2024., sa: <https://emn.gov.hr/UserDocsImages/ARM%202021/Arma%20%202021%20final.pdf>
 10. LatesAsylumtrends-November 2023. Preuzeto 13. veljače 2024., sa:
 11. Konvencija o statusu izbjeglica, Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori 15/60
 12. Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, Narodne novine - Međunarodni ugovori 18/97, 6/99, 8/99, 14/02, 1/06, 2/10, 13/17
 13. Lalić Novak, G. (2014). Pravo na azil u sudskoj praksi - promiču li hrvatski sudovi više standarde zaštite tražitelja azila i azilanata. *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 14 (4), 939-960.
 14. Odluka Ustavnog suda Republike Hrvatske broj: U-III-4865/2018, U-III-837/2019, U-III-926/2019 od 04. ožujka 2021. Preuzeto 28. listopada 2023., sa: <https://sljeme.usud.hr/Usud/Praksaw.nsf/C12570D30061CE54C125868F002CFA0E/%24FILE/U-III-4865-2018%20i%20dr.pdf>
 15. Omejec, J. (2003). *Pojam i pravna priroda azila*. Informator, 51 (5177), 21.
 16. Povelja Europske unije o temeljnim pravima, Službeni list Europske unije C 303, 14.12.2007.
 17. Protokol o statusu izbjeglica, Službeni list SFRJ- Međunarodni ugovori 15/67, Narodne novine - Međunarodni ugovori 12/93
 18. Statistički pokazatelji osoba kojima je odobrena međunarodna zaštita u Republici Hrvatskoj zaključno do 31. 12. 2023. Preuzeto 13. veljače 2024., sa: <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-trazitelji-medjunarodne-zastite/283234>
 19. UniversalDeclarationof Human Rights, United Nations General Assembly, Paris, 10 December 1948, General Assemblyresolution 217 A (III). Preuzeto 28. listopada 2023., sa: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
 20. Ustav Republike Hrvatske, NN 56/90, 135/97, 113/00, 28/01, 76/10, 5/14
 21. Ustavni zakon o Ustavnom sudu Republike Hrvatske, NN 99/99, 29/02, 49/02
 22. Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti , NN 70/15, 121/17, 33/23

Abstract: *During the process of bringing the decision on an application for international protection, the administrative and judicial bodies have also to decide about the security aspect and state of conditions for resolving the application for international protection in the country where the applicant should be returned in case of refusal of the application. Following that fact, the Member States of the European Union have adopted the terms and criteria for 'safe third country' and 'European safe third country'. This article, besides show in the judicial practice,*

statistic data and the stand points of the jurisprudence, analyses the respective legislature and the processes in the Ministry of Interior the judicial bodies of the Republic of Croatia when deciding on international protection based on applications of the third-country nationals entering illegally on the territory of the Republic of Croatia.

Key words: *asylum, European safe third country, illegal migrants, return of the third-country nationals, non-refoulement.*

Prof. dr Tešo Ristić¹

EKOLOŠKO OBRAZOVANJE I VASPITANJE I VANNASTAVNE AKTIVNOSTI UČENIKA

Apstrakt: Svjedoci smo nekontrolisanog korišćenja prirodnih dobara od strane manjeg broja ljudi u svijetu, pri čemu se ne vodi računa o značaju prirodne sredine za cijelo čovječanstvo. Ugrožavaju se manje ili veće prostorne cjeline i ekosistemi. Zaboravlja se da se kidanjem i najmanje karike ekosistema dovodi u opasnost postojeći živi svijet i, samim time, bitisanje čovjeka. Potrebno je preduzimati različite mjere koje bi dovele do čuvanja i oporavka ugroženih dijelova prirode na Zemlji. U tome veoma važna uloga pripada obrazovanju i vaspitanju učenika koje ima cilj sticanje znanja o nedjeljivosti prirode i razvijanja svijesti o potrebi njenog očuvanja. Postoje različita tumačenja i shvatanje ekološkog vaspitanja u slobodnom vremenu učenika, kao i u svakodnevnom životu. Ekološkim obrazovanjem i vaspitanjem formiraju se ekološke navike, način razmišljanja i pravilno shvatanje problema, odnosno ekološka kultura u cjelini. Tome treba da doprinese i nastava prirode i drušva koja omogućava da djeca upoznaju svoju okolinu, ali i da razvijaju potrebu za odgovoran život u svojoj sredini. U školama se sve više formiraju i ekološke sekcije, što predstavlja dodatni doprinos u razvoju ekološke svijesti i ekološkog načina razmišljanja.

Ključne riječi: *Ekologija, obrazovanje, vaspitanje, slobodno vrijeme, ekosistem, ekološke radionice, ekološki kalendar, ekološke sekcije, priroda i društvo, ekološka pedagogija*

Uvod

Gotovo cijelo čovječanstvo, izuzev nekih najsiromašnijih prostora, posvećuje veliku pažnju, makar deklarativno, pitanju ravnoteže ljudskih aktivnosti, naročito industrije i eksploatacije prirode. Formirane su specijalizovane agencije na nivou UN, kao i na nivou samostalnih država i regija unutar njih, pa i na nivou lokalnih zajednica. Održavaju se različita savjetovanja, prihvataju određene deklaracije čijim sprovođenjem se želi sačuvati elementi životne srđine (zemljište, vazduh, voda, živi svijet).

Iako se politika miješa u čisto pitanja struke i nauke, a često joj u pomoć priskaču i stručnjaci iz ekološke struke koji svojim objašnjenjima podilaze naručiocima i skrnave neke principe kojim se rukovode naučnici u

¹ Evropski univerzitet BD; e-mail: *teso.ristic@gmail.com*

svojim istraživanjima, treba pozdraviti svaki napor koji vodi unapređenju ljudskog življenja i poštovanju zakona prirode. Tako se zadnjih decenija prenaplaćava negativna strana povećanja ugljen-dioksida u vezi vremenskih promjena. Međutim, svako nastojanje smanjenja koncentracije ovog gasa u atmosferi treba prihvatiti jer on utiče, između ostalog, na pojavu kiselih kiša i negativno djeluje na disajne organe ljudske vrste.

Pored toga, i sama eksploatacija prirodnog bogatstva može da ugrozi životnu sredinu. Površinsko vađenje različitih ruda mijenja tokove površinskih voda, jalovina pokriva plodno zemljište, a kao nus pojave često se javljaju elementi koji negativno utiču na ljudsko zdravlje. U trci za zaradom ne vodi se računa da i buduće generacije trebaju da imaju mogućnost uzimanja resursa iz prirode koji nisu namijenjeni samo za jednu ili nešto više generacija. U tom smislu postavlja se pitanje održivog razvoja koji treba da omogući sklad potrošnje i obnove prirodnih bogatstava.

Iz navedenih i drugih razloga, pokušaćemo u ovom radu dati kratak prikaz različitih shvatanja ekološkog obrazovanja i vaspitanja u okviru slobodnog vremena učenika, ali i u njihovom svakodnevnom životu. Potrebno je u kraćim crtama, s obzirom na prirodu ovog rada, sagledati značenje pojma ekološkog obrazovanja i vaspitanja, ali i ekološke svijesti i njene uloge u životu.

Slobodne aktivnosti učenika treba da budu povezane sa njihovim zdravljem tokom rasta i razvoja. Učenici treba da na najbolji način iskoriste svoje slobodno vrijeme kroz odgovarajuće aktivnosti koje doprinose kvalitetnijem životu. Slobodne aktivnosti su važan dio obrazovne strukture u osnovnim školama, te će im se i zbog toga pridavati veliki značaj. Veoma je važno da nastavnici shvataju važnost ekološkog obrazovanja i vaspitanja i da prihvataju svoju ulogu i odgovornost po pitanju ekoloških aktivnosti u redovnoj nastavi i tokom slobodnih aktivnosti učenika. Naročito je značajno razvijanje ekološke svijesti kod đaka, jer bez nje nema ni održivog razvoja, odnosno čuvanja i unapređenje životne sredine.

Problemom odnosa između žive i nežive prirode, kao i unutar žive prirode bavi se ekologija koja po sveobuhvatnosti sadržaja spada u sam vrh nauka. Izučavanjem ekološkim sadržaja bave se prirodne i društvene naučne discipline, a među društvenim disciplinama istaknuto mjesto pripada i ekološkoj pedagogiji. Ona, kao sastavni dio opšte pedagogije, u središtu svog izučavanja razmatra ekološko obrazovanje i vaspitanje, koji, sa svoje strane, predstavljaju osnovna područja pedagogije.

Ne treba zaboraviti ni važnost predmeta priroda i društvo u nižim razredima osnovne škole koji takođe doprinosi ekološkom obrazovanju i vaspitanju. Djeci treba pružiti odgovarajuće sadržaje, ali i raditi na formiranju

ekološke sekcije u školama. Računarsko komunikacijska tehnika se podrazumijeva u rješavanju određenih problema, ali učenici će lakše rješavati i shvatati određene probleme koje mogu sagledavati u stvarnosti. U radu sa djecom uvijek treba poći od problema u neposrednoj okolini, pa zatim blago prijeći na dešavanja koja se tiču zaštite životne sredine u cijeloj državi i na svim kontinentima.

Analiza i definicija osnovnih pojmova od značaja za ekološko obrazovanje i vaspitanje

Za razumijevanje ekološkog obrazovanja i vaspitanja u okvirima slobodnih aktivnosti neophodno je odrediti i definisati osnovne pojmove koji su nezaobilazni kada se radi o ekološkom aspektima u njima. To se, prije svega, odnosi na termine poput ekološke svijesti i savjesti, ekološke kulture, ekoloških potreba, interesovanja kao motivacionog faktora.

S obzirom da se sadržaj ovog rada odnosi na ekološko obrazovanje i vaspitanje u okviru *slobodnih aktivnosti*, prvo ćemo dati objašnjenje ovog pojma. Sam naziv nas upućuje da u okviru slobodnog vremena treba omogućiti učenicima da sami biraju aktivnosti u skladu sa svojim potrebama. Kada govorimo o slobodnom vremenu mislimo na vremenski period u kojem nema formalnih ograničenja i moranja da se nešto ostvari radi sticanja materijalnih ili nematerijalnih i drugih koristi. Učenici svoje slobodno vrijeme iskorišćavaju za obavljanje aktivnosti koje im pružaju određena zadovoljstva. Ono omogućava kulturni i stvaralački razvoj ličnosti.

Kroz ostvarivanje različitih potreba i interesa tokom aktivnosti kod učenika se razvijaju različite sposobnosti. Slobodno vrijeme, odnosno aktivnosti u okviru njega vrše jak uticaj na učesnike, gdje se najviše izdvaja rekreativna i kulturna funkcija. Rekreativna funkcija se odnosi na unapređenje zdravstvene kondicije i obnavljanje radnih sposobnosti. Aktivnosti djeluju na psihičko osvježenje učesnika. Kada se slobodne aktivnosti učenika odvijaju u prirodi koja se odlikuje bogatstvom kiseonika, kao i zelenilom i prisutnošću sunčeve svjetlosti psihičko osvježenje još više dolazi do izražaja. Pored toga, poboljšavaju se i disanje, krvotok i metabolizam.

Kulturna funkcija se odnosi na povoljne uticaje slobodnih (vannastavnih) aktivnosti na kulturu grupe učenika, ali i pojedinaca. Možemo je odrediti i kao primarnu funkciju s obzirom da je kultura pokretački agens čovjeka i naroda koji osmišljava svakodnevni život. Kulturna funkcija se ogleda kroz informisanje, upoznavanje i kontaktiranje sa objektima, pojavama i učenicima.

U okviru škola sadržaje treba da planira nastavno osoblje u skladu sa interesovanjima đaka. Pri tome se planiraju raznovrsne aktivnosti koje omogućuju prisan odnos subjekta sa poljem interesovanja. Kroz slobodne aktivnosti učenici stiču nova znanja lakše nego kroz redovnu nastavu jer nisu opterećeni vrednovanjem. Može se reći da nastavnik planira brojne aktivnosti, a da njihovo prihvatanje zavisi od učeničkih interesovanja. Vannastavne aktivnosti trebaju da kvalitetno ispune učeničko slobodno vrijeme, da daju doprinos vaspitnoj funkciji škole, razvijanju samostalnosti, slobode izražavanja, ostvarivanje interesovanja učenika, omoguće organizovano sprovođenje slobodnog vremena i da školu povežu sa društvenom sredinom u kojoj ona djeluje. (više u: Ajanović, DŽ i Stevanović, M: 2004, 65)

Pored saznanja učenika o zagađenjima koje izaziva čovjek svojom nekontrolisanom aktivnošću i koje dovode do poremećaja u životnoj sredini, veoma je važno kod učenika razvijati svijest o tome kako se boriti i postupati da u budućnosti izbjegnemo greške iz prošlosti. Učenici treba da budu ekološki osviješćeni i da u tom pogledu, naročito sa odrastanjem utiču i na shvatanja ljudi iz svog okruženja. Veoma je važno odrediti pojam ekološke svijesti, kao i način njenog formiranja.

Ljudski rod nemilosrdno troši prirodne resurse i utiče na stanje biosfere ne razmišljajući šta ostavlja svom potomstvu. Zato je veoma važno razvijanje *ekološke svijesti* kao koncepta kojeg se trebaju pridržavati pojedinci i društvo u cjelini kako bi se smanjili negativni uticaji u životnoj sredini. U njoj su zastupljeni elementi žive i nežive prirode koji se međusobno prožimaju i vrše uticaje jedni na druge. Organske vrste vode zajednički život uključujući se u viši stupanj ekološke integracije, životne zajednice ili biocenoze. Biocenozi čine sve biotičke komponente ekosistema kao najpotpunije ekološke cjeline. Životne zajednice su neodvojivo vezane za određeni životni prostor (biotop) bez čijih resursa ne bi bio moguć njihov opstanak. U prostoru pripadnici biocenoze se kreću, nalaze hranu, zaklon, zaštitu i sl. Biotop je primaran za formiranje određene životne zajednice čiji članovi sa svoje strane mijenjaju prvobitne životne uslove, a samim time, utiču i na formiranje drugačijeg oblika biocenoze. Životne zajednice i biotop čine jednu neraskidivu funkcionalnu cjelinu višeg reda koju smo nazvali ekosistem.

Životnu sredinu čine tlo, vazduh, voda, kao i sva živa bića koja je nastanjuju. Koncept ekološke svijesti je u neposrednoj vezi sa konceptom životne okoline ili sredine. Životnoj sredini, pa time i sebi, smo nanijeli svojim neodgovornim ponašanjem i pogrešnim stavovima određenu štetu (potrošnja fosilnih goriva, industrijalizacija i sl.), često i nenadoknadivu. Već danas, ukoliko nastavimo sa ovim načinom života, nama su potrebne nove tri

planete koje sadrže karakteristike približne našoj. Ekološka svijest podrazumijeva preduzimanje potrebnih mjera za zaštitu okoline sa uključivanjem djece, omladine, osoba u zreloj dobi, kao i starih lica.

„Ekološka svijest, kao dio društvene svijesti, povijesna je i dinamična kategorija, određena povijesnim stanjem i stupnjem razvitka društva. Javlja se istodobno s industrijskim razvitkom, s težnjom usklađivanja industrijskog razvitka s mogućnostima okoliša“. (Črnjar, 2002: 44) O značajnijem razvoju ekološke svijesti može se govoriti tek od sredine prošlog vijeka. „Ekološku svijest čini nekoliko elemenata: informacije, ljubav prema prirodi, sposobnost čovjeka da kontrolira svoje ponašanje prema prirodi i okolišu, a razvija se sticanjem znanja“. (Omerović, 2012: 12)

Dakle, riječ je o duhovnoj sferi sa svim znanjima, pravilima i navikama, uvjerenjima, shvatanjima i sl. koja se odnose na potrebu očuvanja i unapređenja životne sredine. Na nastavničkom kadru je da kod učenika razvija individualnu ekološku svijest, ali je od velikog značaja i uključivanje firmi i društvenih organizacija u rješavanje ekoloških problema. Ekološkom obrazovanju djece moramo posvetiti dužnu pažnju s obzirom na sve veću ugroženost cjelokupne prirode na nivou naše planete Zemlje.

U okviru obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini kod promjene obrazovnih programa sve više se stavlja naglasak na ekološkom obrazovanju. Na taj način kroz različite predmete se podstiče razvoj ekološke svijesti kroz saznanja o potrebi zaštite životne sredine i vrednovanja ekološkog ponašanja. Na starijim članovima ljudske zajednice je da primjerom pokažu mlađima kako treba ekološki djelovati.

U pogledu zaštite životne sredine potrebno je unapređivati normativni i institucionalni okvir u Bosni i Hercegovini, ali bez ekološke svijesti većine njenih pripadnika nema ni odgovarajućih rezultata. Sve veće jačanje ekološke svijesti omogućit će da se, dugoročno gledano, otklone brojni nedostaci koji utiču na kvalitet našeg življenja. Podizanjem ekološke svijesti utičemo na smanjenje nivoa zagađenja prirodnih resursa koje je prouzrokovano prevelikom potrošnjom. Nju je moguće podizati samo kroz upoznavanje ekoloških zakonitosti i primjenu stečenih znanja u praksi ljudskog življenja. Promjenom navika, racionalnim trošenjem energije, izbjegavanjem nepotrebne potrošnje, korišćenjem obnovljivih izvora energije i drugim mjerama svaki čovjek daje svoj doprinos kvalitetnijem načinu življenja.

Ekološke navike predstavljaju naš odnos prema životnoj sredini. U svakodnevnom životu one se redovno ponavljaju bez potrebe da se optereti mozak, jer su to rutinske radnje koje se automatski redovno ponavljaju. Navike je, kada se formiraju, teško mijenjati jer u njima nema većeg učestvovanja svijesti, pored toga predstavljaju i najjednostavniji oblik učenja.

Sa ponavljanjem određenih aktivnosti u sličnim situacijama naš mozak ih prihvata kao nešto što postaje pravilo i nema potrebe drugačije postupati. Nema novih ideja pa se uvijek reaguje na odranije prihvaćen način. "U pedagogiji se navika definiše kao stalnim ponavljanjem automatizirana reakcija koja omogućuje pojedincu da s najmanjim utroškom snage brzo i tačno obavlja radnju". (Omerović, 2012: 13)

Do navika se stiže vježbanjem, pa ih često označavamo kao automatizovanu vještinu. Vještina će prerasti naviku u slučaju češćeg ponavljanja aktivnosti koja je dovela do vještine. Ekološke navike stečene kroz vaspitno-obrazovni proces omogućuju kulturniji odnos učenika prema životnoj sredini. Na formiranje ekoloških navika utiče porodica, školska sredina i društvo u cjelini. Ekološke navike najlakše se formiraju u predškolskom i ranom školskom uzrastu djece. Kada se djeci urežu ekološke ili bilo koje druge navike one postaju dugotrajne i pretvaraju se u nešto što je moralno poželjno i teško promjenljivo. Ekološke navike su i u direktnoj vezi sa ekološkom svijesću i sadržajem nastavnih aktivnosti, premda one mogu biti i dio ličnosti osoba koje nemaju adekvatno formalno obrazovanje.

Ekološka kultura, kao dio opšte kulture, je jedan od najznačajnijih faktora našeg odnosa prema okruženju. Kultura našeg ponašanja prema okolini zavisi od usvojenosti ekoloških navika. Razvijajući ekološke navike kod djece razvija se ekološka kultura bez koje nema opstanka naše civilizacije. Iz toga proizilazi daje ekološka kultura direktni i najznačajniji produkt ekološkog vaspitanja i obrazovanja.

Intersantno je da korijen riječi kultura proistekao iz odnosa ljudi prema prirodi i još uže prema zemljoradnji, odnosno obradi zemlje i uzgoju biljaka i životinja. Danas kulturom označavamo sveukupne materijalne i duhovne vrijednosti stvorene od strane čovjeka kroz potčinjavanje prirodnih sila, proizvodnju i rješavanje odnosa među ljudima, odnosno kulturu čini jedinstvo materijalne i duhovne kulture (nauka, filozofija, umjetnost, moral, običaji). Kultura se prvobitno odnosila na aktivnosti seljaka, pa otuda neosnovano mišljenje da su seljaci nekulturni, a stanovnici grada kulturni, što predstavlja paradoks - protivječje.

Djeca u svojoj okolini razvijaju ekološku kulturu koja je značajna za cijeli svijet, jer oni djelujući u svojoj zajednici postaju dio ekološki osviještenog globalnog svijeta, te se uklapaju u parolu misli globalno, djeluj lokalno. Upravo, ovaj princip predstavlja osnovicu ekološke kulture kao vrijednosti od značaja za međusobni odnos među ljudima i prema prirodi uopšte. Kulturu prihvatamo kao način življenja. Ekološka kultura ulazi i u sferu etike (skup načela moralnog ponašanja u društvu), te sa njenim prihvatanjem možemo riješiti i ekološke probleme u životnoj sredini.

Prihvatanjem ekološke kulture stvaraju se pretpostavke boljeg života budućih naraštaja. Na taj način stvara se širok krug ljudi koji se brinu za okruženje, ljudi koji u sebe uključuju pozitivna uvjerenja, vrijednosti, stavove, navike, odgovornost, ubjeđenja i umijeća koja se koriste u zaštiti životne sredine.

Prihvatanjem ekološke kulture osobe se ponašaju u skladu sa aktivnostima koje obezbjeđuju zaštitu životne sredine. Kao dio kulture življenja, ekološka kultura u sebe uključuje kulturu zelenih površina i stanovanja, odmor, zdravstvenu kulturu, saobraćajnu kulturu, kulturu međuljudskih odnosa, kulturu prostornog uređenja i dr. Iako ekološka kultura sadrži u sebi i negativne pojave, mi ćemo se u našem razmatranju više oslanjati na njenu pozitivnu stranu. Prihvatanje ekološke kulture u sebi podrazumijeva i kritiku svakodnevnog života, ali se interesovanja odnose i na odnose u životnoj sredini, vaspitanju djece, radnim navikama i dr. Široko prihvaćena opšta kultura omogućuje i razvijenu ekološku kulturu.

„*Ekološke potrebe* djeluju kao ekološke pokretačke snage koje izazivaju i usmjeravaju ekološku aktivnost“. (Omerović, 2012: 46) Ekološke potrebe učenika zavise od znanja preuzetog od prethodnih generacija, ekoloških aktivnosti i dodira sa ekološkim vrijednostima. Ljudske potrebe mogu biti egzistencijalne (osnovne - disanje, ishrana, reprodukcija, stanovanje i dr.) i kulturne (znanje, umjetničko izražavanje, uspostavljanje sistema vrijednosti i sl.). Zadovoljavajući kulturne potrebe čovjek obogaćuje svoju ličnost i unapređuje intelektualni i emocionalni razvoj. Ekološke potrebe pripadaju i jednoj i drugoj skupini ljudskih potreba.

Ekološka interesovanja učenika kao motivacioni faktor su u neposrednoj vezi sa ekološkim potrebama. Samo učenici koji su zainteresovani i razumiju ekološku problematiku težiće da se aktiviraju u otklanjanju problema koji narušavaju životnu sredinu. Tu su i nastavnici koji mogu podstaći učenika za određenu problematiku za koju nisu trenutno zainteresovani a koja je, u isto vrijeme, značajna za njih. Što su interesovanja izražajnije učenici će uložiti više napora u rješavanje ekoloških problema.

Slobodno vrijeme kao dio vannastavnih aktivnosti

Slobodno vrijeme je ono što danas predstavlja jednu od primarnih karakteristika učenika, pogotovo u starijim razredima osnovne škole i u srednjoj školi, kada oni dobijaju mogućnost za lični izbor. Aktivnosti koje oni upražnjavaju oslobođene su pritiska nastavnika, te im je omogućeno da otkriju svoje pravo lice i šta žele da postanu. Danas je pred nastavni kadar postavljen zahtjev da osmisle načine kako da se tradicionalna nastava i školska organizacija postave na taj način da se učenici motivišu da budu aktivni dio procesa ličnog vaspitanja i obrazovanja. Vaspitanje tokom

slobodnog vremena, pa time i ekološko, mora postati briga cjelokupnog društva, a naročito škole.

Škola je poslije roditelja najznačajniji faktor vaspitnog djelovanja učenika u slobodnom vremenu. Istina, izvjesnu smetnju njenom direktnom uticaju na razvoj kulture slobodnog vremena čine brojni često komercijalizovani udžbenici, preopterećeni nastavni programi i mnogi neopravdani zahtjevi za usvajanjem brojnih činjenica i podataka koji nemaju vaspitnofunkcionalni značaj. Na taj način zaključujemo o neusklađenosti nastavnog i izvanškolskog vremena. Nije rijetkost da su školski prostori nakon završetka nastave nedostupni učenicima. Ekološka kultura se razvija kod učenika, pored određenih nastavnih predmeta, i u okviru slobodnih aktivnosti.

U slobodnom vremenu kod učenika se stvaraju shvatanja o korisnosti poznavanja ekoloških vrijednosti. Školske slobodne aktivnosti utiču na usvajanje i izgrađivanje vrijednosnih sadržaja. Kroz nastavni proces i slobodne aktivnosti prenose se društvene vrijednosti i prenose znanja. Na taj način se učenici pripremaju za život, a škola preuzima odgovornost za razvijanje univerzalnih vrijednosti djece i omladine.

Danas se djeca u slobodnom vremenu prepuštaju aktivnostima koje su dio njihovog interesovanja, odnosno djeca postaju saučesnici njegovog osmišljavanja i provođenja. Ako se slobodno vrijeme ne organizuje na nov način ono u okviru škole gubi svoj smisao. Mora se obezbijediti aktivno učešće, odnosno motivacija nastavnika i učenika, ali i omogućiti raspolaganje prostorom i školskom opremom. Zahvaljujući aktivnostima tokom slobodnog vremena u školi učenicima se omogućuju uslovi za rekreaciju i odmor, emancipaciju, socijalizaciju i humanizaciju njihove ličnosti.

Slobodno vrijeme u školi se koristi za vannastavne aktivnosti kao važnog segmenta njenog života i rada. Prateći vannastavne aktivnosti nastavnik može sagledati sklonosti djeteta više nego na nastavnom času. Izbor djeteta može biti bilo šta, gluma, ples, prirodne pojedinosti, ekološka problematika i sl.

Učenike je korisno usmjeriti da u okviru slobodnog vremena u školi posvete pažnju ekološkim aktivnostima. Ove i druge aktivnosti odvući će učenike od negativnosti kojim obiluje savremeni život, a daće i svoj doprinos razvoju zdrave ličnosti. Sa stvaranjem uslova za adekvatno ispoljavanje potreba kod učenika će se formirati zadovoljstvo i motivisanost za pozitivne aktivnosti koje dopunjuju njihovo obrazovanje i vaspitno pozitivno djeluju na ličnost. „Izvannastavne aktivnosti su najdjelotvorniji način sprečavanja društveno neprihvatljivog ponašanja, a iznimno su poticajne za

samoaktualizaciju učenika i samostalno-istraživačko učenje“. (Martinčević, 2010: 20)

Veoma je važno da učenici dobar dio svog slobodnog vremena utroše okrećući se aktivnostima koje škola organizuje. Na taj način škola sistematično i vaspitno utiče na učenike u svim njegovim segmentima, pa i dijelu koji se odnosi na slobodno vrijeme posvećeno ekološkim aktivnostima. Nastavno osoblje je dužno da pruža pomoć i podstiče učenike na samostalni aktivni razvoj vodeći računa o razvojnim mogućnostima đaka. Nastavnik je obavezan da učenicima približi nastavnu građu ali i da ih motiviše i omogući da upoznaju sami sebe.

Nastavnik kod učenika može uočavati njihovo interesovanje područja ekologije pa ih treba podsticati na aktivnosti u okviru slobodnog vremena vezanih za očuvanje okoline i poštovanje prirodnih zakona. Pored toga, on mora imati zavidno poznavanje novih medija, uspostavi komunikaciju sa učenicima, da bude pomagač i inovator. U okviru stručnog usavršavanja potrebno je unaprijediti i vještine koje se odnose na kreiranje i sprovođenje slobodnih aktivnosti učenika.

Kroz slobodne aktivnosti najlakše prilazimo učeniku i saznajemo njegove želje, potrebe i sklonosti. Ovdje ne postoji ocjenjivanje (ne postoje ni stresne situacije) jer je u pitanju slobodan izbor učenika. To ne znači da nastavnik nije dužan da vodi računa o kvalitetu slobodnih vaspitnoobrazovnih aktivnosti. Prilikom izvođenja vannastavnih aktivnosti dolazi do punog izražaja nastavnikova socijalna inteligencija i njegova „sposobnost aktiviranja tih učenika“. (Heidemann, 2003: 163) Prilikom izvođenja vannastavnih aktivnosti nastavnik mora da posjeduje smirenost i da se potpuno posveti ispunjavanju svojih obaveza. Pri tome on mora da se nalazi u ulozi opreznog posmatrača koji samo kada je to neophodno podstiče, usmjerava i pomaže učeniku.

Slobodne aktivnosti, pored dodatnih, izborne nastave, projekata i sl. može planirati i sprovoditi sama škola. One se prilagođavaju učenicima, ali vodi se računa i o interesima lokalne zajednice. U te aktivnosti škola može da uključi i druge elemente, poput onih koji se odnose na alternativnu školu i koji još uvijek nemaju mjesta u redovnoj nastavi. Istina, neke aktivnosti će se tokom vremena mijenjati, ali s obzirom na aktuelnost aktivnosti u vezi ekoloških pitanja uvijek će biti na dnevnom redu. Zato ih učenicima moramo učiniti interesantnim i privlačnim. Tako će se učenici odlučivati da jedan dio slobodnog vremena provode u školi kojoj će ovo biti jedan od elemenata dodatnog djelovanja.

U okviru škole i slobodnog vremena djeca vode razgovore, razmjenjuju ideje, sukobljavaju mišljenje, razvijaju i usavršavaju svoje

socijalne vještine. Većina ciljeva koji se postavljaju u vezi djelotvornog korišćenje slobodnog može se ostvariti kroz formiranje rekreativnih centara, igrališta, ali uključivati se i u biblioteke, pozorišta, čitaonice i sl. Vaspitanjem u slobodnom vremenu učenici, između ostalog, treba da shvate značaj odnosa čovjeka prema prirodnim bogatstvima kroz otklanjanje negativnih postupaka u donošenju odluka i u okviru ljudskog privređivanja. Neophodno je razviti svijest o potrebi otklanjanja negativnih i prihvatanje pozitivnih djelovanja. Do pozitivnih rezultata se dolazi se kroz prihvatanje ekološke kulture i uopšte razumnim korišćenjem slobodnog vremena, odnosno osposobljavanjem učenika i odraslih za kulturno korišćenje slobodnog vremena.

Sadržaji ekološkog obrazovanja i vaspitanja

Sadržaj ekološkog vaspitanja i obrazovanja treba planirati tako da može da doprinese sticanju novih saznanja i prihvatljivog ponašanja učenika. Ekološko obrazovanje treba učenicima da omogući sticanje znanja o ekosistemima, kao i intelektualnih i praktičnih vještina koje se odnose na izučavanje, očuvanje, unapređenje i vrednovanje stanja životne okoline. Ekološka znanja će omogućiti učenicima da budu osposobljeni za analizu stanja u životnoj sredini, vrednuju stanje u životnoj sredini i sl. Uvijek treba imati na umu da brojni pozitivni efekti zavise od kvaliteta realizacije programiranih sadržaja. Osnovu programa ekološkog obrazovanju u jednoj državi trebaju da definišu ekološki stručnjaci i didaktičari koje angažuje ministarstvo nadležno za pitanja vaspitanja i obrazovanja.

Program ekološkog obrazovanja treba prilagoditi uzrastu učenika i vrsti škole koju oni pohađaju. Pored izučavanja ekoloških sadržaja u okviru redovnih predmeta učenici osnovne škole bi mogli u završnom razredu da pohađaju kurs ekologije radi savladavanja osnovnih sadržaja koji se odnose na ovu naučnu disciplinu. Obrazovni sadržaji se trebaju zasnivati na principu ekologizacije, odnosno da sve što radimo mora biti u harmoniji sa prirodom i njenim dobrima.

Učenici moraju biti upoznati i sa određenim privrednim granama koje najviše narušavaju ekološku ravnotežu. Tako, određene grane industrije vrše dobrim dijelom negativan uticaj na okolinu. Svojim aktivnostima narušavaju prirodnu sredinu emisijom štetnih materija koje dospjevaju u vazduh, vodu i zemljište i na taj način imaju negativne efekte na biljni i životinjski svijet i ljudsko zdravlje. Negativni uticaji naročito se ističu u nerazvijenijim državama kroz uvoz „prljavih tehnologija“, nedovoljno iskorištavanje otpada kroz reciklažu, nedovoljnu tehnološku disciplinu, nedostatak istraživanja koja se odnose na očuvanje i unapređenje životne sredine i sl. Naveli smo samo mali dio razloga koji nas treba da usmjere da se u okviru programa ekološkog

obrazovanja nađe i industrija kao djelatnost koja najviše ugrožava životnu sredinu.

Pored industrije i energetika se razvijala bez potrebnih mjera za sprečavanje opasnosti koje ona donosi po pitanju ekologije. Prilikom procesa proizvodnje energije oslobađaju se negativne materije koje zagađuju njive, voćnjake i drugo, što nas tjera da koristimo nezdrave plodove i tako ugrožavamo naše zdravlje. Zato društvo i državni organi ne bi smjeli dozvoliti podizanje proizvodnih kapaciteta bez uvažavanja principa ekološkog inženjerstva.

U okviru progama ekološkog obrazovanja i vaspitanja treba da se nađu i šume koje nisu samo izvor zarade, već i regulator klime i režima oticanja voda. Sa ugrožavanjem šuma ugrožavamo i opstanak čovječanstva, pa je poštovanje zakona o šumama prioritet čovjeka.

Naveli smo samo neke od djelatnosti koje moraju naći svoje mjesto u programima ekološkog obrazovanja i vaspitanja. Realizacija programa je različita od države do države, ali i nastavnici imaju u tome najveću odgovornost.

Ekološka sekcija

Pored drugih, u školi se u zavisnosti od interesovanja učenika formira i ekološka sekcija s ciljem da se učenici upoznaju sa značajem zaštite životne sredine, formiraju ekološku svijest i prihvate odgovornost i ljubav prema prirodi. Stičući znanja o potrebi zdravog ekosistema učenici se upoznaju o potrebi da sačuvaju prirodu i za buduće naraštaje. Sve to postižu prihvatajući sadržaje rada poput realizovanja izložbi, obilježavanja ekoloških datuma, radova u školskom dvorištu i sl.

Program ekološke sekcije se realizuje kroz ekološko obrazovanje, akcije čišćenja, eko radionice, izlete i sl. Aktivnosti u okviru ekološke sekcije mogu se odnositi i na sljedeće teme: osnovni termini ekologije (ekologija, stanište, ekosistem i dr.), prikupljanje ekološkog materijala, važniji ekodatumi, ekološka kultura, ekokalendar, zagađenje vazduha, vode i zemljišta, uređenje školskog dvorišta, životne zajednice, ekološke niše, razgovori sa ekspertima, izrada panoa i plakata, reciklaža, saradnja sa ustanovama koje brinu o životnoj sredini i sl.

Ekološka sekcija može dobiti zadatak da rješava različite ekoprojekte. Rješavajući ih djeca uče o važnosti očuvanja životne sredine. Direktnim uključivanjem djece u rješavanje ekoloških problema, osim što je ovo i najbolji način učenja, ona sagledavaju šta mogu učiniti za prirodu, sebe i

društvo u cjelini. Školski uzrast je period kada djeca prave prvi korak u razvijanju ekološkog opredjeljenja i životnog stila.

Jedan od projekata može da se odnosi i na pravilan odnos prema problemu plastičnih vreća. Uključujući se u njega djeca dobijaju i znanja o načinu razvrstavanja otpada i čuvanja životne sredine. Kroz ovaj projekat možemo uticati na ekološku osviještenost djeteta sa akcentom na razvijanje ponašanja, vještine i navike življenja koje se odnose na vrijednosti vaspitanja vezanih za održivi razvoj. Na ovaj način moguće je podići nivo znanja i motivisati djecu za očuvanje životne sredine, promijeniti ponašanje, promovisati upotrebu nerazgradivih materijala i sl. Ovaj projekat podrazumijeva grupni pristup i međusobnu saradnju učenika.

Djeca često nemaju prilike da dođu do laboratorija koje vrše analizu parametara koji nas upućuju na zagađenje okoline. Zato je dobro da se na sekciji djeca upoznaju sa određenim indikatorima (pokazateljima) zagađenosti životne sredine. Tu se prvenstveno misli na biljke koje su podložne određenim promjenama stanja u staništima koja se odražavaju na izgled lista, stabla i korijena. Svaka biljka predstavlja najkompleksniji i pouzdan indikator životne sredine. „U prilog ovome ide i činjenica da je teritorijalna rasprostranjenost biljaka takva da je ne može 'pokriti' nijedno instrumentalno merenje životne sredine“. (Filipović i Đurić, 2008: 87) Djeci treba ukazati na značaj biološkog monitoringa koji označava osmatranje pojedinih elemenata životne sredine u određeno vrijeme u datom prostoru. On nam omogućuje pravovremenu reakciju u slučaju nedozvoljenog prekoračenja zagađenja okoline.

Navešćemo neke od karakterističnih manifestacija na pojedinim dijelovima biljaka u slučaju prekomjernog zagađenja vazduha, a koje djeca relativno lako mogu da uoče i zapamte, a to su promjene na:

- listovima,
- granama,
- kori,
- druge promjene, koje mogu da se odnose na npr. plodnost i klijavost sjemena.

Praćenje promjena je najlakše na listovima, s obzirom da su drugi dijelovi biljaka otporniji na negativna dejstva. Ove promjene se mogu uočiti po hroničnoj oštećenosti listova (hloroza) pri čemu list mijenja boju, kao i odumiranju tkiva (nekroza).

Lišajevi su veoma osjetljivi na zagađenje vazduha. Promjene na njima ukazuju na zagađen vazduh u naseljima i industrijskim zonama.

Tabela br. 1. Lišajevi kao indikatori zagađenosti vazduha.

I zona	Velika zagađenost vazduha	Nema lišajeva ili su prisutni samo rijetki korasti lišajevi
II zona	Umjerena zagađenost vazduha	Prisutni su brojni korasti lišajevi i poneki listasti lišaj
III zona	Nema zagađenosti vazduha	Prisutne su sve grupe lišajeva, narošito su brojni granati lišajevi

Izvor: Filipović, D., Đurić., S. (2008): *Ekološke osnove prostornog planiranja – praktikum*, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd - str. 91.

Navešćemo i neke teme koje bi se mogle u vrstiti u projekte vezane za zaštitu životne sredine: recikliranje, sakupljanje otpada i njegova upotreba, biljni i životinjski svijet, klimatske promjene i dr.

Program rada ekološke sekcije treba prilagoditi godišnjim dobima. Tako bi se tokom jeseni mogle planirati sljedeće aktivnosti: formiranje i okupljanje članova sekcije, predavanja koja se odnose na ekološko vaspitanje i razvoj ekološke svijesti, zbrinjavanje organskog otpada, sadnja ukrasnog bilja, pošumljavanje i sl. Tokom zime moglo bi se raditi na sljedećim temama: značaj biljnog svijeta, prevelika upotreba plastike, tlo i zagađivači, obnovljivi izvori energije, zaštita vode. U proljeće bi se članovi sekcije mogli upoznati sa načiima i značaju organske hrane, zaštiti od buke, sadnji drveća, biološkoj raznovrsnosti, a tokom ljeta o zaštiti od ambrozije, značaju nevladinih organizacija i dr.

Zaključak

Vannastavne aktivnosti i ekološko obrazovanje su od velikog značaja za vaspitanje i obrazovanje učenika. Stvaralaštvo učenika najviše dolazi do izražaja kada on nema obavezu da radi ono što ne želi, odnosno kada se rukovodi svojim potrebama i željama. Vannastavne aktivnosti kao sastavni dio vaspitnoobrazovnog rada je prilika za nastavnika da dodatno iskoristi svoje sposobnosti. Nastavno osoblje je tu da kanališe učeničku potrebu i usmjerava ih da svoja interesovanja i ostvare.

Vannastavnim aktivnostima se dopunjuju znanja i vještine koje učenici stiču u redovnoj nastavi. Podizanje ekološke svijesti je veoma bitno s obzirom da se nalazimo u vremenu gdje se sve veći broj ljudi okreće materijalnim koristima ne vodeći računa da je čovjek dio prirode i da ima obavezu da pored korišćenja njenih bogatstava i da je čuva za generacije koje dolaze.

Učenici se podstrekuju da postanu članovi ekološke sekcije gdje stiču dodatna ekološka znanja koja će im biti od značaja u nastojanju da kao dio zajednice rade na očuvanju i unapređenju životne sredine i kvaliteta života. Veoma je značajno kod učenika razvijati ekološku svijest kako bi se umanjili negativni uticaji ljudskih aktivnosti na prirodu. Ekološka svijest se javlja istovremeno sa industrijskim razvojem i ugrožavanjem životne sredine. Ekološki osviještene osobe će se zalagati za usklađivanje industrijskog razvoja i mogućnostima sredine.

Kroz aktivnosti ekološke sekcije i saznanja do kojih se dolazi kod učenika se formiraju ekološke navike, odnosno njihov odnos prema životnoj sredini. Na formiranje ekoloških navika utiče porodica, školska sredina i društvo u cjelini. Preuzimajući znanja od prethodnih generacija, učestvovanjem u ekološkim akcijama i susrećući se sa ekološkim vrijednostima kod učenika se javljaju ekološke potrebe i interesovanja za rješavanje ekološke problematike.

Aktivnosti kroz ekološku sekciju se odvijaju u slobodnom vremenu kod učenika, kada se stvaraju shvatanja o korisnosti poznavanja ekoloških vrijednosti. Na usvajanje i izgrađivanje ekoloških vrijednosnih sadržaja veliki doprinos mogu dati školske slobodne aktivnosti. Kroz nastavni proces i slobodne aktivnosti prenose se društvene vrijednosti i znanja. Na taj način se učenici pripremaju za život, a škola preuzima odgovornost za razvijanje univerzalnih vrijednosti djece i omladine.

U zavisnosti od uzrasta učenika i vrste škole koju pohađaju vrši se i prilagođavanje programa ekološkog obrazovanja. Učenici se sa pojedinim ekološkim sadržajima upoznavaju kroz redovnu nastavu, ali bi bilo poželjno da u završnom razredu pohađaju kurs ekologije. Obrazovni sadržaji se trebaju da zasnivaju na principu ekologizacije, odnosno da sve što radimo mora biti u harmoniji sa prirodom i njenim dobrima.

Literatura

1. Ajanović DŽ., Stevanović M. (2004). *Metodika vannastavnih aktivnosti učenika*, Zenica: Islamski pedagoški fakultet.
2. Avlijaš, R., Avlijaš, G. (2022). *Upravljanje projektom*, Beograd: Univerzitet Singidunum,
3. Črnjar, M. (2002). *Ekonomika i politika zaštite okoliša*, Rijeka, Ekonomski fakultet sveučilišta u Rijeci i Glosa.
4. Đukić, V. (2008). *Osnovi zaštita životne sredine*, Bannja Luka: Fakultet zdravstvene njege Panevropskog univerziteta u Banja Luci.

5. Heidemann, R. (2003.). *Korpersprache im Unterricht*. Wiebelsheim, Quelle Meyer Verlag.
6. Lazarev, V. (2006). *Primena mera zaštite u obolelim šumskim objektima*, Banja Luka, Glasnik Šumarskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci.
7. Lazarević, R. (2000). *Klizišta*, Beograd: Društvo bujičara – Beograd.
8. Filipović, D., Đurić., S. (2008). *Ekološke osnove prostornog planiranja – praktikum*, Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.
9. Martinčević, J. (2010). *Provođenje slobodnog vremena i uključenost učenika u izvannastavne aktivnosti*, *Život i škola*, br. 24, str. 19 - 34
10. Ristić, T., Komatina, S. (2014). *Uvod u ekologiju*, Brčko: Evropski univerzitet, Brčko

Abstract: *We are witnessing the uncontrolled use of natural resources by a smaller number of people in the world, where the importance of the natural environment for all of humanity is not taken into account. Smaller or larger spatial entities and ecosystems are threatened. It is forgotten that by tearing even the smallest link of the ecosystem, the existing living world and, therefore, the existence of man is endangered. It is necessary to undertake various measures that would lead to the preservation and recovery of endangered parts of nature on Earth. In this, a very important role belongs to the education and upbringing of students, which aims to acquire knowledge about the indivisibility of nature and develop awareness of the need to preserve it. There are different interpretations and understanding of environmental education in students free time, as well as in everyday life. Ecological education and upbringing form ecological habits, way of thinking and correct understanding of problems, i.e. ecological culture as a whole. The teaching of nature and society should also contribute to this, which enables children to get to know their surroundings, but also to develop the need for a responsible life in their environment. Environmental sections are increasingly being formed in schools, which represents an additional contribution to the development of ecological awareness and an ecological way of thinking.*

Key words: *Ecology, education, upbringing, free time, ecosystem. ecological workshops, ecological calendar, ecological sections, nature and society, ecological pedagogy.*

Prof. dr Kata Senjak ¹

JAVNO-PRIVATNO PARTNERSTVO U EU: POSTOJEĆE REGULATIVE I PRAKSE

***Apstrakt:** Usljed nemogućnosti javnog sektora da zadovolji rastuće potrebe svojih krajnjih korisnika tj. građana u kvalitativnom i kvantitativnom smislu kroz izvršavanje poslova iz svoje nadležnosti, a radi proračunskih, organizacionih i kadrovskih nedostataka, javni sektor odnosno javna tijela vlasti se okreću slobodnom tržištu i tako isporučuju ciljeve radi kojih su osnovana. Tradicionalno ovo se vrši kroz postupke javnih nabava i ograničeno koncesioniranje. Relativno novi mehanizam zadovoljavanja rastućih potreba građana od strane javnog sektora koji ujedno predstavlja i svojevrsnu alternativu javnim nabavama, „ugovaranju izvan“ i ostalim dostupnim modelima upliva privatnog sektora u funkcije javnih tijela vlasti je institut javno-privatnog partnerstva. Javno-privatno partnerstvo je oblik partnerstva između javnog sektora i privatnog sektora sa ciljem isporuke infrastrukturnih projekata i javnih usluga koje su u nadležnosti javnog sektora, čime dolazi do svojevrsnog transfera ovlaštenja i nadležnosti sa javnog na privatnog partnera. Postojeća EU regulativa i praksa poznaju više pojavnih oblika javno-privatnog partnerstva i modaliteta njegovog ugovaranja. Institucije EU nisu stvorile relevantni pravni okvir koji bi regulirao javno-privatno partnerstvo, ali postoji niz neobvezujućih pravnih instrumenata koji, iako nemaju obvezujući karakter, usmjeravaju države članice EU u provođenju projekata javno-privatnog partnerstva. Značajnu ulogu u kreiranju okvira za javno-privatno partnerstvo imaju i prakse zemalja članica. Republika Hrvatska kao članica EU je donijela vlastiti Zakon o javno-privatnom partnerstvu koji služi kao prikaz kako se u ovoj oblasti kretala regulativa i praksa EU u pogledu javno-privatnog partnerstva.*

***Ključne riječi:** javne nabave, javno-privatno partnerstvo, EU, modeli javno-privatnog partnerstva, ugovor o javno-privatnom partnerstvu*

Uvod

*„Javno-privatno partnerstvo je tu da ostane“
(Izvještaj o javno-privatnom partnerstvu EU)*

Suvremena javna tijela vlasti poduzimaju različite aktivnosti kako bi efikasno i ekonomično obavila svoje nadležnosti i isporučila javne ciljeve

¹ Ustavni sud FBiH, e-mail: kata.senjak@ustavnisudfbih.ba

radi kojih su osnovana. U tom smislu, javna tijela vlasti² imaju dvije mogućnosti; da sama isporuče javne ciljeve i zadovolje krajnjeg korisnika tj. građana ili da na slobodnom tržištu nabave neophodne robe, radove ili usluge. Štaviše, ova mogućnost javnog sektora je prepoznata i od strane Europskog parlamenta u izjavi da se „javni sektor mora oprijediteljiti da li će svoje nadležnosti i javne ciljeve ispuniti vlastitim poduzimanjem aktivnosti ili pak angažiranjem treće strane iz privatnog sektora“³ Druga mogućnost se već standardno ostvaruje kroz provođenje postupka javnih nabava roba, radova i usluga prilikom čega javna tijela vlasti vrše nabavu roba, radova i usluga na tržištu za vlastite potrebe ili za potrebe isporuke javnih ciljeva i time zadovoljenja potreba krajnjih korisnika (građana). Pored navedenih značajki javnih nabava njihov značaj se ogleda i u doprinosu pravilnom funkcioniranju unutarnjeg tržišta Europske unije dok su europski zakonodavci otišli i korak dalje na način da su prepoznali izuzetno visok potencijal javnih nabava u sučeljavanju sa ekonomskim, okolišnim i društvenim izazovima današnjice. Drugim riječima, javna tijela vlasti koriste ovaj institut kako bi dala poticaj rastu zaposlenosti, socijalnoj inkluziji, razvoju i kreiranju ekonomije Europske unije koja će biti inovativnija, kao i društveno i okolišno korisnija i odgovornija.

U biti, javne nabave su postale ključni alat za ostvarivanje ciljeva postavljenih u Strategiji Europske unije za pametni, održivi i uključivi razvoj⁴. Na taj način, nova Direktiva 2014/24/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. veljače 2014. o javnoj nabavi i o stavljanju izvan snage Direktive 2004/18/EZ⁵ i kasnije doneseni provedbeni dokumenti osiguravaju sasvim solidan pravni okvir i prakse za inkorporiranje socijalnih i okolišnih standarda u procedure javnih nabava bez da se poremeti funkcioniranje unutarnjeg tržišta EU i osnovnih načela Ugovora o funkcioniranju Europske unije⁶. Porast životnog standarda, postizanje većeg stupnja zaposlenosti,

² Za potrebe ovog rada pojam javna tijela vlasti podrazumijeva državu, regionalne ili lokalne vlasti, javnopravna tijela, pravna lica koja je osnovala jedna ili nekoliko takvih vlasti ili jedno ili nekoliko takvih javnopravnih tijela, a u skladu sa Direktivom 2014/24/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. veljače 2014. o javnoj nabavi i o stavljanju izvan snage Direktive 2004/18/EZ, član 2., dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0024>

³ Rezolucija Europskog parlamenta o javno-privatnom partnerstvu i Pravo zajedice o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama (2006/2043(INI), OJ EU C 313 E/447, Indent L., dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52006IP0462>

⁴ Komunikacija Europske komisije 2020- Strategija Europske unije za pametni, održivi i uključivi razvoj, dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC2020&from=en>

⁵ op.cit.

⁶ Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union.html>

zaposlenosti osoba u stanju posebnih potreba, poboljšanje uvjeta rada, ljudskih prava i promocija kvalitete života i okruženja baziranog na principima cirkularne ekonomije je u fokusu ovih socijalnih i okolišnih standarda u javnim nabavama EU. S tim u vezi, ugovorni organ može optirati da uključi ove socijalne i okolišne standarde u javnim nabavama na više načina; u predmet ugovora (*a priori*), prilikom definiranja kriterija za dodjelu ugovora kao i u odredbama samog ugovora. Razlog više za ovakvo opredjeljenje ugovornog organa je i činjenica da sama Direktiva o javnoj nabavi⁷ sadrži tzv. imperativne socijalne i okolišne odredbe koje propisuju da će“ članice Europske unije poduzeti odgovarajuće mjere kako bi osigurale da izvršenje javnih ugovora od strane dobavljača bude u skladu sa odredbama iz oblasti okolišnog, socijalnog i radnog prava EU, nacionalnog prava država članica i međunarodnim ugovorima.⁸

Javne nabave ili jednostavno „ugovaranje izvan“⁹ javnih funkcija/usluga u javnom sektoru, kao i kasnija pojava novih mehanizama koji uključuju aktivan angažman privatnog partnera kao treće strane (prilikom čega privatni partner isporučuje javne ciljeve i zadovoljava potrebe krajnjeg korisnika) je posljedica dva dominantna čimbenika: (i) nemogućnosti javnog sektora da zadovolji rastuće potrebe svojih korisnika u kvantitativnom i kvalitativnom smislu usljed proračunskih, organizacionih i kadrovskih nedostatnosti i (ii) uticaj ekonomskog promišljanja rukovodstva javnog sektora o modeliranju svog upravljanja po principima modernog poduzetništva. Kao posljedica navedenog vlade zemalja članica Europske unije i šire imaju značajno iskustvo i praksu sa povećanim uplivom privatnog sektora u funkcije javnih tijela vlasti. Ove prakse variraju u rasponu od javnih nabava, potpune privatizacije javnih poduzeća, koncesija u dijelu dodjele prava obavljanja djelatnosti od interesa za državu i industriju, upotrebu privatnog novca u obezbjeđenje infrastrukture do javno-privatnog partnerstva. (Bojović, 2006: 299-300)

Relativno novi mehanizam zadovoljavanja rastućih potreba građana od strane javnog sektora koji ujedno predstavlja i svojevrsnu alternativu modernim socijalno i okolišno odgovornim javnim nabavama, „ugovaranju izvan“ i ostalim dostupnim modelima upliva privatnog sektora u funkcije javnih tijela vlasti je institut javno-privatnog partnerstva. U širem smislu, javno-privatno partnerstvo (JPP) je dugoročni ugovor između javnog tijela vlasti i privatnog subjekta za potrebe razvoja i/ili upravljanja javnom imovinom ili uslugama prilikom čega privatni subjekt snosi značajan rizik i

⁷ op.cit.

⁸ Članak 18., par . i Preambula Direktivom 2014/24/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. veljače 2014. o javnoj nabavi i o stavljanju izvan snage Direktive 2004/18/EZ

⁹ tzv. Contracting out, outsourcing (op. aut)

odgovornost za upravljanje tokom trajanja ugovora, osigurava značajan finansijski udio o vlastitom riziku dok mu je naknada za obavljanje predmeta ugovora značajno povezana sa učinkom izvršenja ugovora i/ili potražnjom ili korištenjem imovine ili usluga koje isporučuje.¹⁰ Cilj ove suradnje najbolje objašnjava definicija Europske komisije u kojoj stoji da se „pojam javno-privatnog partnerstva odnosi na bilo koji oblik suradnje između javnih tijela vlasti i privatnih poduzetnika koji nastoji da osigura dugoročno finansiranje, izgradnju, dogradnju, upravljanje i održavanje javne infrastrukture ili pružanja usluga za potrebe građanstva.“¹¹ Pri tome, i prilikom odabira privatnog partnera i izvršenja ugovora kod javno-privatnog partnerstva moraju da se poštuju socijalni i okolišni standardi kao kod javnih nabava u EU, s tim da se javno-privatno partnerstvo u mnogome razlikuje od javnih nabava, iako i one također predstavljaju jedan od modela „isporuke javnih ciljeva krajnjim potrošačima od strane javne vlasti“, ali tako da privatni partner, u pravilu jednokratno za novac isporučuje potrebnu robu, radove ili usluge bez ikakve dugoročne suradnje i podijele rizika sa javnim partnerom (kratkoročno vremensko zadovoljavanja javnih potreba). Slična stvar je i sa institutom koncesija prilikom čega koncesionar kao privatni subjekt na koncesionom dobru obavlja privrednu aktivnost za vlastite potrebe uz plaćanje koncesione naknade javnom tijelu prilikom čega izostaje njihova međusobna suradnja i primarni cilj dugoročnog i održivog zadovoljavanja javnih potreba građanstva. Isto tako, prenos javnih ovlaštenja od strane javnog tijela vlasti na koncesionara je znatno limitiran u odnosu na javno-privatno partnerstvo, prihodovanje koncesionara je drugačije određeno (kroz privrednu djelatnost koju obavlja na javnom/općem dobru), te se, u pravilu, ne uobziruju socijalni i okolišni aspekti prilikom odabira koncesionara (primatelja koncesije), niti se kod koncesije prioritarno stremi zadovoljenju javnih potreba. Stoga je javno-privatno-partnerstvo novi, zaseban i po mnogo čemu specifičan i različit institut zadovoljavanja širih javnih potreba i ciljeva u pravcu krajnjeg korisnika-građana, u dugoročnoj koordinaciji sa javnim partnerom sa kojim dijeli rizike i surađuje, a koji se u većini zemalja EU pokazao kao izuzetno koristan.

¹⁰ Javno-privatno partnerstvo, Referentni vodič, Treće izdanje, Međunarodna banka za obnovu i razvoj/Svjetska banka, 2017, više na: https://library.pppknowledgelab.org/documents/4699?ref_site=kl

¹¹ Zeleni papir o javno-privatnom partnerstvu i Pravu zajednice o javnim ugovorima i koncesiji, Europska komisija, COM (2004) 327 final, više na: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2004:0327:FIN:EN:PDF>

Pojam, modeli i EU regulativa javno-privatnog partnerstva

Pojam javno-privatnog partnerstva

Postoje podaci da javno-privatno partnerstvo egzistira još od perioda Rimskog carstva kada se većina javnih radova, kao što su gradnja luka, tržnica ili javnih kupatila gradila i održavala kroz suradnju javne vlasti i privatnih lica. Javno-privatno partnerstvo je postojalo i u 16-tom i 19-om stoljeću, a naročito u 19-om stoljeću za vrijeme izgradnje željeznica i komunalne infrastrukture. Od 1990-tih ovaj model je u zemljama EU prepoznat kao način bržeg razvoja javne infrastrukture i javnih usluga. U posljednjih 20 godina, u periodu od 1990 i 2009 godine u EU zaključeno je više od 1300 ugovora o javnom partnerstvu čija je vrijednost kapitala prelazila 250 miliona eura. Ujedinjeno Kraljevstvo, Kraljevina Španija, Njemačka, Italija, Francuska i Portugal su najveći zagovornici javno-privatnog partnerstva sa udjelom od 92% u svim zaključenim ugovorima na europskom tlu. (Kappeler i Nemoz, 2010)

Ne postoji jedinstvena teorijska i zakonska definicija javno-privatnog partnerstva, ali većinu definicija sa manjim varijacijama u sadržaju nude OECD¹², Međunarodni monetarni fond, Europska komisija, Europska investiciona banka, Svjetska banka i ostale značajne međunarodne i regionalne organizacije.

U užem smislu i sumirano, javno-privatno partnerstvo je oblik partnerstva između javnog sektora i privatnog sektora sa ciljem isporuke infrastrukturnih projekata i javnih usluga koje je tradicionalno obezbjeđivao javni sektor, a naročito u sektorima transporta, cestogradnje, komunalne gradnje, zdravstva i turizma, pri čemu obje ugovorne strane prepoznaju prednosti u provedbi specifičnih zadataka za svaki model javno-privatnog partnerstva. *Raison d'être* javno-privatnog partnerstva je da se svakom javnom sektoru omogućiti da dadne svoj najbolji doprinos sa ciljem da se javna infrastruktura i javne usluge budu iznesene na najbolji mogući način. Početna točka koja naglašava prednost ovog instituta je činjenica da „javno-privatno partnerstvo nastoji da upotrijebi i iskoristi resurse kako privatnog tako i javnog sektora kroz suradnju“.¹³

U teoriji, partnerstvo implicira dvije ključne stvari: (i) svaki partner bi trebao da snosi podjednako finansijske obveze, odgovornost, učešće u donošenju odluka, profita i gubitcima i (ii) pozicija partnera je ravnopravna i

¹² The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (op.aut).

¹³ C.H. Tvarnø, Pravne, finansijske i vladine inicijative JPP, dostupno na: <https://openarchive.cbs.dk/bitstream/handle/10398/9387/2016%20tvarno%20legal%20finansiel%20and%20governmental%20PPP%20initiatives.pdf?sequence=1>

zahtjeva njihovo aktivno učešće u svim poslovnim operacijama unutar takve partnerske poslove zajednice. Javno-privatno partnerstvo postavlja stvari na malo drugačiji način. Udjeli partnera nisu jednaki u svakom segmentu partnerstva. U javno-privatnom partnerstvu tako javni partner u cijelosti doprinosi na način da ovlašćuje privatnog partnera da osigurava infrastrukturne potrebe i javne usluge u određenom sektoru za koje je nadležan (najčešće sektorima poput javnog zdravstva, obrazovanja, upravljanja otpadom, upravljanja i distribucijom vodama i energijom te u izgradnji cestovne i druge infrastrukture i transportu) kao i da pruža javne usluge koje su također nadležnosti javnog sektora (tzv. *transfer javnih nadležnosti*) pri tome koristeći različite pravne osnove za ovaj prenos nadležnosti i odabir partnera. Ovaj transfer ovlaštenja privatnom partneru može uključivati i dodjelu prava javnom partneru da naplaćuje svoj doprinos od krajnjeg korisnika- građana (tzv. *model naplate od krajnjeg korisnika*¹⁴). Ukoliko se ovakav sistem naplate ne ugovori onda će on po okončanju projekta javno-privatnog partnerstva biti kasnije plaćen od strane javnog tijela vlasti (tzv. *model naplate od javne vlasti*¹⁵).

Modeli javno-privatnog partnerstva

Javno-privatno partnerstvo može imati dva pojavna oblika: ugovorno javno-privatno partnerstvo i statusno odnosno u pojedinim pravnim izvorima označeno i kao institucionalno javno-privatno partnerstvo. U ugovornom partnerstvu privatni sektor je uključen u projekt javnog tijela vlasti koji se realizuje putem javno-privatnog partnerstva zavisno od odabranog modela ugovora, dok kod statusnog odnosno institucionaliziranog partnerstva javni i privatni subjekt formiraju zajednički pravni subjekt (privredno društvo) udruživanjem različitih sredstava za potrebe realizacije projekta javno-privatnog partnerstva izrađenog od strane javnog tijela vlasti.

Doprinos privatnog partnera zavisi od odabranog modela projekta javno-privatnog partnerstva (infrastrukturni projekat ili projekat pružanja javne usluge), kao i od odabranog ugovornog modela javno-privatnog partnerstva. Postoji više ugovornih modela naročito u pogledu infrastrukturnih projekata. Pa tako u odnosu na privatnog partnera postoje ugovorni modeli: BOO-Build-Own-Operate (Izgradi-Posjeduj-Upravlaj), BOOT-Build-Own-Operate-Transfer (Izgradi-Posjeduj-Upravlaj-Prenesi), BOT-Build-Operate-Transfer (Izgradi-Upravlaj-Prenesi), DBFO-Design-Build-Finance-Operate (Projektuj-Izgradi-Finansiraj-Upravlaj), DBFOM-Design-Build-Finance-Operate-Maintain (Projektuj-Izgradi-Finansiraj-Upra-

¹⁴ User pay model (op.aut)

¹⁵ Government pay model (op.aut)

vljaj-Održavaj), DBOM-Design-Build-Operate-Maintain (Projektuj-Izgradi-Održavaj), ROT-Rehabilitate-Operate-Transfer (Rehabilituj-Upravljač-Preneši), DB-Design-Build (Projektuj-Izgradi), BTO-Build-Transfer-Operate (Izgradi-Preneši-Upravljač). Zavisno od odabranog ugovornog modela identificira se uloga, doprinos i povrat privatnog partnera u projektu javno-privatnog partnerstva, kao i način naplate njegovog učešća. U nekim ugovornim modelima privatnom partneru je povjereno projektovanje, finansiranje, gradnja i upravljanje, čime se zaključuje da će se svoje učešće naplatiti, u pravilu po modelu naplate od krajnjeg korisnika, dok je u nekim ugovornim modelima predviđen, pored svih radnji za potrebe isporuke javnog interesa/dobra i transfer odnosno njegova predaja javnom tijelu vlasti čime se zaključuje da će odabrani model naplate da bude od strane javne vlasti. Odabir pojavnog oblika javno-privatnog-partnerstva, kao i ugovornog modela zavisi od potreba, kapaciteta i procjene „dobre vrijednosti učešća u odabranom pojavnim obliku i modelu“ ugovornih strana. Javno-privatno partnerstvo može da bude i usmjereno na pružanje javnih usluga te time zaključenje ugovora o pružanju javnih usluga od strane privatnog partnera najčešće po modelu OM-Operate- Maintain (Upravljač-Održavaj).

Pored prevashodnog finansijskog doprinosa privatne strane, ona istovremeno snosi i odgovornost za upravljanje i održivost samog projekta i rizike u pogledu isporuke svake delegirane komponente u okviru odabranog ugovornog modela. Za razliku od javnih nabava gdje je, uprkos činjenici da su projektovanje i gradnja odgovornost odabranog izvođača radova kao privatnog partnera, a dugoročno upravljanje životnim ciklusom isporučenih radova i rizici direktna odgovornost ugovornog organa odnosno javnog tijela, kod javno-privatnog partnerstva privatni partner preuzima većinu rizika skoro cijelog životnog ciklusa projekta. Preciznije, kod tradicionalnih javnih nabava odgovornost privatnog partnera (npr. odabranog izvođača radova) se sastoji samo u izgradnji u skladu sa projektom koji je izrađen od strane ugovornog organa (tijela javne vlasti) u skladu sa prostorno-planskom dokumentacijom, dok je projektovanje, kvalitet, održavanje, upravljanje, tržište, viša sila, nepredviđene okolnosti i regulatorna politika na javnom partneru. Kod javno-privatnog partnerstva privatni subjekat snosi odgovornost i rizik za projektovanje, gradnju, kvalitet, održavanje i upravljanje¹⁶, tržište, višu silu i nepredviđene okolnosti.

Štaviše, osim umanjena proračunskih troškova javnog partnera, prenos rizika životnog ciklusa projekta javno-privatnog partnerstva je označen kao glavni pokretač javnom tijelu vlasti za odabir javno-privatnog partnerstva.

¹⁶ U slučaju da je ugovoren model održavanja i upravljanja (op.aut)

EU regulativa javno-privatnog partnerstva

Odabir javnog partnera u projektima javno-privatnog partnerstva, zavisno od prirode potrebnog angažmana (projekta), mora da bude proveden bilo po pravilima koje vrijede za odabir najpovoljnijeg ponuđača u postupcima javnih nabava ili po pravilima za odabir koncesionara u skladu sa nacionalnim regulativama koje moraju da budu usaglašene sa Direktivama EU o postupcima javnih nabava i koncesijama, a u slučaju da nije moguće primjeniti ova pravila odabira, izbor privatnog partnera mora da bude u skladu sa principima iz EU Ugovora.¹⁷ Na nivou Europske unije ne postoji poseban pravni okvir za javno-privatna partnerstva iako je njegov potencijal prepoznala Europska komisija na način da je izdala nekoliko značajnih komunikacija (tzv. Soft law¹⁸), uključujući i Zeleni papir o javno-privatnom partnerstvu i pravu Unije o javnim ugovorima i koncesijama¹⁹, Smjernice za uspješno javno-privatno partnerstvo²⁰ i Komunikacije Europske komisije o primjeni prava Unije o javnim nabavama i koncesijama na institucionalizirano javno-privatno partnerstvo²¹. Europski parlament kao zakonodavno tijelo Europske unije se otvoreno usprotivio kreiranju zasebnog pravnog režima za postupke javno-privatnog partnerstva smatrajući da je „kao stvar principa potrebno primjeniti EU regulativu javnih nabava u svim slučajevima kada je potrebno provesti postupak odabira privatnog partnera“²². Ovakav stav je podržan i od strane Europske komisije u ranije citiranim komunikacijama. Međutim, važna pitanja kao što su projekat i životni ciklus javno-privatnog partnerstva, sačinjavanje i elementi sadržaja modela ugovora o javno-privatnom partnerstvu, njegova provedba, nadzor, pravna zaštita, kao i pitanje primjenljivog unijskog materijalnog prava na sve ostale aspekte javno-privatnog partnerstva nisu bili predmetom razmatranja europskih institucija izuzev u dijelu ranije spomenute procedure odabira privatnog partnera. Stoga, regulacija javno-privatnog partnerstva je

¹⁷ Komunikacija Europske komisije o primjeni unijskog prava o javnim nabavama i koncesijama na institucionalizirano JPP, [2008/C 91/02 – Official Journal C 91 of 12.4.2008], < [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008XC0412\(02\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008XC0412(02)&from=EN)

¹⁸ Tzv. Meko pravo, tj. regulativa koja nema snagu propisa, ali daje značajne preporuke o načinu postupanja nadležnih tijela u primjeni određenih instituta (op.aut)

¹⁹ Dostupno na: < <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2004:0327:FIN:EN:PDF>

²⁰ Dostupno na: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/ppp_en.pdf

²¹ Dostupno na: Komunikacija Europske komisije o primjeni unijskog prava o javnim nabavama i koncesijama na institucionalizirano JPP, [2008/C 91/02 – Official Journal C 91 of 12.4.2008], < [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008XC0412\(02\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008XC0412(02)&from=EN) (op.cit)

²² Rezolucija Europskog parlamenta o javno-privatnom partnerstvu, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52006IP0462>

ostavljena nacionalnim zakonodavcima zemalja članica Europske unije. Sa druge strane, koncepti, politike, pravna regulativa i prakse zemalja članica u pogledu javno-privatnog partnerstva nisu usaglašeni osim prava država članica o postupcima javnih nabava i koncesija koje su harmonizirane sa EU direktivama i primjenjuju se u postupcima odabira privatnog partnera pri čemu je djelomično moguće i uključiti socijalne i okolišne komponente koje bi također trebalo da zadovolji javno-privatno partnerstvo. Ipak, odabir adekvatnih procedura za javne nabave za javno-privatno partnerstvo ostaje nejasno, pri tome stvarajući prostor za različite interpretacije i prakse koje bi mogle da ugroze primjenu osnovnih principa Ugovora o funkcioniranju Europske unije, kao i principa koji proizilaze iz samog Ugovora. U pogledu pitanja regulacije obima prenosa javnih ovlaštenja i nadležnosti sa javnog na privatnog partnera, postizanja balansa između interesa ugovornih strana, materijalnog i procesnog prava koje se primjenjuje na postupak i izvršavanje kompleksnih i dugotrajnih ugovora sa različitim ugovorenim modalitetima i najbitnije uspostava nadzora nad valjanim izvršenjem ugovora od strane partnera kao i generalno pitanje pravne zaštite, prevladava izostanak regulacije i time pravna nesigurnost.²³

Karakteristike javno-privatnog partnerstva

U pogledu instituta javno-privatnog partnerstva postoje izvjesne nejasnoće nastale usljed nedostatka jedinstvene EU regulative i standardnih praksi. Isto tako, radi pojedinih elemenata sličnosti, javno-privatno partnerstvo se nerijetko izjednačava sa javnim nabavama ili koncesijama, s tim da kad govorimo o koncesioniranju pojedini modeli javno-privatnog partnerstva imaju elemente koncesionog javno-privatnog partnerstva (kod javnih radova i javnih usluga), ali koncesije nisu izjednačene sa institutom javno-privatnog partnerstva, a o čemu je ranije elaborirano. Kod javno-privatnog partnerstva se, za razliku od ostalih instituta kolaboracije sa privatnim sektorom, pojavljuje tzv. prenos zakonom dodijeljenih nadležnosti i ovlaštenja sa javnog partnera na privatnog partnera. Nadalje, u komparaciji sa ostalim oblicima interakcije javnog i privatnog sektora kod javno-privatnog partnerstva je naglašena dugoročnost trajanja partnerstva²⁴ i visok stepen prenosa rizika privatnog partnera što ujedno djeluje poticajno na javni sektor da optiraju za ovaj model. U odnosu na proračunsku, resursnu, vremensku i kadrovsku podkapacitiranost javnog sektora, javno-privatno

²³ U sljedećim zemljama članicama EU su identifikovana tijela koja se bave ili imaju institucionalne kapacitete za primjenu javno-privatnog partnerstva: Belgija, Republika Češka, Kraljevina Danska, Francuska, Njemačka, Grčka, Mađarska, Italija, Irska, Nizozemska, Poljska i Portugal. (op.aut)

²⁴ Javno privatno partnerstvo u prosjeku traje od 15 do 30 godina, a moguće je ugovoriti i duže trajanje (op.aut)

partnerstvo se pojavljuje kao najefikasniji način vršenja nadležnosti/ovlaštenja javnog partnera (nekog tijela javne vlasti) koje su za vrijeme trajanja ugovora prenešene na privatnog partnera. Privatni partner obezbjeđuje novac za finansiranje projekta na temelju ekonomskih procjena i analiza isplativosti projekta i povrata uloženi sredstava koja prethode njegovom apliciranju na projekat.

Javno-privatno-partnerstvo, isto tako, ne podrazumijeva privatizaciju imovine javnog sektora, već dugoročno upravljanje i prihodovanje od imovine javnog partnera kod pojedinih ugovornih modela javno-privatnog partnerstva. Ukoliko se ne ide na institucionalizirano ili statusno javno-privatno partnerstvo (formiranje zajedničkog privrednog društva od strane javnog i privatnog sektora), onda, u pravilu, privatni partner za potrebe provedbe projekta javno-privatnog partnerstva osniva zaseban pravni subjekt (privredno društvo). Prije postupka odabira privatnog partnera i zaključenja ugovora o javno-privatnom partnerstvu koji ima javno-pravni karakter, obaveza je javnog partnera da sačini projekat javno-privatnog partnerstva sa svim fazama njegovog životnog ciklusa, a što kasnije usmjerava javnog partnera u pogledu odabira pojavnog oblika (modela) javno privatnog partnerstva i samog ugovornog modela.

Zagovornici javno-privatnog partnerstva naglašavaju njegove prednosti elaboriranjem njegovih benefita u pogledu povećanja efikasnosti, transparentnosti prilikom postupka odabira privatnog partnera, investiranja u javni sektor i infrastrukturu²⁵, bolje izvršenje nadležnosti/ovlaštenja javnog partnera od strane privatnog partnera i distribucija rizika na način da se isti transferira i ugovori na način da ga snosi onaj koji se na najbolji način može iznijeti sa njim (privatni partner). Protivnici ovog instituta ističu kompleksnost implementacije projekta javno-privatnog partnerstva, dugotrajnost ugovora, privatizaciju javnih usluga i nedostatak pravnog okvira u EU i kapaciteta samih partnera da iznesu ovaj aranžman. Studije slučaja također pokazuju šarolikost argumenata u korist i protiv instituta javno-privatnog partnerstva- od uspješne realizacije projekta do njegovog potpunog neuspjeha. Iako odnedavno nije članica Europske unije, Velika Britanija se pokazala kao najbolji primjer iz prakse u pogledu uspješnosti implementacije javno-privatnog partnerstva i to na način da naglasak stavlja na tzv. „socijalnu infrastrukturu“ kao što je gradnja i upravljanje školama, bolnicama i generalno zdravstvenim sektorom putem javno-privatnog partnerstva. U

²⁵ Međunarodne finansijske institucije su među glavnim zagovornicima uvođenja javno-privatnog partnerstva naročito u tzv. zemlje (polu) periferije u kojima ti modeli nisu dovoljno prepoznati i razvijeni, a koji bi mogli da zadovolje infrastrukturne i druge potrebe stanovništva od strane privatnog partnera. Vidi više na: <https://crvena.ba/javno-privatna-partnerstva-na-periferiji-andjela-pepic/>

njenoj uspješnosti prati je Kraljevina Španija i zemlje Skandinavije (sa određenim izuzetcima kao što je primjer Kraljevine Danske). Kraljevina Švedska je imala jedan pokušaj javno-privatnog partnerstva prije 2010. godine u slučaju Arlanda Express²⁶ koji je bio motiviran isporukom projekta javno-privatnog partnerstva sa pozitivnim okolišnim ishodom. Evaluacija ovog slučaja ukazala je na potrebu većeg strateškog razumijevanja instituta i potrebe da se projekat javno-privatnog partnerstva sveobuhvatno izradi i specificira.

Stoga se u nacionalnim zakonima zemalja koje reguliraju javno-privatno partnerstvo insistira na provedbi projekta na osnovama zakonitosti, transparentnosti, nediskriminacije, jasnih i razrađenih projekata i projektnih uvjeta, stvaranju novih izvora prihoda, novih infrastruktura i usluga, tržišne raspodjele rizika između javnog i privatnog partnera, povećanja učinkovitosti, produktivnosti i konkurencije, racionalnog korištenja javnih dobara i obaveznog obrazovanja i osposobljavanja svih sudionika u postupcima javno-privatnih partnerstava.

Prikaz regulacije javno-privatnog partnerstva u jednoj zemlji članici EU, zakonodavni okvir Republike Hrvatske

Zakon o javno-privatnom partnerstvu u Republici Hrvatskoj objavljen je u Narodnim novinama broj 78/12, 152/14, 114/18²⁷. Citiranim zakonom uređuje se postupak predlaganja i odobravanja prijedloga projekata javno-privatnog partnerstva, praćenje provedbe projekata javno-privatnog partnerstva, sadržaj ugovora o javno-privatnom partnerstvu, kao i pitanje projekata javno-privatnog partnerstva male vrijednosti.

Zakon nudi i definiciju javno-privatnog partnerstva „kao dugoročnog ugovornog odnosa između javnog i privatnog partnera predmet kojeg je izgradnja i/ili rekonstrukcija i održavanje javne građevine, u svrhu pružanja javnih usluga iz okvira nadležnosti partnera“.²⁸ Iz ovakve zakonske formulacije jasno je definisano da je riječ o prenosu/transferu nadležnosti javnog partnera na privatnog partnera, ali i da je predmet javno-privatnog partnerstva u Republici Hrvatskoj reduciran na „*izgradnja i/ili rekonstrukcija i održavanje javne građevine, u svrhu pružanja javnih usluga iz okvira nadležnosti partnera*“.

²⁶ Više na stranici švedskog Nacionalnog ureda za reviziju- Swedish National Audit Office, Experience of the PPP Solution for Arlanda rail link-Summary, Report Number: RIR 2016:3 (21 April 2016), dostupno na: https://www.riksrevisionen.se/download/18.78ae827d1605526e94b32db9/1518435468711/summary%202016_3.pdf

²⁷ Zakon dostupan na: <https://www.zakon.hr/z/198/Zakon-o-javno-privatnom-partnerstvu>

²⁸ Članak 2.st.1. Zakona

Zakon, nadalje, regulira obvezu privatnog partnera da preuzima rizike, a što je i suština i prednost ovog instituta, te podržava model da privatni partner održava i upravlja predmetom projekta formulacijom da „javno tijelo može, u skladu sa projektom javno-privatnog partnerstva“ dopustiti i obavljanje komercijalne djelatnosti sa ciljem naplate prihoda od treće osobe na tržištu, a ako obavljanje komercijalne djelatnosti nije ugovoreno, ono nije dopušteno“. ²⁹ Iz navedene zakonske odredbe proizilazi da se javno tijelo/javni partner već u samom projektu javno-privatnog partnerstva, koji prethodi odabiru privatnog partnera i zaključenju ugovora o javno-privatnom partnerstvu opredjeljuje za ugovorni model javno-privatnog partnerstva.

Zakon poznaje i ugovorno javno-privatno partnerstvo, kao „model kojim se međusobni odnosi javnog partnera i društva posebne namjene uređuju ugovorom o javno privatnom partnerstvu“, kao i „statusno javno-privatno partnerstvo kao model javno-privatnog partnerstva temeljen na ugovornom odnosu između javnog i privatnog partnera, kojim se u svrhu provedbe projekta javno-privatnog partnerstva osniva zajedničko trgovačko društvo“. ³⁰ Prema tome, kad je u pitanju Republika Hrvatska, zakonodavac je preuzeo praksu da u slučaju ugovornog javno-privatnog partnerstva privatni partner osnuje *posebno privredno društvo* („*društva posebne namjene*“) koje će realizirati predmet javno-privatnog partnerstva, odnosno da u slučaju statusnog/institucionalnih javno-privatnog partnerstva privatni i javni partner osnuju *zajedničko privredno društvo* koje će provoditi projekat. Društvo posebne namjene se osniva tek nakon što se odabere ponuditelj u svrhu sklapanja ugovora i provedbe projekata javno-privatnog partnerstva i to mu je jedina moguća djelatnost. ³¹

U članku 2. stavak 8. Zakona propisano je da „predmet JPP-a ne može biti isključivo isporuka robe, kao niti isključivo koncesija za gospodarsko korištenje općeg ili drugog dobra“, čime je zakonodavac jasno podvukao razliku između javno-privatnog partnerstva, javnih nabava i koncesija. Koncesija se po Zakonu može dati samo u svrhu provedbe projekta javno-privatnog partnerstva. ³²

Prijedlog projekta javno-privatnog partnerstva može podnijeti jedno javno tijelo ili više javnih tijela putem javnog tijela kojeg ovlaste, a koje dalje

²⁹ Članak 2. stavak 3. Zakona

³⁰ Članak 2. st. 4.i 5. Zakona

³¹ Članak 5. Zakona

³² Članak 13. stavak 3. Zakona

u postupku provodi i postupak odabira privatnog partnera, sklapanje ugovora o javno-privatnom partnerstvu i prati provedbu projekta.³³

Nadležno ministarstvo za gospodarstvo od javnog tijela prima informaciju o namjeri provedbe projekta sa ciljem upoznavanja resornog ministarstva o potencijalnom projektu javno-privatnog partnerstva, a što se kasnije kao informacija objavljuje na internet stranici sa ciljem upoznavanja tržišta o potencijalnim projektima javno-privatnog partnerstva.³⁴ Na ovaj način se osigurava transparentnost prema potencijalnim privatnim partnerima kao ponuditeljima u samoj predfazi izrade projekta.

Projekat javno-privatnog partnerstva ovlašteno je predlagati isključivo javno tijelo i dostavlja se na odobrenje Ministarstvu za gospodarstvo Republike Hrvatske, koji prilikom odobrenja cijeni njegovu usklađenost sa zakonom dozvoljenim predmetima partnerstva i urednost dokumentacije koja mora uz opis projekta da sadrži komparator troškova javnog sektora i prijedlog budućeg ugovora.³⁵ Ovakav zakonski pristup odgovara ranije elaboriranoj tezi da se vrši ekonomska procjena i analiza opravdanosti projekta od strane kako javnog tako i privatnog partnera. To je jedan od razloga zašto je u hrvatskom zakonodavstvu propisana i obaveza davanja prethodne suglasnosti Ministarstva financija Republike Hrvatske prije odobrenja projekta od strane Ministarstvu za gospodarstvo Republike Hrvatske.³⁶

Odabir privatnog partnera provodi se sukladno propisima iz područja javnih nabava po kriteriju ekonomski najpovoljnije ponude³⁷, a što je u skladu sa stavom Europskog parlamenta o postupku odabira privatnog partnera i „*soft law*“ regulativama Europske komisije. Primjetno je da izostaje odredba kojom bi se inzistiralo da se kao kriteriji cijene i socijalni i okolišni aspekti ponude.

Sa odabranim ponuđačem/privatnim partnerom se pristupa zaključenju ugovora o javno-privatnom partnerstvu kojim se u svrhu provedbe projekta uređuju prava i obveze ugovornih strana. Ugovor ne može biti kraći od 3 niti duži od 40 godina, osim ako posebnim zakonom nije propisano duže razdoblje. Ugovor, između ostalog, sadrži: svrhu i predmet ugovora, podjelu rizika, financiranje, refinansiranje, imovinska prava ugovornih strana i način njihovog rješavanja, jamstva i police osiguranja, plaćanja ugovornih strana, pravo nadzora od strane javnog partnera,

³³ Članak 6. Zakona

³⁴ Članak 7. Zakona

³⁵ Čl. 9. i 3. Zakona

³⁶ Članak 11. Zakona

³⁷ Čl. 13 i 14. Zakona

ugovorna kazna, prijevremeni prestanak ugovora, postupak i uvjeti preuzimanja građevine ukoliko se opredijele za model izgradnje. Ugovor sadrži i tablicu podjele rizika, standarde usluga, garanciju matičnog trgovačkog društva za društvo posebne namjene osnovano samo za realizaciju projekta javno-privatnog partnerstva i finansijski model. Ugovor je podložan izmjenama³⁸.

Ministarstvo za gospodarstvo vodi Registar ugovora o javno-privatnom partnerstvu i prati provedbu projekata iz Registra, a naročito u pogledu izvršavanja ugovornih obveza, te prima i redovna izvješća javnog partnera o provedbi projekta javno-privatnog partnerstva.³⁹

Ranija rješenja Zakona prije njegovih izmjena i dopuna predviđala su uspostavu Agencije za javno-privatno partnerstvo koja bi pružala pravnu zaštitu u postupcima odabira partnera. Prema važećem Zakonu pravna zaštita u postupku odabira privatnog partnera provodi se u skladu sa propisima kojim se uređuju javne nabave, dok sporove između ugovornih strana koji nastaju temeljem zaključenog ugovora rješava arbitraž (ukoliko je ugovorena), u protivnom je isključivo nadležan Trgovački sud gdje se građevina nalazi.⁴⁰

Cijeneći navedena zakonska rješenja može se zaključiti da je Republika Hrvatska osigurala zakonski okvir za projekte javno-privatnih partnerstava, regulišući i postupak nadzora i pravne zaštite, a što je u skladu sa praksama i smjernicama europskih institucija.

Zaključak

Javno- privatno partnerstvo, iako relativno novi modalitet suradnje javnog i privatnog sektora, bez izričite i pravnoobvezujuće EU regulative i jednoobrazne prakse, nametnuo se kao poželjan institut u onim slučajevima kada se javni sektor okreće tržištu za potrebe isporuke javnih usluga i dobara građanima. Ovo naročito cijeneći okolnost da, u odnosu na javne nabave, koncesije i druge potencijalne oblike tzv.,ugovaranja izvan“ oslobađa javna tijela vlasti od finansijskog tereta i brojnih faktora rizika koje sa sobom nosi izvršavanje javnih poslova. Javno-privatno partnerstvo je inovativan koncept jer daje mogućnost različitih modela suradnje javnog i privatnog partnera, a okolnost da ne postoji pravnoobvezujući okvir unutar EU koji bi regulirao projekat i postupak javno-privatnog partnerstva je, u pogledu odabira privatnog partnera, riješen na način da se upućuje na procedure javnih nabava i poštivanje temeljnih principa iz Ugovora o funkcioniranju Europske unije.

³⁸ Čl. 4. i 18. Zakona

³⁹ Čl. 16. i 17. Zakona

⁴⁰ Čl. 30. i 31. Zakona

Zemljama članicama EU je ostavljena mogućnost da donesu vlastiti propis iz ove oblasti, a što je učinila i susjedna Republika Hrvatska čiji je zakonodavni okvir iz ove oblasti ogledni prikaz postojeće regulative i praksi Europske unije iz ove oblasti.

Literatura

1. Avani, D. (2007). *Tržišno djelovanje javnopravnih tijela i javni ugovori prema pravnoj stečevini Europske zajednice*. Aktualnosti Građanskog i Trgovačkog Zakonodavstva i Pravne Prakse.
2. Babac, B. (2008). *Problematiziranje "javno-pravnog ortaštva" u suvislosti uređivanja "javne nabave" i "koncesioniranja": predhodni iskazi*. Pravni Vjesnik.
3. Baker, K., Justice, J.B., Skelcher, C. (2009). *The Institutional Design of Self-Governance: Insights from Public-Private Partnerships*, The politics of self-governance.
4. Barković, I., i Širić, M. (2010). *Uloga i značaj javno-privatnog partnerstva u Republici Hrvatskoj i izabrani primjer*. Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues, Vol. XXIII No. 1.
5. Bojović, V. (2006). *Javnoprivatno partnerstvo kao posljednje utočišće tradicionalnim javnim nabavkama*. Panoeconomicus.
6. Bovis, C. (2015). *The Governance of Public-Private Partnerships*. in European Court of Auditors Journal.
7. Bovis, C. (2013). *Future Directions in Public Service Partnerships*, 24 European Business Law Review 1-35.
8. Bovis, C. (2012). *Future Directions in Public Private Partnerships*, in The Law of the Future and the Future of Law, Muller, Zouridis, Frishman and Kistemaker, (Eds), Torkel Opsahl. Oslo.
9. Bovis, C. (2012). *Public Service Partnerships as instruments of public sector management in the EU*. Columbia Journal of European Law.
10. Bovis, C. (2010). *Public-private partnerships in the 21st century*, ERA Forum: Volume 11. Issue 3. Springer.
11. Bovis, C. (2008). *How Do Member States view Public Private Partnerships? A critical Analysis of the public Consultation of the Green Paper on PPPs and the Commission's Information Memorandum on Institutional PPPs*, European Public Private Partnerships Law Review 3/2008.
12. Bovis, C. (2007). *Judicial review of Public Private Partnerships*, European Public Private Partnerships Law Review 2/2007.

13. Burnett, M. (2013). *Public Private Partnership Contract Management - Still in Need of More Attention*, Eur. Procurement&Pub.Private Partnership Law Review.
14. C.H. Tvarnø, Pravne, finansijske i vladine inicijative JPP, dostupno na: <https://openarchive.cbs.dk/bitstream/handle/10398/9387/2016%20tvarno%20legal%20finansiel%20and%20governmental%20PPP%20initiatives.pdf?sequence=1>
15. Commission of the European Communities, Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, 'Mobilizing private and public investment for recovery and long-term structural change: developing Public Private Partnerships', COM/2009/615 final, < <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0615:FIN:EN:PDF> >, accessed 28 December, 2018.
16. Cvetković, P. (2015). *Pravo javno-privatnih partnerstava*. Niš: Pravni fakultet u Nišu. Centar za publikacije.
17. Golubović, S. (2004). *Uloga privatnog sektora u finansiranju razvoja privredne infrastrukture*, Zbornik Radova. Niš: Pravni fakultet.
18. Jurić, D. (2011). *Statusno javno-privatno partnerstvo*, Zbornik Radova 32(1). Rijeka: Pravni Fakultet Sveučilišta u Rijeci.
19. Direktiva 2014/24/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 26. veljače 2014. o javnoj nabavi i o stavljanju izvan snage Direktive 2004/18/EZ, dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0024>
20. Javno-privatno partnerstvo, Referentni vodič, Treće izdanje, Međunarodna banka za obnovu i razvoj/Svjetska banka, 2017, više na: https://library.pppknowledgelab.org/documents/4699?ref_site=kl
21. Kappeler, A., Nemoz, M. (2010). *Javno-privatno partnerstvo u Europi - Prije i tokom nedavne finansijske krize*. Europska Investiciona Banka.
22. Karanfilov, K. (2012). *Overview and analysis of Public-Private Partnership effects and further promotions in the Republic of Macedonia*. Final dissertation. University of Turin.
23. Komunikacija Europske komisije 2020-Strategija Europske unije za pametni, održivi i uključivi razvoj, dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC2020&from=en>
24. Komunikacija Europske komisije o primjeni unijskog prava o javnim nabavama i koncesijama na institucionalizirano JPP, [2008/C 91/02 – Official Journal C 91 of 12.4.2008], < [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008XC0412\(02\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008XC0412(02)&from=EN)
25. Ljubanović, B. i Britvić-Vetma, B. (2011). *Hrvatsko pravo javne nabave - usklađenost s pravom EU* Zbornik Radova 48(2). Split: Pravni Fakultet.

26. Mijatović, N. i Perić, R. (2009). *O javno-privatnom partnerstvu - stav Europske Unije i hrvatsko rješenje*. Aktualnosti Građanskog i Trgovačkog Zakonodavstva i Pravne Prakse, Zbornik radova, Zagreb.
27. Mužina, A. (2011). *Koncesije u svjetlu tumačenja prava Europske Unije i odnos do usporednih oblika javno-privatnoga partnerstva*. Aktualnosti Građanskog i Trgovačkog Zakonodavstva i Pravne Prakse. Zbornik Radova. Zagreb.
28. Nacionalni ured za reviziju- Swedish National Audit Office, Experience of the PPP Solution for Arlanda rail link-Summary, Report Number: RIR 2016:3 (21 April 2016), dostupno na: https://www.riksrevisionen.se/download/18.78ae827d1605526e94b32db9/1518435468711/summary%202016_3.pdf
29. Osrečki, J. (2009). *Posebности u postupku javne nabave pri osnivanju javno-privatnoga partnerstva*. Pravo u Gospodarstvu. 43(6). Zagreb
30. Pepic, A. *Javno-privatna partnerstva na periferiji*, dostupno na: <https://crvena.ba/javno-privatna-partnerstva-na-periferiji-andjela-pepic/>
31. Rezolucija Europskog parlamenta o javno-privatnom partnerstvu i Pravo zajednice o javno privatnom partnerstvu i koncesijama (2006/2043(INI), OJ EU C 313 E/447, Indent L., dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52006IP0462>
32. Rezolucija Europskog parlamenta o javno-privatnom partnerstvu, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52006IP0462>
33. Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), dostupan na: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union.html>
34. United Nation Economic Commission for Europe. *Guidebook of promoting good governance in public-private partnerships*. New York and Geneva: United Nations. 2008.
35. Zakon o javno-privatnom partnerstvu u Republici Hrvatskoj (Narodne novine broj 78/12, 152/14, 114/18)
36. Zeleni papir o javno-privatnom partnerstvu i Pravu zajednice o javnim ugovorima i koncesiji, Europska komisija, COM (2004) 327 final, više na: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2004:0327:FIN:EN:PDF>

Abstract: *Due to the inability of the public sector to meet growing needs of its users. i.e. citizens in a quantitative and qualitative manner through the execution of its tasks within their competence due to budgetary, organisational and staffing constraints, public sector, i.e. public bodies go to the open market and, therefore, deliver the “public goals” within their competence. This is traditionally executed by conducting public procurement and limited concessions. Relatively new mechanism tailored to meet growing needs of public sector users which also represents specific*

alternative for public procurement, “contracting out” and other acceptable models of the entry of the private sector into the functions of public bodies is the institute of the public-private partnership. Public-private partnership is a form of partnership between the public and private sectors with the aim of delivering infrastructure projects and public services within the competence of the public sector, which results in the transfer of competence from public to private sector. Currently, the EU regulations and practices are familiar with more types of the public-private partnership and its contract models. There is no specific legal framework for the public-private partnership at the European level but there are many soft law public-private partnership legal frameworks which are not binding. Although the fact that these regulations are not binding, they are useful guidance for the EU member states in conducting the public-private partnership projects. Significant role in creating the framework for the public-private partnership at the European level have practices of the EU member states- Republic of Croatia adopted Law on the public-private partnership which serves as a role model on how EU regulation and practice in this area was created regarding the public-private partnership.

Key words: *Public procurement, public-private partnership, EU, the public-private partnership models, contract on the public-private partnership*

PRIMJENA UMJETNE INTELIGENCIJE U VOJNE SVRHE

***Apstrakt:** Vještačka inteligencija (AI) je oblast tehnologije koja ima najbrži rast i kao takva privlači pažnju komercijalnih investitora, intelektualaca iz domena odbrane, kreatora politika i međunarodnih konkurenata, o čemu svjedoče brojne inicijative. Umjetna inteligencija (AI) brzo je rastuće tehnološko polje s potencijalno značajnim implikacijama za nacionalnu sigurnost i obranu, pogotovo kada se radi o svjetskim velesilama poput SAD-a, Kine i Rusije. S tim u vezi, kineska vlada je 20. jula 2017. godine objavila strategiju koja detaljno opisuje plan da Kina preuzme vodstvo u AI do 2030. godine. Ubrzo nakon tog poteza Vladimir Putin je javno objavio namjeru Rusije da slijedi AI tehnologije, navodeći da će Rusija u ovoj oblasti vladati svijetom. Slično tome, Američka Nacionalna strategija odbrane, objavljena u januaru 2018. godine, identifikovala je vještačku inteligenciju kao jednu od ključnih tehnologija koja će osigurati Sjedinjenim Državama da se mogu boriti i pobijediti u budućim ratovima. Američka vojska već integriše AI sisteme u borbu putem inicijative pod nazivom „Project Maven“, koja koristi AI algoritme za identifikaciju pobunjeničkih ciljeva u Iraku i Siriji. Umjetna inteligencija nailazi na jedinstven izazov za vojnu integraciju (upotrebu), pogotovo zato što se najveći dio razvoja događa u komercijalnom sektoru, dok je u prošlosti vojska bila ta koja je razvijala najnoviju tehnologiju. Iako umjetna inteligencija nije prva tehnologija koja prelazi iz komercijalnog u vojni sektor, prva je koja će zahtijevati posebne regulative za uvođenje i akviziciju.*

***Ključne riječi:** Umjetna inteligencija (AI), SAD, Rusija, Kina*

Uvod

Napori koji se ulažu da bi se izgradila umjetna inteligencija posljednjih godina doživljavaju strelovit uspon. Pri tome se ulažu ogromna sredstva u primjenu i razvoj inteligentnih sistema na raznim područjima, od komunikacija, trgovine, zdravstvenih usluga, pretraživanja interneta, proizvodnih procesa. I dok se zamišljaju razne mogućnosti kroz znanstvenu fantastiku i ljudsku maštu, u realnosti se naziru prvi znaci inteligentnih strojeva, zapravo su već prisutni u računalima koja uče, imaju sposobnost da prepoznaju objekte i sve bolje koriste govorni jezik u komunikaciji s ljudima.

¹ Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla, e-mail: izudinsaric@hotmail.com

Jasno je dakako da će i kriza koja nas je potaknula na ovakva rješenja, proći. I upravo zbog toga dobro je da se ovakav način uvođenja i unaprijeđenja tehnologije zadrži i u budućnosti, odnosno smatra se da će tehnologija u budućnosti biti orijentirana na korištenje logističke potpore koja smanjuje troškove i povećava produktivnost. Takav pristup zapravo daje naslutiti da, ako dugoročno planiramo mijenjati navike, treba dobro razraditi svaki aspekt takvog vida podrške koja bi se u budućnosti koristila zdravo za gotovo. (Sović, 2020: 250) U međunarodnim odnosima, strah od promjene u raspodjeli moći često je uzrok nestabilnosti međunarodnog sistema. Zbog toga se u ovome radu istražuje kako najnoviji razvoj u području umjetne inteligencije utječe, i može u budućnosti utjecati, na raspodjelu političke i vojne moći u svijetu. (Mladić, 2021: 113)

Pojam umjetne inteligencije

Vještačka inteligencija kao pojam u širem smislu, označava kapacitet jedne vještačke tvorevine za realizovanje funkcija koje su karakteristika ljudskog razmišljanja. Mogućnost razvoja slične tvorevine je budila interesovanje ljudi još od antičkog doba, ipak, tek u drugoj polovini XX vijeka takva mogućnost je dobila prva oruđa (računare), čime se otvorio put za taj poduhvat. (Janičić, Nikolić, 2022: 7) U kontekstu razvoja savremene nauke, istraživačke aktivnosti vještačke inteligencije su se kretale u dva pravca i to: tehnološki razvoj naprednih računarskih sistema i istraživanja koja se tiču fiziološke i psihološke prirode ljudskog razmišljanja odnosno uma. (Rogić, 2019: 6)

Mnogo je polemike oko pojma umjetne inteligencije. Svaki čovjek zapravo analizirajući pojam umjetne inteligencije doživljava to kao zamjenu za neke obaveze koje bi mu omogućile lakši život. I to sve izgleda jednostavno, no kada se ozbiljnije pristupi problemu vidi se sva kompleksnost pojma umjetne inteligencije. (Sović, 2020: 251) Postoje mnoge teorije o tome što je zapravo umjetna inteligencija? Pa tako: „Umjetna inteligencija propituje jednu od konačnih zagonetki. Kako je moguće da spor, maleni mozak, biološki ili elektronički, može percipirati, razumjeti i predviđati svijet, te manipulirati svijetom mnogo većim i mnogo kompleksnijim nego što je on? Kako da izgradimo nešto s takvim svojstvima? Ta su pitanja teška, ali, za razliku od putovanja brzinom većom od brzine svjetlosti ili antigravitacijskog uređaja, istraživač na području umjetne inteligencije ima čvrste dokaze da je zadatak moguće ostvariti. Sve što trebamo učiniti je pogledati u ogledalo da bismo vidjeti primjer inteligentnog sistema”. (Russell, Norvig, 1995) Ili: Umjetna inteligencija (UI), jest sposobnost digitalnog računara ili računalno kontroliranog robota da izvodi zadaće obično povezane uz inteligentna bića. (Copeland, 2015)

Vještačka inteligencija jedna je od rijetkih oblasti nauke o kojoj skoro svi - eksperti i oni koji to nisu - imaju neki stav. Neko smatra da ona donosi velike koristi, neko smatra da od nje prijete opasnosti, a neko vjeruje i u jedno i u drugo. Neobično je onda da, s druge strane, ne postoji opšta saglasnost o tome šta je uopšte vještačka inteligencija i čime se ona bavi. Pod inteligencijom se obično podrazumijeva sposobnost usvajanja, pamćenja i obrade određenih znanja. Iako postoji i shvatanje po kojem je centralni cilj vještačke inteligencije oponašanje ljudske inteligencije, većina podoblasti vještačke inteligencije ima drugačiji cilj. Obično je to rješavanje problema u kojima se javlja kombinatorna eksplozija, tj. u kojima je broj mogućnosti toliko veliki da se ne može sistematično ispitati u razumnom vremenu. Najveći dio zadataka vještačke inteligencije može se opisati u terminima algoritmike, pretrage, deduktivnog i induktivnog zaključivanja, i drugih preciznih matematičkih pojmova. Tek mali dio istraživača bavi se metodama koje pretenduju da dostignu opšte rasuđivanje u stilu čovjeka. (Janić, Nikolić, 2020: 7)

Razvoj umjetne inteligencije

Razvoj umjetne inteligencije seže u tridesete godine prošlog vijeka. Što zapravo govori o težnji čovjeka da istražuje područja u kojima bi ga se zamijenilo u mnogim poslovima. Kako se razvija računalna tehnologija time se i povećavaju zahtjevi za sve većom potrebom u zamjeni ljudi strojevima u svakodnevnom životu. Pedesetih godina počinje ozbiljnije vrijeme za umjetnu inteligenciju i tada se počinju stvarati akademije koje se hvataju u koštac sa određivanjem pravaca istraživanja.

Vještačka inteligencija kao samostalna informatička disciplina prvi put je promovisana na znamenitoj konferenciji *The Dartmouth Summer Research Conference on Artificial Intelligence* organizovanoj u Dartmutu (Sjedinjene Američke Države), 1956. godine. Tom prilikom predloženo je, od strane Džona Makartija, i samo ime discipline, ne sasvim srećno sročeno, jer baš je ono često izazivalo nedoumice i podozrenje. Konferencija je trajala mjesec dana i bila je prije svega usmjerena ka profilisanju nove oblasti. Konferenciju su organizovali Džon Makarti (John McCarthy), Marvin Minski (Marvin Minsky), Nataniel Ročester (Nathaniel Rochester) i Klod Senon (Claude Shannon). U početnim godinama, pa i decenijama, nizali su se uspjesi nove oblasti, a očekivanja su rasla još i brže, ranih šezdesetih, na primjer, „mislilo se da je nešto poput računarskog vida (prepoznavanja oblika na slikama) pogodno za ljetnji projekat studenata master studija“. Minski je 1967. godine izjavio da će problem kreiranja vještačke inteligencije (u stilu ljudske inteligencije) biti riješen u okviru jedne generacije. Ta velika očekivanja ovjekovećena su već šezdesetih i sedamdesetih godina u naučno-

fantastičnim filmovima i knjigama u kojima računar nadmašuje čovjeka u svim intelektualnim aktivnostima. Vještačka inteligencija postala je i polje preko kojeg se stremilo nadmoći u tadašnjem hladnom ratu između Zapada i Istoka. Osamdesetih godina počelo je da dominira shvatanje da su očekivanja od vještačke inteligencije bila previsoka. Fondovi za istraživanja počeli su da se smanjuju i nastupila je takozvana „zima vještačke inteligencije“.

Primjena umjetne inteligencije u vojne svrhe

Umjetna inteligencija (AI) jako je napredovala posljednjih godina i to je rezultiralo širokim rasponom primjene, kako u civilnom tako i u vojnom sektoru. Činjenica je da je vojska vođena potrebama za napretkom, u potrazi za boljim, bržim i jačim oružjem ili tehnologijama, a to je upravo ono što AI pruža. (Shkurti Özdemir, 2019) Kao što su ispravno naveli Svenmarck i dr., na vojnom polju AI ima potencijal utjecati na sva područja (tj. kopno, more, zrak, svemir i informacije) i sve razine ratovanja (tj. političke, strateške, operativne i taktičke).

Trenutno se upotreba umjetne inteligencije u vojsci uglavnom vidi u smislu:

- Autonomno oružje i ciljano oružje
- Nadzor
- Kibernetička sigurnost
- Domovinske sigurnosti
- Logistika
- Autonomna vozila. (Markus, 2019)

Umjetna inteligencija je posljednjih godina dovela do značajnog privrednog napretka, a kako se povećava razina ulaganja kao i progres ideja koje ulazi u ovo područje, treba očekivati veći napredak. Sigurno je da će se povećati primjena umjetne inteligencije u budućnosti. Velike korporacije kao i akademska zajednica do danas su predvodili razvoj umjetne inteligencije. Vojne aplikacije su zaostajale, ali kako ove tehnologije budu sazrijevale, koristit će se u sve većem broju u vojnim sistemima. Vojni establišmenti širom svijeta pomno prati nova dostignuća, nadajući se da bi im ova transformativna tehnologija mogla pomoći da nadvladaju svoje nedostatke ili omogućiti novi oblik nadmoći.

Možda je najiskreniju procjenu implikacija umjetne inteligencije ponudio ruski predsjednik Vladimir Putin. U govoru studentima u septembru 2017., Putin je rekao: „Umjetna inteligencija je budućnost ne samo Rusije, već cijelog čovječanstva“, i „tko god postane lider u ovoj sferi, postat će vladar svijeta“. (Gigogova, 2017). Govorio je ne referirajući se direktno na

primjenu umjetne inteligencije u vojne svrhe tada, ali s obzirom na sveprisutnu prirodu tehnologije i nedavni ruski razvoj, mudro je zaključiti da će, iako će implikacije umjetne inteligencije vjerojatno biti najveće u gospodarskoj sferi, vojna primjena također će biti značajna.

Iako umjetna inteligencija ima potencijal pružiti brojne prednosti u vojnoj primjeni, može također uvesti specifične izazove. Mogla bi olakšati autonomne operacije, dovesti do informiranijeg vojnog odlučivanja i povećati brzinu i obujam vojnih akcija. Međutim, može biti i nepredvidiva ili ranjiva na jedinstvene oblike manipulacije. Iako mali broj analitičara vjeruje da će tehnologija imati minimalan utjecaj, većina vjeruje da će umjetna inteligencija imati barem evolucijski, ako ne i revolucionarni, učinak.

Nekoliko pitanja koja se nameću pri razmišljanju o ozbiljnijoj vojnoj primjeni umjetne inteligencije: (Plastić, 2020)

- koji je pravi omjer komercijalnog i državnog ulaganja u razvoj?
- kako reformirati akviziciju tehnologija za potrebe obrane?
- kako regulirati i nadzirati razvoj umjetne inteligencije?
- koji su etički i moralni aspekti razvoja umjetne inteligencije?
- koje su zakonodavne ili regulatorne promjene potrebne za integraciju vojne umjetne inteligencije?
- koliki utjecaj ima globalni razvoj umjetne inteligencije i vlasništvo nad komercijalnim razvojem?

Trenutačno se tvrdi da se u smislu vojne primjene AI može koristiti (ali ne ograničavajući se) na sljedeći način:

- Na temelju prepoznavanja slike algoritama, AI se može koristiti za pomoć u obradi i tumačenju informacija. Primjer za ovo je američki projekt Maven (Fryer-Biggs, 2018) koji je programiran za obradu i interpretaciju informacija dobivenih iz videa snimljenih dronovima.
- Korištenje AI od strane, dronova, aviona, brodova, tenkova itd. neće trebati čovjeka da kontrolira ili usmjerava njihove postupke. Dobar primjer za to je izraelski dron Harpy koji je prešao na gotovo punu autonomiju (samo ga trebaju lansirati kopnene trupe). Manju razinu autonomije, koriste druge letjelice, kao što su dronovi Global Hawk i Army Grey Eagle, mogu se spomenuti. Za oba ova drona potrebno je da operater usmjerava letjelicu kamo ići i tada zrakoplov leti sam. Kao rezultat toga, očekuje se da će autonomni sustavi zamijeniti ljude u zadacima koji se smatraju „dosadnim, opasnim ili prljavim“. (Ryan, 2018) Takvi zadaci mogu uključivati dugotrajno prikupljanje i analizu obavještajnih podataka, čišćenje okoliša kontaminiranih kemijskim oružjem, ili čišćenje rute od improviziranih eksplozivnih naprava.

- Na kraju, kako se algoritmi dalje razvijaju, AI se može koristiti za zapovijedanje i kontrolu, uključujući upravljanje bitkom, analizom velikih skupova podataka i izradom prognoza za usmjeravanje ljudskih akcija.

Zašto države ulažu u umjetnu inteligenciju

Umjetna inteligencija se sada smatra polugom koja će dati prednosti onim državama koje je koriste, ne samo u civilnim aspektu života, već i (što je važnije) u vojsci. Pojava umjetne inteligencije i njezina primjena otvorila bi velike mogućnosti državama koje su je prve počele koristiti, tj. SAD i Kina, posebno će pomoći tim državama da steknu ekonomsku i vojnu premoć nad svojim konkurentima.² Nadalje, očekuje se da će AI redefinirati trenutno stanja vojne moći. Međutim, posljedice bi bile izuzetno štetne za države koje ne bi usvojile ovu tehnologiju u svojoj vojsci. (Scharre, 2019: 13)

Trenutačno, kao što se može vidjeti u tablici 1, otprilike 20 država/organizacija najavilo je ili će uskoro objaviti svoje strategije umjetne inteligencije. Nadalje, prema Europskoj komisiji, u 2016. bilo je ulaganja od približno 10 milijardi € u Aziji i 18 € milijardi u SAD-u (Zubascu, 2018). Ovaj iznos bi mogao biti čak i veći s obzirom na to da sve države ne prijavljuju svoje financiranje u AI. Ipak, prema Scharreu, samo u vojnoj robotici očekuje se da će globalna potrošnja u 2018. biti 7,5 milijardi dolara godišnje.

Table 1: List of the states which have/are about to announce their AI national strategy (Shkurti Özdemir, 2019)

No.	Date	State	National Strategy Title
1	March 2017	Canada	Pan-Canadian AI Strategy
2	March 2017	Japan	Artificial Intelligence Technology Strategy
3	May 2017	Singapore	AI Singapore
4	July 2017	China	A Next Generation Artificial Intelligence Development Plan
5	October 2017	UAE	UAE Strategy for Artificial Intelligence
6	December 2017	Finland	Finland's Age of Artificial Intelligence
7	January 2018	Kenya	Blockchain & Artificial Intelligence Taskforce
8	January 2018	Taiwan	Taiwan AI Action Plan
9	January 2018	Denmark	Strategy for Denmark's Digital Growth
10	March 2018	Italy	Artificial Intelligence at the Service of Citizens
11	March 2018	France	France's Strategy for AI
12	April 2018	Tunisia	National AI Strategy: Unlocking Tunisia's capabilities potential (Workshop – NS to be announced)

13	April 2018	EU Commission	Communication on Artificial Intelligence for Europe
14	April 2018	UK	Industrial Strategy: Artificial Intelligence Sector Deal
15	May 2018	Australia	Australian Technology and Science Growth Plan
16	May 2018	South Korea	Artificial Intelligence R&D Strategy
17	May 2018	Sweden	National Approach for Artificial Intelligence
18	June 2018	India	National Strategy for Artificial intelligence: #AIforAll
19	June 2018	Mexico	Towards an AI Strategy in Mexico: Harnessing the AI Revolution
20	December 2018	Germany	Key points for a Federal Government Strategy on AI
21	February 2019	U.S.	Accelerating America's Leadership in Artificial Intelligence

Glavni razlog moći umjetne inteligencije da promijeni trenutnu ravnotežu snaga oslanja se na činjenicu da će primjena umjetne inteligencije u vojsci omogućiti državama prednost na bojnopolju (budući da će strojevi biti precizniji i brži od ljudi), u logistici i donošenju odluka. Takođe, uz pomoć umjetne inteligencije, vojska može dugo vremena obavljati misije visokog rizika, nešto što ljudi ne mogu.

Na kraju, jedan od glavnih razloga zašto su države voljne integrirati umjetnu inteligenciju u svoje vojske povezan je s cijenom. Kao što je spomenuto čak i u strategiji američke vojske za robotiku i autonomne sisteme, umjetna inteligencija se smatra isplativom. Mogućnost stvaranja ili kupnje jeftinih robota tjera države da razmotre kvantitetu umjesto kvalitete i takva će se politika, barem u bliskoj budućnosti, pretvoriti u prednost. Ipak, potrebno je naglasiti da umjetna inteligencija ne može ostati u rukama samo nekoliko država, kao što je slučaj s nuklearnim oružjem. Uskoro će znatan broj država ili čak nedržavnih organizacija moći integrirati AI u svoju vojsku. U ovom trenutku količina više neće stvarati nikakvu prednost pa će se države ili nedržavni akteri početi fokusirati na kvalitetu, a ne na kvantitetu.

Primjena umjetne inteligencije u vojsci SAD-a

Sjedinjene Države smatraju AI dijelom svoje *Treće offset strategije* koju je 2014. pokrenuo tadašnji ministar obrane Chuck Hagel s ciljem oživljavanja američke vojne tehnološke prednosti. (Chuck, 2014) U tom smislu, glavni fokus *Treće offset strategije* je robotika i autonomija gdje umjetna inteligencija igra ključnu ulogu. (Jesse, Samp, Coll, 2017) Nakon toga, i Obamina i Trumpova administracija izrazile su svoje namjere da SAD bude globalni lider u umjetnoj inteligenciji. U maju 2018. godine Trumpova administracija izjavila je da će za postizanje ovog cilja „dopustiti

znanstvenicima i tehnolozima da slobodno razvijaju svoje sljedeće velike izume ovdje u Sjedinjenim Državama”. (Shepardson, 2018) Ipak, unatoč ovim namjerama, može se reći da se SAD suočava s domaćim i vanjskim ograničenjima na svom putu da postane svjetski lider u umjetnoj inteligenciji.

Prije svega, rezultat su domaća ograničenja iz činjenice da AI, za razliku od nuklearnog oružja, razvijaju nevladine institucije, poput Googlea ili Microsofta, a ne sama vlada. Kao što će biti objašnjeno u nastavku, te institucije nisu uvijek voljne surađivati s vladom, što onemogućuje primjenu umjetne inteligencije u vojsci. Štoviše, sama se vlada vrlo sporo kreće u pogledu nacionalne strategije umjetne inteligencije. Potrebno je naglasiti činjenica da je SAD bio među kasnijim državama koje su objavile službenu nacionalnu strategiju umjetne inteligencije, dok je Kanada bila prva država koja je to učinila 2017. (Baron, 2019)

Prva izjava o umjetnoj inteligenciji data je 2016. godine kada je Obamina administracija objavila mapu puta kojom je priznata važnost umjetnoj inteligenciji za vodstvo SAD-a u. Međutim, ovaj je plan bio uglavnom usmjeren na pitanja regulatorne politike. (Obama, 2016) Unutar iste godine, Ured Bijele kuće za politiku znanosti i tehnologije organizirao je različite radionice i osnovao Pododbor za strojno učenje i umjetnu inteligenciju. (MLAI)

Glavni cilj bio je pomoći u koordinaciji nacionalnih aktivnosti umjetne inteligencije i kao rezultat ovih razvoja pojavila su se tri glavna izvješća pod Obaminom administracijom:

- Priprema za budućnost umjetne inteligencije,
- Nacionalno istraživanje umjetne inteligencije i razvojni strateški plan, i
- Umjetna inteligencija, automatizacija i gospodarstvo.

Još jedan važan korak poduzelo je Ministarstvo domovinske sigurnosti 2017. godine objavom narativne analize o umjetnoj inteligenciji. (Narrative Analysis, 2017) Ovaj se izvještaj usredotočio na to kako bolje razumjeti percepciju koristi i prijetnji od usvajanja umjetne inteligencije. Iste godine AI se prvi put spominje u Strategiji nacionalne sigurnosti (2017). Glavni fokus ovdje je bio na ulozi umjetne inteligencije u upravljanju informacijama, naoružavanju i nadzoru. (Tramp J., 2017) Kasnije u 2018., Nacionalna obrambena strategija je izjavila da je umjetna inteligencija jedna od „tehnologija koje osiguravaju da ćemo se [SAD] moći boriti i pobjeđivati u ratovima budućnosti....

U maju 2018. godine, zamjenik pomoćnika predsjednika za tehnološku politiku, Michael Kratsios, tokom samita o umjetnoj inteligenciji

za američku industriju u Bijeloj kući 2018. godine ponovio je ciljeve Trumpove administracije u vezi umjetne inteligencije, a to su:

- davanje prioriteta financiranju istraživanja i razvoja umjetne inteligencije;
- uklanjanje prepreka za inovacije;
- obuka buduće američke radne snage;
- postizanje strateške vojne prednosti za vodstvo u AI;
- korištenje umjetne inteligencije za državne usluge; i
- vođenje međunarodnih pregovora o umjetnoj inteligenciji.

Kako bi se postigli svi ovi ciljevi, Kratsios je tokom samita najavio stvaranje novog Odabranog odbora za umjetnu inteligenciju kako bi se „poboljšala koordinacija saveznih napora povezanih s umjetnom inteligencijom i osiguralo kontinuirano vodstvo SAD-a u umjetnoj inteligenciji.

Kratka historija razvoja vojne umjetne inteligencije u Sjedinjenim Državama

Tehnologije komponenti koje pružaju različite aspekte autonomije dostupne su već nekoliko desetljeća. Sjedinjene Države imaju dugu historiju pokušaja razvoja ovih sposobnosti i čak su postavile niz autonomnih ili polua autonomnih oružanih sistema. Ovaj odjeljak nudi kratak sažetak obrambenih i ofanzivnih sistema razvijenih do danas, kao i sistema koji su već dostupni za podršku planiranju i logističkim funkcijama. (Morgan, Boudreaux, Lohn, Ashby, Curriden, Klima, Grossman, 2020).

Godine 2013. prototip bespilotne letjelice američke mornarice X-47B sletio je autonomno (Jalabi, Ackerman, 2013). Ista je letjelica 2015. izvršila autonomno punjenje gorivom u zraku. U oba slučaja, jedini ljudski unos bila je naredba za slijetanje ili punjenje gorivom tijekom leta, odnosno akciju je proveo softver.

Kao što je ranije spomenuto, vojna organizacija će se promijeniti kako se umjetna inteligencija bude primjenjivala u vojsci i razvijaju se novi koncepti operacija. Primjer za to su „rojevi radilice“. Godine 2016. SAD je demonstrirao 103 drona koji lete zajedno autonomno (Braniuk, 2017). Pentagon je to opisao kao „kolektivni organizam, koji dijeli jedan raspodijeljeni mozak za donošenje odluka i koji se međusobno prilagođavaju poput rojeva u prirodi.“ Sličan eksperiment napravljen je u novembru 2016. od strane Mornarice. Roj od pet brodova bez ljudske posade patrolirao je određenim dijelom u zaljevu Chesapeake i zaustavio brod „uljeza“. Ostali pokusi s rojevima podvodnih bespilotnih letjelica očekuju se da će se provesti u bliskoj budućnosti.

Jedan od najpoznatijih i najraspravljanijih slučajeva, u koji je uključena američka vlada, je projekt Maven koji uključuje AI u aplikacijama za obavještanje, nadzor i izviđanje. Do sada je projekt Maven korišten za podršku ratu protiv ISIS-a u Iraku i Siriji. (Gibbones-Neff, 2017)

Nadalje, američke vojne službe usredotočene su na ugradnju umjetne inteligencije u poluautonomna i autonomna vozila, uključujući borbene zrakoplove, dronove, kopnena vozila i mornaricu posude. Program Loyal Wingman primjer je toga. Na temelju ovog programa, bespilotni borbeni avioni starije generacije (F-16 ili B-1) ili jeftini bespilotni avion (XQ-58A Valkyrie) bili su upareni s borbenim zrakoplovom (F-35 ili F-22) (Liptak, 2019). U ovom slučaju, bespilotni avion djelujući samostalno i bez prethodnog programiranja ima dužnost zaštititi avion sa posadom.

U ovom slučaju, bespilotna letjelica djelujući samostalno i bez prethodnog programiranja ima dužnost zaštititi letjelicu sa posadom. Slične testove proveli su vojska i marinci gdje su prototipovi vozila pratili i štitali vojnike ili vozila na bojnom polju. Sea Hunter je još jedan prototip broda (prototip broda bez posade za protupodmorničko ratovanje s kontinuiranim tragom) koji je prvo razvila DARPA da bi kasnije bio prebačen u Ured Pomorska istraživanja. Sea Hunter je prvi dron koji je autonomno putovao od Kalifornije do Havaja i zatim natrag u Kaliforniju. (Trevithick, 2019)

Primjena umjetne inteligencije u Vojsci Kine

Iako se razlikuje od SAD-a, Kina poduzima značajne korake po pitanju ugradnje umjetne inteligencije u svoje obrambene sustave, uglavnom vojne. Godine 2015. Baidu - jedna od vodećih kineskih tvrtki za umjetnu inteligenciju - stvorila je softver za prepoznavanje jezika koji je nadmašio ljudske razine. Važno je naglasiti činjenicu da Microsoft je tek godinu dana kasnije uspio izraditi sličan softver. Softver za prepoznavanje jezika, popraćen sustavima računalnog vida koji su razvijeni u Kini, trenutno se koristi za kućni nadzor kako bi se pratili civili.

Kina slijedi korake SAD-a kada je riječ o istraživanju i primjeni AI tehnologije. Ne samo da koristi umjetnu inteligenciju u domaćem nadzoru, već je Kina izjavila da joj je cilj prestići Zapad u istraživanju i razvoju umjetne inteligencije do 2025. i, što je još važnije, biti svjetski lider u umjetnoj inteligenciji do 2030. (Robles, 2018)

Kinesko vodstvo, uključujući ovdje Xi Jinpinga, u mnogim je prilikama jasno izjavilo da je vodstvo u tehnologiji umjetne inteligencije „ključno za budućnost globalnog vojnog i gospodarskog natjecanja u moći”. (C. Allen, 2019) Može se reći da se za Kinu vojno AI istraživanje i razvoj smatra mogućim i lakim načinom izazova američkoj vojnoj hegemoniji.

Kineska vlada je povećala svoja ulaganja na istraživanje i razvoj umjetne inteligencije za 350% između 2005. i 2015. i smatra se da je to vrlo blizu trenutno u SAD-u. Nadalje, 2017. godine 48 % ukupnog svjetskog financiranja pokretanja AI-a pokrile su kineske tvrtke, a između 2013. i 2018. kineska industrija umjetne inteligencije privukla je 60 % globalnih sredstava za AI. (Nouwens, 2018) Kao rezultat toga, kinesko vodstvo vjeruje i industrije da je jaz između Kine i SAD-a u umjetnoj inteligenciji vrlo velik sada se sužava i Kina vidi „AI kao 'utrku dvaju divova', između sebe i Sjedinjenih Država“.

U tom kontekstu, za razliku od SAD-a, jedna je od najjačih strategija Kine je civilno-vojna integracija (CMI) i razvoj naprednih tehnologija dvostruke namjene. Ove komplementarne strategije povezane su s činjenicom da kineska vlada i privatni sektor umjetne inteligencije blisko sarađuju i to čini primjenu tehnologija umjetne inteligencije vojsci lakšim. Glavni cilj iza takve politike je stvoriti snažnu vojsku i pomoći Narodnoj oslobodilačkoj vojsci (PLA) da dominira ratnim područjima i kao rezultat toga „preskoči“ SAD. (B. Karnia, 2017)

Jedna prekretnica za kinesku percepciju i stav prema istraživanju i razvoju umjetne inteligencije bila je 2016. kada je AlphaGo tvrtke Google DeepMind pobijedio svjetski prvak Lee Sedol s 4-1 u igri Go. Mnogi su ovo nazvali Sputnikovim trenutkom za Kinu jer je vlada počela davati više važnost za nacionalnu strategiju umjetne inteligencije i njezinu provedbu u vojsci. Za razliku od SAD-a, u Kini su objavljene nacionalne strategije umjetne inteligencije od strane Državnog vijeća Kine.

Čini se da je Kina do sada izbjegavala izgradnju robotskih oružanih sistema koji mogu identificirati mete, ciljati i pucati bez ljudske intervencije, iako je, poput Sjedinjenih Država, izgradila nekoliko sistema koji bi to mogli učiniti jednostavnim softverom preinake.

Kina je mnogo uložila u razvoj rojeva bespilotnih letjelica i bespilotnih površinskih vozila (USV). Nisu svi ovi sustavi oružje, ali Narodna oslobodilačka vojska (PLA) namjerava upotrijebiti one koji su kao "mace za ubojice" za gađanje ciljeva visoke vrijednosti - razvoj koji dovodi u pitanje moguću razinu ljudske kontrole kada jedna osoba može zapovijedati desecima ili stotinama oružanih platformi. Kinesko istraživanje o korištenju ML-a za diferencijaciju ciljeva sugerira da PLA agresivno teži poboljšanom softveru za autonomno ciljanje. Šire gledano, mnogi od oružje, platforme i softver koji PLA razvija uklapaju se u njegovu strategiju „sustava sustava“ integriranja svih ISR, napada i funkcija podrške pod kontrolom središnjeg zapovjednika. (Engstrom, 2018)

TYW-1 i ASN-216 dva su primjera kineske bespilotne letjelice (UAV) koja uz pomoć umjetne inteligencije sada može raditi autonomno, iako ne u potpunosti. Trenutno i ASN-216 i TYW-1 mogu poletjeti i sletjeti bez ljudske intervencije, a TYW-1 uz minimalnu ljudsku intervenciju može čak identificirati i napasti metu.

Kada je riječ o bespilotnim površinskim letjelicama, SeaFly je primjer koji treba spomenuti. Trenutno SeaFly može naučiti kako izbjeći prepreke bez ljudske intervencije i na istovremeno je u stanju oporaviti UAV korištenjem algoritama koji omogućuju SeaFlyju da organizira svoje akcije na temelju svoje procjene uvjeta na moru. (Episkopos, 2018)

Kineska korporacija za svemirska istraživanja i tehnologiju (CASTC) planira ići mnogo dalje u razvoju novih sposobnosti s naoružanim USV-ovima. Trenutno planira razviti čitavu porodicu borbenih USV-ova, od kojih je najveći 30-metarski D3000, za koji se CASTC nada da će moći samostalno raditi do 90 dana, imati doomet od 540 milja i imati sposobnost uključenja u protupovršinske ili protupodmorničke operacije. (Wong, 2017) Za razliku od američkog nenaoružanog Sea Huntera, ova će platforma biti teško naoružana torpedima, protubrodskim projektilima, obrambenim sistemima iz neposredne blizine i drugim oružjem. CASTC također planira izgraditi druga, manja, naoružana USV sposobni sudjelovati u protupodmorničkom ratu, obrani flote i patroliranju.

Za razliku od SAD-a, Kina primjenjuje pristup „cijele vlade“, što znači da primjenjuje proces odozgo prema dole gdje vlada igra vitalnu ulogu i ima izravan utjecaj na istraživanje i razvoj umjetne inteligencije. To omogućuje kineskoj vladi da lakše kontrolira proces. Nadalje, glavne privatne tvrtke odgovorne za AI R&D, Baidu, Alibaba i Tencent, već su najavili da će blisko sarađivati s kineskom vladom u pogledu istraživanja i razvoja umjetne inteligencije. Međutim, ista stvar se ne može reći za SAD budući da američka vlada nema izravnu kontrolu nad tvrtkama odgovornim za istraživanje i razvoj umjetne inteligencije, npr. Google, Microsoft itd., to čini teže napredovati AI za SAD. Primjer za to je slučaj projekta Maven, koji je nastao u suradnji između Ministarstva obrane i Googlea. No, potonji se morao povući iz projekta jer su tisuće njegovih zaposlenika potpisale peticiju za prestanak korištenja njihovih radova od strane vojske.

Kina posjeduje snažan potencijal ljudskog kapitala i golemu bazu podataka koja bi joj mogla pomoći da stekne prednost u istraživanju i razvoju umjetne inteligencije. Procjenjuje se da je Kina na putu da posjeduje 20% svjetskog udjela podataka do 2020., s potencijalom da ima više od 30% do 2030. (B. Karnia, 2017)

Primjena umjetne inteligencije u Vojsci Rusije

Rusija ulaže značajnu energiju i sredstva u izjednačavanju sa Sjedinjenim Državama u razvoju i primjeni umjetne inteligencije u vojne svrhe. Predsjednik Vladimir Putin naglasio je ozbiljnost situacije, upozoravajući da vojna umjetna inteligencija ima potencijal poremetiti stratešku stabilnost ako Rusija zaostane: „Umjetna inteligencija je budućnost, ne samo za Rusiju, već i za cijelo čovječanstvo. Dolazi s kolosalnim prilikama, ali i prijetnjama koje je teško predvidjeti. Tko god postane vođa u ovoj sferi, postat će vladar svijeta“.

Poput Sjedinjenih Država i Kine, Rusija aktivno istražuje kako AI može poboljšati operativnu efikasnost i povećati efikasnost u nizu vojnih aplikacija. Još uvijek je sve to u početnoj fazi, istraživanje i razvoj umjetne inteligencije u Rusiji ostaje prioritet. Za sada se donosi odluka suzdržavajući se od procjena i ne isključuju nijednu opciju za budući razvoj prije nego što temeljito shvate prednosti koje AI može pružiti.

Ova strategija može se uporediti sa ruskim fleksibilnim pristupom ratovanju. Ne dajući prednost jednom obliku ratovanja u odnosu na drugi, Rusija pokušava iznaći rješenja specifično za određene okolnosti. Kao što je David Shlapak rekao: „Ako ‘mali zeleni ljudi’ rade posao, onda će ‘mali zeleni ljudi’ biti zaposleni; ako su umjesto toga ili dodatno potrebni veliki zeleni spremnici, uzmite velike zelene spremnike“. (A. Shlapak, 2018) Sposobnost Rusije da projicira moć nastavila se diversificirati posljednjih godina jer je uspjela proširiti svoje nuklearno odvratanje, održati prijeteću konvencionalnu prijetnju na Baltiku, i razviti nove instrumente utjecaja u onome što je postalo nazvano „sivom zonom“. (Brands, 2016) Postoje dokazi da umjetna inteligencija prodire sve više u te oblasti.

Rusija usmjerava značajne resurse u razvoj bespilotnih sistema, što dokazuje niz novih UAV-ova (bespilotnih letjelica), UGV-ova (bespilotnih kopnenih vozila) i bespilotnih podmorskih vozila (UUV-ova) u različitim fazama istraživanja i razvoja i testiranja. Većinom ovih „borbenih robota“ ili „inteligentnih robotskih kompleksa“, kako ih nazivaju u Rusiji, još uvijek se upravlja daljinski, ali ruski vojni naučnici smatraju da se razina autonomije može povećavati kako se softver razvija. (Kozyulin, Efimov, 2016) Čini se da je proizvođač oružja koncern Kalashnikov na vrhuncu, tvrdeći da je razvio „borbeni modul“ koji se temelji na neuronskim mrežama i sposoban je za autonomnu identifikaciju ciljeva i donošenje odluka. Postoje i drugi UGV-ovi, poput Nerekhte, koji navodno mogu upravljati do unaprijed određenih ciljeva bez daljinskog operatera. Tu je i zastrašujući Uran-9, bespilotni tenk s automatskim topom 2A72 od 30 mm, mitraljezom od 7,62 mm i protutenkovskim vođenim projektilima, kojima se može upravljati daljinski.

kontrolirati ili može funkcionirati autonomno. (Nekrasov, 2017) Unatoč izvještajima u kojima se tvrdi da je imao slabije rezultate tokom testiranja u Siriji, Uran-9 ostaje pomno promatran UGV jer ne postoji njegov izravni analog u američkoj vojsci.

Rusija ima potpuno drugačiji dizajn AUV-a (autonomna podvodna vozila) koji je prošao uspješno testiranje i potencijalno je zabrinjavajući od bilo kojeg do sada spomenutog autonomnog sistema. Status-6 AUV je jedan od najnovijih ruskih nuklearnih sistema za dostavu. Prema riječima predsjednika Putina, može zaroniti na „velike dubine“, putovati brzinom „višestruko većom od brzine podmornica, najsuvremenijih torpeda i svih vrsta površinskih plovila“, te nositi ili konvencionalnu ili nuklearnu bojevu glavu. (Putin, 2018) AUV je namijenjen da miruje unutar dometa svoje mete - najvjerojatnije obalnog grada ili nosača zrakoplova - i čeka daljinski signal za napad. (Kanyon, 2016) Ova metoda isporuke nuklearnog oružja posebno je zabrinjavajuća jer se AUV ne može pouzdano opozvati nakon lansiranja za napad, s obzirom na to koliko su podmorske komunikacije komplikovane.

Osim toga, Rusija je napravila velike korake u poboljšanju integracije svojih sistema protuzračne odbrane korištenjem umjetne inteligencije za smanjenje kognitivnog opterećenja vojnika. Trenutačno ruski SAM-ovi i radari rade neovisno, prisiljavajući vojnike na zapovjednim mjestima da uspoređuju više tokova informacija dok procjenjuju ciljeve. Ali u proljeće 2018. Rusija je počela testirati novi automatizirani sistem upravljanja (ACS) koji objedinjuje SAM baterije S-300 i S-400, protuzračno oružje Pancir-S i moderne radarske suisteme u jednu domenu. Koristeći „elemente umjetne inteligencije“, ACS će zapovjednicima ponuditi cjelovitu sliku zračne situacije s opcijama za napad na nadolazeće prijetnje na način koji obećava maksimalnu efikasnost, efikasnu raspodjelu resursa i ubrzanje procesa donošenja odluka. (Kruglov, Ramm, Dimitriev, 2018)

U usko specijaliziranom sektoru strateških nuklearnih snaga odvratanja i vojnopomorskog naoružanja ruski naučnici su još 1970-ih uspjeli napraviti prve rakete s umjetnom inteligencijom. Među njima je „Granit“ - supertajna protubrodsko krstareća raketa ratne mornarice Rusije (prema klasifikaciji NATO-a SS-N-19 Shipwreck – „Brodolom“). To je prvi sistem naoružanja koji posjeduje umjetnu inteligenciju sličnu ljudskoj. Zbog brzine, nepredvidivosti i moći dobila je naziv „ubojica nosača aviona“. Ovu raketu posjeduju nuklearne raketne krstarice projekta 1144 „Orlan“ i jurišne podmornice projekta 949 „Antej“.

Softver „Granita“ posjeduje i čisto taktičke podatke o tipu brodskih formacija, što mu omogućuje da točno odredi kojoj formaciji se približava

raketa - konvoju, nosaču aviona s pratećim brodovima ili desantnoj skupini brodova - i da napadne glavne ciljeve. (Litovkin, 2017)

Krstarica i podmornica imaju 24 raketna lansera u kojima se nalaze "Graniti". Ove rakete se ispaljuju u plotun. Prva lansirana raketa će „čekati” sve koje idu za njom, zaključno sa dvadeset četvrtom, i sve one će obaviti manevre blizu točke s koje su lansirane.

Kada se sve rakete nađu u zraku one naprave formaciju i počinju napad. Samo jedna od njih može vidjeti cilj, i ona ostalima 'javlja' njegovu lokaciju i znak. Ona predlaže taktiku napada i dijeli uloge, tj. određuje tko će napasti, a tko će se žrtvovati privlačenjem neprijateljske protuzračne obrane. Nakon toga počinje bitka. Kada unište glavni cilj, rakete odmah ponovno raspoređuju zadatke i počinju s uništavanjem ostalih ciljeva, opet počevši od najvažnijeg.

Umjesto rakete „Granit“ ruska mornarica već dobiva najmodernije rakete P-800 „Oniks“ (po klasifikaciji NATO-a SS-N-26 Strobile). One sumanje od „Granita“, ali su naslijedile njegov sustav umjetne inteligencije. Po riječima zamjenika ministra obrane Jurija Borisova, Ministarstvo obrane je donijelo odluku da modernizira ruske nuklearne podmornice projekta 949 tip „Antej“ i teške nuklearne raketne podmornice projekta 1144 tipa „Orlan“. Umjesto 24 „stara“ raketna sustava „Granit“ u svaki slobodni lanser će biti postavljena tri kontejnera s raketama „Oniks“. Tako će brodovi umjesto sadašnjih 24 dobiti 72 nove nadzvučne krstareće rakete zahvaljujući kojima će brodovi postati prave morske tvrđave u oceanu. Prva krstarica projekta 1144 „Admiral Nahimov“ već je u Severodvinsku i čeka novo naoružanje, a na ruskom Dalekom istoku nalazi se prva podmornica projekta 949.

Zaključak

Umjetna inteligencija (AI) koja se smatra 4. industrijskom revolucijom postala je stvarnost u današnjem svijetu, posebno u vojsci. Stručnjaci i akademici već dugo ističu važnost umjetne inteligencije. Nadalje, svjetski čelnici, uključujući Obamu, Trampa, Xija i Putina, dali su važne izjave koje stavljaju u prvi plan značaj umjetne inteligencije što se može sažeti onim što je Putin izjavio u septembru 2017.: „tko god postane vođa u umjetnoj inteligenciji, vladat će svijetom“. Ova analiza pruža kratki uvod o tome što je umjetna inteligencija, kako se razvijala do danas i kako će promijeniti prirodu ratovanja. Zatim procjenjuje zašto države ulažu u umjetnu inteligenciju da bi se kasnije okrenule slučaju SAD-a, Kine i Rusije. Za sve države analizirani su glavni službeni dokumenti i izjave, predstavljene su birokratske strukture koje rade na umjetnoj inteligenciji i na kraju su navedeni primjeri kako SAD, Kina i Rusija primjenjuju umjetnu inteligenciju

u vojsci. U zaključku se ukratko komentira kako se strategije Kine, SAD-a i Rusije razlikuju.

Sposobnost umjetne inteligencije da promijeni sigurnosno okruženje i trenutnu ravnotežu moći očita je i prihvaćaju je i birokrati i akademici. Iz tog razloga, porast i razvoj umjetne inteligencije i njezinu primjenu u vojsci pratilo je natjecanje među državama, ponajviše SAD-om, Kinom i Rusijom. Mnoge druge države u isto vrijeme pokušavaju ne zaostajati i unaprijediti vlastite AI aplikacije.

Tokom nekoliko zadnjih desetljeća Sjedinjene Države su razvile i uvele niz tehnologija s različitim stupnjevima autonomije. Američki čelnici dugo su bili oprezni u vezi s uvođenjem autonomnog oružja, a čak i oni koji promiču razvoj tih sposobnosti ostali su takvi i danas. Odbrambene aplikacije, kao što su Aegis Combat System i Phalanx CIWS, uspjele su dosegnuti operativni status, zahvaljujući prednostima koje nude u brzini i sposobnosti da se nose s velikom količinom istodobnih napada. Nasuprot tome, ofanzivne aplikacije bile su manje privlačne u očima američkih dužnosnika. Prednost brzine manje je uvjerljiva u ofenzivnim operacijama, jer napadači imaju inicijativu - oni mogu birati vrijeme i mjesto za napad, tjerajući branitelje da reagiraju.

PLA agresivno razvija robotske i softverske AI aplikacije. Nema poznatih kineskih oružanih sistema koji su trenutačno u upotrebi ili su u razvoju, a koji su potpuno autonomni, ali neki su već visoko autonomni i vjerojatno bi mogli djelovati bez čovjeka ako bi se njihov softver modificirao. Kad bi PLA krenula tim putem, suočila bi se s istim izazovima s kojima se suočavaju Sjedinjene Države u određivanju odgovornosti i odgovornosti za primjenu Zakona. Zapravo, ovi izazovi mogu biti čak i veći za Kinu, s obzirom na tradicionalnu nevoljkost PLA-a da delegira ovlasti. PLA trenutno provodi istraživanje tehnologija ML za identifikaciju ciljeva, koje bi mogle učiniti njihovo oružje još neovisnijim o operaterima. Peking također radi na nizu sistema temeljenih na umjetnoj inteligenciji i ML-u za autonomnu integraciju podataka iz širokog spektra senzora za prepoznavanje skrivenih ciljeva, pružanje zajedničke operativne slike zapovjednicima i omogućavanje brzog donošenja odluka. U budućnosti se PLA nada da će ovaj sistem djelovati kao „digitalni stožerni časnik“ koji će zapovjednicima pružati informacije, preporuke i prijedloge za planiranje.

Sredinom kasnih 2000-ih, dok je američka vojska počela istraživati kako umjetna inteligencija može promijeniti ratovanje, Rusija je još uvijek prolazila kroz niz vojnih reformi i borila se s modernizacijom stare sovjetske opreme. Tek je nedavno počelo davati prioritet području umjetne inteligencije. Sada Rusija posvećuje resurse razvoju ove tehnologije u

usredotočenom i jedinstvenom naporu, postavlja jasne ciljeve, uspostavlja međudrželske standarde, održava konferencije i gradi namjenske odjele za poticanje inovacija i integracije umjetne inteligencije u ruskoj vojsci. Postoji jak naglasak na robotici, ali Rusija aktivno teži drugim područjima kao što su obrambeni sistemi, alati za donošenje odluka i planiranje, EW, kibernetičko ratovanje, kampanje dezinformiranja i druga.

Uprkos određenim uspjesima, dugoročni izgledi Rusije bit će ograničeni strukturnim, demografskim i kulturnim faktorima. Rusija ima relativno mali proračun u usporedbi sa svojim konkurentima, a doživljava egzodus dobro obrazovanih ljudi iz zemlje. Tradicionalno, vojska polaže veliko povjerenje u tehnologiju, ali bliski pozivi s poluautonomnim sistemima u prošlosti mogli bi utjecati na ruske vođe protiv potpunog oslobađanja autonomnih sistema danas. Štoviše, poput Kine, Rusija ima jaku vojnu tradiciju centralizirane vlasti. Teško je zamisliti da vrhovno zapovjedništvo ruske vojske dopušta podređenim jedinicama korištenje potpuno autonomnog oružja, ili čak poluautonomnog oružja, u scenarijima u kojima bi pogreške mogle rezultirati eskalacijom ili drugim opasnim ishodima.

Literatura

1. Alexander, K., Alexey, R., and Evgeny, D. (2018). *Средства ПВО объединят искусственным интеллектом*. Air Defense Weapons Will Be Combined with Artificial Intelligence. Известия [Izvestiya].
2. Andrew, L. (2019). *The US Air Force's Jet-Powered Robotic Wingman Is like Something out of a Video Game*. The Verge. [https://www.theverge.com/2019/3/9/18255358/us-air-force-xq58-a-Valkyrie-prototype-robotic-loyal-wingman-drone-successful-test-flight](https://www.theverge.com/2019/3/9/18255358/us-air-force-xq58-a- Valkyrie-prototype-robotic-loyal-wingman-drone-successful-test-flight).
3. According to Hal Brands. (2016). *Gray zone conflict is best understood as activity that is coercive and aggressive in nature, but that is deliberately designed to remain below the threshold of conventional military conflict and open interstate war*. See Hal Brands. Paradoxes of the Gray Zone. Foreign Policy Research Institute.
4. Barack, O. (2016). *The Administration's Report on the Future of Artificial Intelligence*, Obama White House, <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2016/10/12/administrations-report-future-artificial-intelligence>.
5. Copeland, B. (2015). *Artificial intelligence (AI)*, <http://www.britanica.com/EBchecked/topic/37146/artificial-intelligence-AI>.
6. Chris, B. (2017). *US Military Tests Swarm of Mini-Drones Launched from Jets*, BBC, <https://www.bbc.com/news/technology-38569027>.

7. David, S. (2018). *Trump Administration Will Allow AI to 'freely Develop' in U.S.:*... Reuters, <https://www.reuters.com/article/us-usa-artificialintelligence-idUSKBN1IB30F>.
8. David, A. S. (2018). *The Russian Challenge*, Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, PE-250-A.
9. Donald J. Trump. *National Security Strategy of the United States 2017*. The White House.
10. Elsa, B. K. (2017). *Battlefield Singularity: Artificial Intelligence, Military Revolution, and China's Future Military Power*. (Washington, DC: Center for a New American Security, 2017); Carter, Kinnucan, and Elliot, A National Machine Intelligence Strategy or the United States.
11. Executive Office of the President of the United States, *Charter of the Subcommittee on Machine Learning and Artificial Intelligence, Committee of Technology, National Science and Technology Council* (Obama White House, n.d.), https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ostp/NSTC/ai_charter_-_signed_final.pdf. Preparing for the Future of Artificial Intelligence. (Washington, DC: Executive Office of the President of the United States, 2016).
12. Florin, Z. (2018). *Commission Says €9.2 Billion Needed to Boost Supercomputing and AI,*” ScienceBusiness, <https://sciencebusiness.net/news/commission-says-eu92-billion-needed-boostsupercomputing-and-ai>
13. Forrest, E. M., Benjamin, B., Andrew J. L., Mark A., Christian C., Kelly K., Derek G. (2020). *Military Applications of Artificial Intelligence, Ethical Concerns in an Uncertain World*. Published by the RAND Corporation, Santa Monica, Calif.
14. Gregory, C. A. (2019). *Understanding China's AI Strategy: Clues to Chinese Strategic Thinking on Artificial Intelligence and National Security*. (Washington, DC: Center for a New American Security.
15. Hagel, C. (2014). *Secretary of Defense Speech: Reagan National Defense Forum Keynote*, U.S. Department of Defense, <https://dod.defense.gov/News/Speeches/Speech-View/Article/606635/reagan-national-defense-forum-keynote/>.
16. Janičić, P. i Nikolić, M. (2022). *Vještačka inteligencija*, Beograd: Matematički fakultet univerziteta u Beogradu.
17. Jeffrey, E. (2018). *Systems Confrontation and System Destruction Warfare: How the Chinese People's Liberation Army Seeks to Wage Modern Warfare*. Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, RR1708.
18. Jesse, E., Lisa S., & Gabriell, C. (2017). *Assessing the Third Offset Strategy*”. (Washington, DC: Center for Strategic and International Studies (CSIS), https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/170302_Ellman_ThirdOffsetStrategySummary_Web.pdf.

19. Jessica, B. (2019). *Will Trump's New Artificial Intelligence Initiative Make The U.S. The World Leader In AI?*, Forbes, <https://www.forbes.com/sites/jessicabaron/2019/02/11/will-trumps-new-artificial-intelligence-initiative-make-the-u-s-the-world-leader-iai> „Preparing for the Future of Artificial Intelligence,” Obama White House, May 3, 2016, <https://obama.whitehouse.archives.gov/blog/2016/05/03/preparing-future-artificial-intelligence>.
20. Joseph, T. (2019). *Navy's Sea Hunter Drone Ship Has Sailed Autonomously To Hawaii And Back Amid Talk Of New Roles*, The Drive. <https://www.the-drive.com/the-war-zone/26319/usns-seahunter-drone-ship-has-sailed-autonomously-to-hawaii-and-back-amid-talk-of-new-roles>.
21. Kelvin, W. (2017). China's CASC Unveils D3000 Unmanned Oceanic Combat Vessel Concept. *Jane's International Defense Review*.
22. Litovkin, D. (2017). *Novo oružje: Roboti i umjetna inteligencija u ruskoj vojsci*, Russija Beyond, <https://hr.rbth.com/ruska-vojska>.
23. Marcus, R. (2019). *Artificial Intelligence in the Military – An Overview of Capabilities*. Emerj, <https://emerj.com/ai-sector-overviews/artificial-intelligence-in-the-military-an-overview-of-capabilities>.
24. Mark, P. (2017). *Pentagon to Use AI to Defeat ISIS in Iraq and Syria* *Daily Mail Online*, Daily Mail, <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-4508874/Pentagon-use-AI-defeat-ISIS.html>.
25. Mark, E. (2018). *Underwater Stealth Swarms?: Introducing China's SeaFly Unmanned Stealth Vessel*, Text, The National Interest, <https://nationalinterest.org/blog/buzz/underwater-stealthswarms-introducing-chinas-seafly-unmanned-stealth-vessel-39>.
26. Meia, N. (2018). *China's Pursuit of Advanced Dual-Use Technologies*, IISS, <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2018/12/emerging-technology-dominance>.
27. Mick, R. (2019). *Integrating Humans and Machines*. The Strategy Bridge, January 2. 2018. <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2018/1/2/integrating-humans-and-machines> Paul Scharre, *Killer Apps: The Real Dangers of AI Arms Race*, Foreign Affairs 98, no. 3.
28. Mikhail N. (2017). *Russian Military Robots in Action*,” *Russia Beyond*,
29. Mladić D. (2021). *Umjetna inteligencija i globalna raspodjela moći*, Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb Međunarodne studije, Zagreb Vol. XXI No.2.
29. National Science and Technology Council, *The National Artificial Intelligence Research and Development Strategic Plan*” (Executive Office of the President of the United States, 2016).
30. Narrative Analysis: *Artificial Intelligence* (Washington, DC: Department of Homeland Security, 2017).

31. Pablo, R. (2018). „China Plans to Be a World Leader in Artificial Intelligence by 2030, South China Morning Post, October 1, 2018, <https://multimedia.scmp.com/news/china/article/2166148/china-2025-artificial-intelligence/index.html>; Cade Metz, As China Marches Forward on A.I. the White House Is Silent, The New York Times, February 12. 2018. sec. Technology, <https://www.nytimes.com/2018/02/12/technology/china-trump-artificial-intelligence.html>.
32. Plastić, M. (2020). *Primjena umjetne inteligencije u vojsci i nacionalnoj sigurnosti*. <https://exact-byte.com/hr/vojna-primjena-umjetne-inteligencije>.
33. Radina, G. (2017). *Who Vladimir Putin Thinks Will Rule the World*. CNN.
34. Raya, J. & Spencer, A. (2013). *US Navy Makes History by Landing Unmanned Drone on Aircraft Carrier*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2013/jul/10/us-navyx47b-drone-aircraft-carrier>.
35. Rogić, D. (2019). *Vještačka inteligencija u vojsci i savremeni aspekti nacionalne bezbjednosti*. Banja Luka: Panevropski niverzitet Aperion.
36. Russell, S. & Norvig, P. (1995). *Artificial intelligence: a modern approach* New Jersey: Prentice-Hall Inc..
37. Shkurti, Ö. G. (2019). *Artificial intelligence application in the military the case of united states and china*, Istanbul: Seta Analysis NO.51.
38. Sović, P. (2020). *Umjetna inteligencija*, Kiseljak: Visoka škola CEPS – Centar za poslovne studije.
39. Thomas, G. N. (2017). *Watch the Pentagon's New Hive-Mind Controlled Drone Swarm in Action*. Washington Post., <https://www.washingtonpost.com/news/checkpoint/wp/2017/01/10/watch-the-pentagons-new-hive-mind-controlled-drone-swarm-in-action>.
40. *The U.S. Army Robotic and Autonomous Systems Strategy*. (U.S. Army, March 2017). https://www.tradoc.army.mil/Portals/14/Documents/RAS_Strategy.pdf.
41. The First Offset Strategy was launched in 1950s and is related to the U.S.' investments to nuclear weapons. The Second Offset Strategy is focused on precision-guided weapons and was developed in 1970s.
42. Vadim, K. & Albert E. (2016). *Новый Бонд—Машина С Лицензией На Убийство* [“The New Bond: A Machine with License to Kill”]. Индекс Безопасности [*Security Index*]. Vol. 22. No. 1.
43. Vladimir, P. (2018). *Presidential Address to the Federal Assembly*.
44. Zachary F. B. (2018). *In Project Maven's Wake, the Pentagon Seeks AI Tech Talent*. Wired. <https://www.wired.com/story/inside-the-pentagons-plan-to-win-over-silicon-valleys-ai-experts>.
45. X-47B UCAS Makes Aviation History...Again!. Northrop Grumman, April 22, 2015, <https://www.northropgrumman.com/Capabilities/X47BU-CAS/Pages/default.aspx>.

Abstract: Artificial intelligence (AI) is the fastest growing technology area and as such is attracting the attention of commercial investors, defense intellectuals, policy makers and international competitors, as evidenced by numerous initiatives. Artificial intelligence (AI) is a rapidly growing technological field with potentially significant implications for national security and defense, especially when dealing with world superpowers such as the US, China and Russia. In this regard, on July 20, 2017, the Chinese government released a strategy detailing a plan for China to take the lead in AI by 2030. Shortly after that move, Vladimir Putin publicly announced Russia's intention to pursue AI technologies, stating that Russia would rule the world in this field. Similarly, the US National Defense Strategy, released in January 2018, identified artificial intelligence as one of the key technologies that will ensure the United States can fight and win future wars. The US military is already integrating AI systems into combat through an initiative called Project Maven, which uses AI algorithms to identify insurgent targets in Iraq and Syria. Artificial intelligence faces a unique challenge for military integration (usage), especially since most development occurs in the commercial sector, while in the past it was the military that developed the latest technology. Although artificial intelligence is not the first technology to move from the commercial to the military sector, it is the first to require specific regulations for introduction and acquisition.

Key words: Artificial Intelligence (AI), USA, Russia, China.

SUVREMENI OPIS GOVORA IVANOVACA

***Apstrakt:** U radu je opisano suvremeno stanje govora Ivanovaca, sela smještenoga u sjeveroistočnome dijelu Slavonije, u Republici Hrvatskoj, kao sastavni dio grada Valpova. Valpovo obuhvaća osam naselja: Valpovo, Ivanovce, Harkanovce, Marjančace, Zelčin, Nard, Ladimirevce i Šag. U tim se mjestima do danas očuvao arhaičan govor koji čuva odlike slavonskoga dijalekta, podravskoga poddijalekta, na svim jezičnim razinama, a cilj je rada otkriti koliko se starina zadržala upravo u govoru Ivanovaca.*

***Ključne riječi:** Ivanovci, podravski govori, slavonski dijalekt, suvremeni opis govora.*

Uvod

Naselje Ivanovci, u Republici Hrvatskoj, dobilo je ime po srednjovjekovnom viteškom redu ivanovaca jer se nalazilo na granici njihova posjeda. U mjestu postoji škola i filijalna crkva sv. Ivana Kapistrana iz 1983. godine koja pripada župi Harkanovci. U Ivanovcima je rođen i osnovnu školu pohađao msrg. Marin Srakić, nadbiskup Đakovačko-osječke nadbiskupije u miru (r.1937.). Prema popisu stanovništva iz 2021. Ivanovci imaju 405 stanovnika - 203 muškarca i 202 žene (popis iz 2011. navodi 490 stanovnika).

U Ivanovcima se održava tradicionalna Smotra folklora pod nazivom „Selo moje belo“, što je višednevna manifestacija i sastoji se od niza aktivnosti, poput čobanijade, gužvarijade - natjecanja u pečenju gužvare, pjesničkog susreta „Vatre na konjari“ te smotre folklora za djecu. U toj se prigodi sastanu stanovnici svih okolnih sela kako bi uživali u druženju, pjesmi i plesu. Za životni su puls Ivanovaca važne i Obiteljske sportske igre na kojima se okupe ljubitelji druženja i rekreacije svih naraštaja te okušavaju spretnost u neobičnim disciplinama starih igara, poput kotrljanja lubenica, skakanja u vrećama, vodenih balona te nošenja jaja u kuhači, ali i onih novijih, poput odbojke na pijesku, malog nogometa, graničara, badmintona. Dakako, i taj je događaj upotpunjen gastronomskom ponudom.

¹ Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Osijek, e-mail: nina.mance@gmail.com

Ivanovci zajedno s Marjančacima, Zelčinom i Harkanovcima dijele zajedničku povijest, a osim toga veže ih i zajedničko ime: Bela sela. Još od davnina, naime, Ivanovci, Marjančaci, Zelčin i Harkanovci poznati su kao Bela sela, no ne može se sa sigurnošću reći zašto su ta četiri, i upravo ta četiri sela dobila zajedničko ime Bela sela. Ipak, moji su me govornici obavijestili o tome kako postoji nekoliko teorija o tome zašto im je nadjenuto zajedničko ime.

Jedna od upečatljivijih legendi govori o tome kako su se upravo u tim četirima selima dvaput na godinu ličila pročelja kuća: o crkveni god i o Uskrs. Uskrs je, poznato je, najveći kršćanski blagdan pa je valjalo „sporedit“ kuće kako bi se Uskrs i na taj način obilježio. Kao katolička sela, držali su iznimno i do svoga crkvenog goda pa je to razlogom zašto je upravo i tada trebalo „sporedit“ kuću.

Slavonski dijalekt

Govor Ivanovaca pripada podravskom poddijalektu slavonskoga dijalekta pa će se ukratko opisati slavonski dijalekt i njegov podravski poddijalekt.

Slavonski je dijalekt naziv za hrvatske staroštokavske govore u slavonskoj Posavini, slavonskoj Podravini, srednjem istočnom dijelu Slavonije, u hrvatskom dijelu Baranje te u nekim područjima izvan granica Republike Hrvatske (određena mjesta u sjeveroistočnoj Bosni, zapadnobačkom Podunavlju u Srbiji te nekoliko mjesta uz Dravu u Mađarskoj), a slavonskim dijalektom u načelu govore samo Hrvati, koji sebe nazivaju Šokcima².

Govori slavonskog dijalekta arhaični su govori i čuvaju najstarije oblike hrvatske štokavštine, stoga se ubrajaju u staroštokavske govore. Neoakut se u štokavskom narječju smatra osnovnim obilježjem svih govora slavonskog dijalekta.

Slavonski dijalekt podijeljen je na posavski, podravski i podunavski.

Podravski su govori slavonskog dijalekta ekavski. Ti govori protežu se zapadno od Osijeka, od Petrijevac i Brođanaca, pa sve do iznad Virovitice. Najstarije oblike čuvaju govori oko Valpova (Petrijevc, Ladimirevc, Bizovac, Brođanci, Marjanci, Ivanovci, Šag, Nard, Zelčin, Habjanovci) i oko Donjeg Miholjca (Gat, Veliškovci, Tiborjanci, Črnkovci, Podravski Podgajci, Sveti Đurađ, Rakitovica) (Berbić Kolar i Kolenić 2014: 16). Naglasak je u tim govorima iznimno arhaičan.

²Upravo je to razlogom što se ti govori u narodu često nazivaju i šokački govori.

Pišući o zajedničkim osobinama podravskog poddijalekta, Stjepan Sekereš (1967) navodi osobine za koje će i moja analiza u nastavku pokazati da se u govoru Ivanovaca i dalje uglavnom čuvaju, stoga ovdje bilježim njegova zapažanja:

- čuvanje akuta: *starovërski, čõrba, bõlo*
- dugosilazni naglasak u riječima tipa: *dõm, sõr*
- dugosilazni naglasak na dvosložnim riječima: *võnac, glõva*
- kratkosilazni naglasak u riječima tipa: *kõvač, jõnak*
- kratkosilazni naglasak u riječima tipa: *jõlen, õkser*
- kratkosilazni naglasak u riječima tipa: *jõzik, sõlo*
- nerazlikovanje glasova č i ć; izgovor bliži glasu č: *nočom*
- zamjena glasa jat najčešće glasom e: *dete, mleko*; u izoliranim je leksemima moguća i zamjena glasom i: *divojka, dvi*
- stezanje samoglasničkoga skupa *ao* u *o*: *pitao>pito, mogao>mogo, pjevao>pevo*
- izostanak fonema *h* bilo u kojem položaju: *rast, njiovu, gra*, a moguća je katkada njegova zamjena glasovima *v* ili *j*: *kruva, snaje*; u nekim se leksemima može zamijeniti glasom *k*: *siromak*
- neke se suglasničke skupine pojednostavljuju: *tica, jeno, srbeti*
- umekšavaju se glasovi *l* i *n*: *voljim, moljitva, lužnjica*
- suglasnička skupina *jd* ostaje bez promjene: *dojdem, najdem, pojdem*
- samoglasnička se skupina *io* izgovara kao *ijo*: *bijo, vozijo*
- katkada se ispred početnoga glasa *u* javlja protetsko *v*: *vuže, vuzak*
- glas jat iza glasa *r* ispada pa glas *r* postaje slogotvoran: *umrti, prostrti*
- ne provodi se sibilizacija ni palatalizacija: *papriki, vojski, zecevi*
- pridjevi u komparativu imaju dočetak *eji*: *pametneji, stareji*
- u instrumentalu umjesto oblika *mnom, tobom, sobom* zamjenice imaju oblike *menom, tebom, sebot*
- sačuvani su stari padežni oblici: *voziti se na koli, držati u zubi*
- imenice na dočeto -*t*, ali i neke druge, imaju u instrumentalu najčešće dočetak (*j*)*om*: *pamećom, mašćom, ćerjom*
- osobna zamjenica *oni* ima u genitivu oblik *nji*: *od nji sam došo*, a u akuzativu *nje*: *nje smo sreli*
- umjesto povratno-posvojne zamjenice *svoj* upotrebljava se posvojna zamjenica: *uzo sam moju biciklu*
- umjesto posvojne zamjenice *njezin* upotrebljava se genitiv osobne zamjenice *ona*: *to je nje ćerka*
- umjesto oblika *počinjati, načinjati* upotrebljavaju se oblici *počimati, načimati*
- glagoli druge vrste, umjesto na -*nuti*, završavaju na -*niti*: *klekniti, osvaniti, potoniti*

- glagoli na *-ivati* imaju u 1. osobi prezenta dočetak *-ivam: istovarivam, zavezivam*
- za izricanje zabrane u imperativu se umjesto *nemoj, nemojte* rabi *neka, nekate*
- od glagola *vidjeti, gledati, moći* prezent glasi *viđem, gleđem, možem* ili *morem*
- glagoli s prezentskim nastavkom *-em* imaju u 3. osobi množine nastavak *eju: pobegneju, pokreneju*
- priložima se na kraju završnoga sloga zna dodati glas *k: ovudak, tudak, onudak*
- veznik *jer* javlja se u obliku *jel*
- hipokoristična muška imena tvore se dočetcima *-o, -oš, -eta: Ivo, Pavo, Tonoš, Jozeta*
- hipokoristična ženska imena tvore se dočetcima *-a, -ača, -ena: Mara, Kata, Marača, Lenkena.*

Analiza će, kako je rečeno, pokazati da se navedene osobitosti umnogome čuvaju i danas.

Terenski rad

Moje je istraživanje započelo teorijskom pripremom: istraživanjem literature koja se odnosi na dijalektološke podatke o ovim govorima; tu su u prvome redu radovi znamenitih dijalektologa o kojima sam pisala u dijelu o slavonskome dijalektu.

Najveći je dio istraživanja temeljen na spontanim i nevezanim razgovorima s odabranim govornicima, bilo o kojoj temi koja njih zanima i koja ih ponese; bilo je samo bitno da se opuste i govore svojim vernakularnim govorom³.

Govornike sam odabrala pridržavajući se poznatih dijalektoloških načela: nastojala sam pronaći govornike koji su starije životne dobi, no razgovarala sam i s mlađima iako je njih zamjetno manje. Nadalje, provjerila sam jesu li cijeli svoj život ili barem njegov veći dio proveli u rodnome mjestu, jesu li njihovi preci i bračni partneri iz istoga mjesta, jesu li nižega stupnja obrazovanja te da nisu posve pod drugim jezičnim utjecajima. U Ivanovcima su moje govornice bile Marica Orešković (r. 1941.) i Cecilija Pavošević (r. 1942.).

³„The vernacular, in which the minimum attention is paid to speech, provides the most systematic data for linguistic analysis.“ (Labov 1984:29)

Fonologija

Šćakavizam

Iako je šćakavizam obilježje svih triju hrvatskih narječja, jedna je od glavnih osobitosti podravske govora. Tako je Stjepan Sekereš (1974: 145), obilazeći slavonsku Podravinu i zapisujući govore, zaključio kako su u svim podravske naseljima gdje je dobro očuvan starinski govor skupovi *st'*, *sk'* zamijenjeni skupom *šč* (*šč*): *ščuka*, *gũščer*, *ščípati*, *kõščica*. Ipak, Stjepan Sekereš navodi kako ima i riječi sa *št*: *štèta*, *prīšt*, *štène*, *štuka*.

Šćakavizam je sve rjeđa pojava pa se tako ni govor Ivanovčanije mogao oteti novom utjecaju. Stoga se u posljednje vrijeme javlja sve više šćakavizama (Kolenić, 1997; Lisac, 2003).

Ipak, u govoru Ivanovaca zabilježeni su primjeri: *milošća*, *sitošća*, *ràdošća*, *spušća*, *naměšćat*, *pűšćam*.

Glas h

U podravskim je govorima glas *h* vrlo nestabilan: može biti potpuno izostavljen ili se zijeve koji je nastao njegovim izostavljanjem rješava umetanjem fonema *j*, *v* ili *k*. Glas *h* izostaje i u govoru Ivanovaca, no u mlađih se govornika pod utjecajem standardnoga jezika ipak zna pojavljivati, mnogo češće nego u starijih govornika. Glas *h* u govoru Ivanovaca izostaje:

- U početnome položaju:

...mî tó i ócemo. Tèle i cùre i dèčki svàšta. (...) èno jòš ìma tâ daskâ od tòga rástovog stòla... Néma tó štà tí óš. (...), àljine, aljìni, làče, tèò, ócemo, ócu, làdno, rástovi, Arkànovci, èklala.

- U središnjem položaju:

(...) i dèda ga otránio, naráni, oládim, otránìla, proódo, njìova, njìovog, saránili.

- U završnome položaju:

Mòja svèkrva imàla njì pètoro. (...) a èt njì čètvoro sàd ìma... Ònda òn siròma dóđe pa mi naměšća... Znám da su se túkli pùno njì kàd sam bila tàmo. (...) káže da je potúčem pa da òdma zagrñem u tú jàmú... išlo se, da, pa dvâ i' móralo otići s mašine.

Nije rijetka pojava ni da se zijeve, nakon redukcije glasa *h*, može spriječiti njegovim zamjenama *j*, *v* ili *k*, što potkrepljuju primjeri koji slijede.

- Glas *j*: *tó bila kùjina štò se káže sàd, štà si štìjjaricu, stráj, snajì, maćàja, orèj.*

- Glas v: ...*pêc tû bila za krûv, od ùlice tàko... I òva štà je skùvala, tó je jèla, kùvar, skùvat, kùvam, skùvala, kùvala, glûv, glúva, krûv, (dèvet) krìvova.*
- Glas k: *pa ne b' tó za mòjeg siromáka*

Glas l

Što se suglasnika *l* tiče, pronađen je samo jedan primjer u kojem se suglasnik *l* čuva na kraju sloga, u imenici *anđel*, što je pokazateljem da ta pojava iščezava govora Ivanovaca: *E já tèla rěci mòjem dèdi: „Dèda,“ sàd kàd je vèc òsto umiròvini, „znáš štà, kàd si bìo mòmak, já sam mìslila ànđel, a kàd sam dòšla, a tó dvà ràga.“*

Izostavljanje samoglasnika

Vrlo su česta izostavljanja samoglasnika u slavonskome dijalektu, pa i u govoru Ivanovaca; iz navedenih je primjera vidljivo kako su redukcije vokala prisutne neovisno: a) o tome o kojoj se vrsti riječi radi b) o tome koji je vokal u pitanju te c) o tome je li riječ o aferezi, središnjem položaju u riječi ili apokopi.

Tako se, navlastito ako je riječ o starijim govornicima, nerijetko može čuti: *spěci, spēčëm, spēčë, četir, svàšt, (Mírko) òdno (mòju lãmpu), osamděst, mèn (kàže), mál, sàm, gòdin (dána), zàšt, nedèlj (dána), (otřgne mène nà) stran, (já tó) njëm (uvřcem), tàm, těb, dòst, (sěbi) zvàdi (píce).*

Izostavljanje suglasnika

Izostavljanje suglasnika najčešće se javlja radi jednostavnijega izgovora - i opet bilo da je riječ o aferezi, apokopi ili unutar riječi: *ćérke, jedànpt, kàke (rèzance), nìkake (tròškove), kàku, tàke, vùit, cí, nìko, nèkaka, nìjena.*

Stezanja glasovnih skupova

Stezanja glasovnih skupova, posebice skupa *-ao >-o* u glagolskome pridjevu radnom muškoga roda gotovo je neizostavna pojava:

pěkō (präsce), próbō (jãnje), dobívō (plácu), đigō (kreditā), (ní me) zvō, ostō, imō, svírō, mōgō, pomágō, pritukívō, dōšō, znō, poznō, igrō, išō, póstō, dō, cépō, pristō, nestō, stō (stao), pomětō, pokřpō, mōgō, dotèrō, išō, škòlovō, rěkō, operírō, názvō.

Umekšavanje glasova l i n

Umekšavanje se glasova *l* i *n*, takozvano mujiranje, najčešće zbiva ispred *i* i *e*, a katkada i ispred *a*. U Ivanovcima se čuje *voljĭo* (*i voljĭla*), *voljĭt*, *vòljiš*, *vòlĭim*, *vòlĭi*, *voljĭli*, *ne vòlĭem*. Unatoč tomu, zabilježen je primjer u kojem se javlja potpuno suprotna pojava: *I tak zagřleni, Bòže, dèca, jèlda, dèca i pèvamo*.

Jat

Govori su podravskoga poddijalekta slavonskoga dijalekta, kojem pripada i govor Ivanovaca, u pravilu ekavski pa se i ovdje jat razvio u *e*. Ekavski je odraz glasa *jat* neizostavan u starijih govornika, osim kada se zbog paradoksa promatrača trude govoriti „književno“, dok je u mlađeg svijeta prevladao standardni odraz glasa *jat* iako se i kod njih čuje ekavski.

pripovédaš, (móraš) šútet, ne směš, (u pètom) mèseću, pobègla, nedèlje, pùnoletna, podéljili, detètom, pèva, dètinĭstvo, lépo, decè, (òstala bez) čovèka, lékove, mèsečno, ùvek, (de) namèsti, sedĭmo, proménit, ménjat, ne smè, smèla, pròleće, svétĭlo, sècam, sème, žĭveli, sècaš se, dèver, nèsvest, pègav, lèp, véran, vèruješ, Òsek.

Glasovne promjene

Jednačenje je suglasnika po mjestu tvorbe provedeno na prednaglasnici iza koje slijedi riječ koja počinje palatalom, i u starijih je govornika ta pojava gotovo neizostavna: *jâ š njĭm jèdem, ùvek s' š njĭm svàđam, ne mòš tí š njôm, bila š njôm, òtac me tèo pùšćat da ĭdem š njóme*.

Što se sibilizacije tiče, u pravilu ne dolazi do promjene *k* u *c* ispred *i*: *držĭ mòju vèstu na rúki, dòk si bìo u vójsci, tèpihi, na slĭki*.

Ne provodi se ni palatalizacija u primjeru *ĭvicin* (*televizor*), a izostaje i jotacija u primjeru *ludäk*.

Zabilježen je i izostanak prijeglasa u imenici *stol*: *stòlem*, što se događa analogijom prema slučajevima iza palatalnih suglasnika.

Naglasci

Kada je riječ o akcentuaciji, govor Ivanovaca pripada govorima starije akcentuacije i odražavaju stariju fazu hrvatskog jezika. Akut (~ novi akut ili neokaut) je bitno obilježje štokavskih govora slavonskoga dijalekta i u starijih je govornika u govoru Ivanovaca neizostavna pojava te se u starijih govornika izuzetno dobro čuva, što se može oprimjeriti: *donesè, bìlo, počesljāna, peškĭr, odnesè, kolāča, normālan, brŭljĭlo, udāla, pričat, drvèće*,

grěda, Něda, něće, dēte, kō, tī, Zāgrebu, vodě, zadněla, vušakā, dvōr, njī, otāle, sāti,

Isto tako, iznimno se dobro čuvaju nepomaknuti brzi naglasci, koji su zabilježeni bezizostavno kod svih govornika, bilo oni mlađeg ili starijeg naraštaja: *zakòlje, subòtu, nedělj, perùška, pokòljemo, redùša, imāli, granīcu, prelāziš, prihvatim, dobīla, izrěžu, orěja, okùpam, nasěljena, šokāčka, moděрно, kupatīlo, ženīt, udāt, naprāvi, Saněla, ženìo, koncěrt.*

Kada je riječ u enklizi, kratkosilazni naglasak uglavnom ostaje na kraju riječi. Tako se *kakò sam* u jednoj naglasnoj cjelini izgovara *kakòsam* pa je kratkosilazni naglasak zapravo na penultimi, što je njegovo uobičajeno mjesto. Tendencija da kratkosilazni naglasak čuva svoje mjesto na penultimi izrazito je jaka, pogotovo u starijih govornika, pa se pojavljuje i u primjerima poput *šta cete*, što se izgovara *štaćete* i, primjerice, *dokle god, šta li je, kako je, što nam je*, što se izgovara *doklègod, štaļije, kakòje, štonāmje*.

Dugosilazni naglasak može stajati bilo na kojem slogu u riječi:

āndel, umrò, cvatù, iscvatù, cvatê, noćòm, ćerka, Cecilijò, njī, snā, frižidéra, bavlān, temělj, ovò, bōlnīci, bolestān.

Neka osobna imena koja u standardnome jeziku imaju dugouzlazni naglasak, u govoru Ivanovaca imaju dugosilazni naglasak: *Mírko, Žěljko, Cěca.*

Morfologija

Imenice

Jednina

Vlastita muška imena koja završavaju na *-ko* u kosim se padežima javljaju s dočetkom *-u*, odnosno sklanjaju se kao imenice *e*-vrste. Primjeri iz govora:

Genitiv: *(od děda) Mârke*

Dativ: *(jā kâžem) Mírki; Žěljki (će sād bit); a tvòj Ìvica ùvek Žěljki zapāli svěcu i ùvek znām tō je Ìvicina...*

Akuzativ: *rodīla sam mòjeg Žěljku, ne vòljim jā bōlje Mírku nèg tèbe...*

Vokativ imenica ženskoga roda ima nastavak *o*: *mámo, tétó, stríno.*

Instrumental imenice *stol* javlja se u obliku *stolem*, pri čemu nije došlo do prijeglasa, što je već spomenuto u odlomku o glasovima: *sedīmo za tím stòlēm*, a takvo je morfološko obilježje zabilježio i Josip Hamm (1949) u *Štokavštini Donje Podravine*.

Množina

U nominativu se još katkada čuje kratka množina: (*tô s' prînci (năši)*).

Kod starijih se govornika još može čuti stari ništični nastavak za genitiv, ali gotovo isključivo samo u toponimima pa se ti nazivi ponašaju okamenjeno: (*jâ sam*) iz *Ladimírevac (ròdom)*.

U lokativu množine još se uvijek može čuti stariji oblik s gramatičkim morfemom *-i* (kod mlađih kazivača čuje se standardnojezični gramatički morfem *-ima*):

(*prva kùca*) u *Ivánovci*, (*ôn râdi*) u *Čáčinci* (ali kod iste govornice i *sviralo se u Ladimírevcima*), (*bïo kîrvaj*) u *Bocánjevci*.

Instrumental jednine osobne zamjenice *ja* bilježim u obliku *menom*: (*bïlo lúdo*) *zâ menom*.

Dativ množine osobne zamjenice *oni* javlja se u naglašenom obliku, čak i kada je na mjestu enklitike: (*kâd*) *njim (je ôtac ùmro)*.

Sustavna je pojava u živome govoru proučavanih mjesta da se za **akuzativ množine** osobne zamjenice *oni* upotrebljava stari množinski akuzativni oblik nje (prema stsl. (n)jê): (*vî*) *njê (pòznate)*, *ostâvi njê (sviráče)*, *jâ njê ne mògu obût, da je potúčem*.

Pridjevi

Pridjevi koji u standardnome jeziku tvore komparativ od osnove pozitiva dočetakom *-i*, u ovim mjesnim govorima imaju dočetak *-ji*:

Ôna je višja (mèdicinska sèstra).

Oni pridjevi koji u standardnome jeziku tvore komparativ (i superlativ) od osnove pozitiva s dočetakom *-iji* u govoru Ivanovaca oblikuju se dvojako: ili s pomoću dočetka *-eji* (što je i razumljivo s obzirom na ekavski odraz jata u tvorbenom sufiksu – prema stsl. *-êi*) ili dočetakom *-iji* kao u standardnome jeziku, ali je u oba slučaja odudaranje od standardnoga jezika vidljivo u distribuciji naglaska, odnosno došlo je do progresivnog pomicanja mjesta naglaska – u pravilu se kratkosilazni naglasak nalazi na prvom slogu sufiksa, što je ovjereno u primjerima: *pametnèji*, *najglavnìji*, *ladovnìje*, *najstarèji*.

Infinitiv

Završno je *i* u infinitivu glagola svuda dosljedno likvidirano (osim katkada u mlađih govornika). Do te je glasovne pojave došlo uglavnom radi lakšega izgovora, a navedeno potvrđuje nemali broj primjera: *prâvit*, *zvât*, *bît*,

svírāt, ćúvāt, bìt, kázat, vèčcat, odmàć, káljat, pričat, igrāt, pèvat, imāt, kùpit, brènovāt, kljùcat, presvùć, obùć, šit, ćùt, prihvātīt, dobīt, proućīt, objasnīt, rěć, dobīt, mìslīt, vādīt, natèrat.

Prezent

U 3. osobi jednine prezent glagola *biti* u niječnom obliku glasi *ni* kada znači *nema* i *nije*:

nī (se jělo), nī bīlo ko sād, nī (bīlo dōbro), (da) nī (imāla brāta), nī (se vèć nosīlo), nī imāla (sèdam gōdina dècu), nī bāš ni smēla, dōk nī pòćeo stālñi rādñik bìt, (nè znam zāš) nī (i òna igrāla), nī se zaposlīo (za stālno).

Kao što je već spomenuto u dijelu o fonologiji, na granicama prefiksalnog i korijenskog morfema u prezentskim osnovama nedostaje novoštokavsko jotiranje grupa *-jd-*, *-jt-*:glagol *doći* - *dōjdeš*, (*kād gōd*) *dōjde*, (*ùvek jèdan*) *dōjde*.

U 3. osobi jednine prezenta glagol *vidjeti* javlja se s jotiranom prezentskom osnovom:

vīdeš, jel vīdeš, èt vīdeš, vīde.

Kada piše o štokavštini Donje Podravine, Hamm (1949:44-45) navodi kako su u tim govorima mogući različiti nastavci za 3. l. mn. prezenta, primjerice *-aju* (*krāděju, uprěgneju, šļjeju*), *-iju* (*nōsiju, prāviju, vōziju*), *-u* (*pèvū, ìgrū*); katkada i *-aju*. Analiza pokazuje kako su upravo ti nastavci ovjereni i u govoru Ivanovaca, s napomenom kako gramatički morfem *-u* prevladava u nadmoćnome broju primjera, u odnosu na ostale gramatičke morfeme:

(kà') ćeju, (ovāmo se) rùšadu, s', (svì) s' (imāli), (pa nèk mālò) svīru (kukunjěšće), (štò se) ráđu, (tò) s' (bìli nāši kùmovi), (ko i danās) svīru, (redūše) kùvu, (òne se) porèčku, (svākojoj) sīpu, tèli se kārtu, (kāže da ga) mètneju (u škòlu), mène ću sād ubīt, mène ću odvózit, svātovi ću bìt, (žène tèle kùpit štā gōd) ìmu.

Prilozi

Prilozi *noćom* i *danjom* nastali su okamenjenim instrumentalom imenica *noć* i *dan*:

danjôm sam išla u nādnicu, noćôm mōraš mārvi priprèmit.

Sintaksa

Zabilježena je konstrukcija sastavljena od formule prijedlog *iz* plus imenica u genitivu, što jest odlika podravske govora slavonskoga dijalekta (Mance, 2014). Potvrđeni su primjeri: (*mòre se*) *i iz tavàna (dòjt u tāj kijêr)*, *kād sam dōšla iz mīse* (ali katkada i: *dōšla sam iz cĕrke*), *ūzeli su mu (šešĕrā) iz glāve*.

Izricanje posvojnosti

Posvojnost se ne izriče oblikom posvojne zamjenice; izvorno stanje ne bilježi zamjenice *njezin* ili *njen*, nego se posvojnost izriče genitivom osobne zamjenice za 3. lice, a ta je konstrukcija tipična za jezičnu starinu, i za podravske govore. Zabilježeni su primjeri:

(*èt*) *Mānda njê, Ānka njê, Spòmenka i njê Īvica, njèzin òtac i njê māti*.

Kategorija živosti

U govoru Ivanovaca akuzativ imenica a-vrste u jednini koje označavaju što živo, ali i neživo, izjednačava s genitivom, i ta je pojava, posebice u starijih govornika, gotovo neizostavna. Zabilježeni su primjeri:

(*uključio*) *mòbitela, (brāt) kukurūza, đĕgo kredĭta, (mōra ostāvit) svòjega kòmadića, svĭ s imāli svòjeg kijêra, (potrošĭli tōga) krĕča, tō nĭje ĭmo svāko kazāna, prĭje sam trāktora vozĭla, (tāj) znā tōga zákona, (štā tĭ) cĭrkusa prāviš, mōrali āmbara tōg urūšit, plĭna ĭmamo svāgdje, (tāmo) televĭzora ĕu mi meĭt, (imāli smo) novōg trāktora, drāgo mu da ĕūje trāktora, nōsimo tōga lāka (za parkete), pōsipa pōnesēm*.

Tvorba imena

Najplodniji tvorbeni sufiks za muška imena u govoru Ivanovaca jest *-eta*, ali javlja se i *-o*. Za ženska se imena vrlo često javljaju sufiksi *-ena*, *-ača*, ali znaju se pojaviti i sufiksi *-ačka* te *-etica*. U nastavku slijedi pregled imena koja su se pojavila u ovoj građi podijeljena prema tvorbenim sufiksima.

Muška imena

Sufiks -eta

Stipĕta, Miljĕta, Pavĕta, Šimĕta, Ivĕta, Tonĕta.

Sufiks -oš: Stĕpoš.

Sufiks -ika: Tōnika.

Ženska imena

Sufiks *-ena*

sekèna, Ankèna.

Sufiks *-ača*

Eväča.

Sufiks *-etica*

Marètica.

Također, govor obiluje polusloženicama u tvorbi imena u kojima prvi dio ostaje nepromijenjen, dok se drugi dio, osobno ime, sklanja:

sek-Àna, baj-Mârko, baj-Ívo, strin-Ànica, ded-Ìmra, sek-Êva, tet-Êva, bab-Êva.

Javljuju se i imena u formuli apozicija plus imenica u kojima ne dolazi do pokrate završnog samoglasnika kao što to biva u prethodnim primjerima kada je riječ o polusloženicama:

čiča Žiga, snaša Júla, seka Rèza, kuma Káta, seka Jánja, baća Tómo, čiča Máto.

Ime stranoga podrijetla *Iris* dobiva dočetak *-ka* kako bi se moglo nesmetano sklanjati: *Íriska*.

Rječnik

U rječniku Ivanovaca navedene su samo one leksičke jedinice koje ne postoje u hrvatskome standardnom jeziku. Natuknice su poredane abecednim redom. Ne navode se fleksijski oblici jer se u građi ne pronalaze svi oblici. Navode se gramatički podatci, a zatim istoznačnice u hrvatskome standardnom jeziku ili opisna značenja.

àkrap, m. r. – onaj koji je vrlo ružan

äpa, m. r., mađ. – otac

bavlân, m. r. – bavlan, neotesan komad stabla dobiven obaranjem i piljenjem; trupac

brènovati, njem. *brennen* – kovčati kosu vrućim željezom

brúljiti – skidati komušinu s kukuruznog klipa

čöčka, ž. r. – vrsta peradi slična kao kokoš, samo s kraćim nogama i drukčijom glavom; perlinka

düvar, m. r., tur. – zid

fédersic, m. r., njem. – sjedalo za zaprežna kola, prekriveno kožom

gànjak, m. r., njem. (Gang) – prolaz do kućnih vrata kroz dvorište; hodnik

ìznapolja, pril. – izvana

káljati – blatiti, zablatici
 kijêr, m. r., tur. – ostava, sobica
 kukunjêšće, sr. r., rum. – vrsta plesa, kolo
 ladovñije, prid. – hladnije
 mačàja, ž. r. – mačeha, pomajka; očeva žena njegovoj djeci iz prethodnog braka
 majdína, ž. r. – dohrana za bebe u prošlosti
 makàze, ž. r. pl. tantum, tur. – škare, nožice
 miváčak, m. r. – lavor, široka plitka posuda kružna presjeka koja služi za pranje i umivanje
 muškačeši, m. r. – mnogo muške djece, i općenito muških članova u jednoj obitelji
 muškâtljin, m. r. – muškatl, geranij, pelargonija, vrsta cvijeta
 nadudüčiti – potegnuti tekućinu iz boce
 oglédniti – pogledati
 oštrokōndža, ž. r. – svadljiva, zajedljiva, agresivna ženska osoba
 pecàra, ž. r. – zgrada u kojoj se peče radi dobivanja alkoholnog pića, obično rakije
 perüška, ž. r. – 1. krilo pileta; 2. kist za premazivanje, obično kiflice izmućenim jajetom
 petrijól, m. r. – naftni derivat koji služi za rasvjetu
 pojezoglócati – grizući, pojesti meso i doći do kosti, a kost ostaviti
 pōkoraji, pl. tantum – sitni suhi kolači koji se peku obično za Božić
 pomètat – mesti metlom
 poslèn dâñ, m. r. – radni dan
 pošmüdan, prid. – smušen; zbunjen
 pritukívati – íći neprestano komu iza leđa
 provřtati – bušiti
 purančíc, m. r. – vrsta tijesta
 rajnligić, m. r. um., njem. (Reindl) – plitka posudica za kuhanje
 redüša, ž. r. – ona koja redi
 repáren, prid. – popravljen
 smèt, m. r. – smeće
 starovérski, prid. – tradicionalan, na tradicionalan način
 srěš (*na duvaru sreš*), m. r. – inje
 stúžiti se – rastužiti se
 škvêr, m. r. – malen park
 šñajderica, ž. r. – krojačica
 špárati – štedjeti
 špòret, m. r., njem. (Sparherd) – kuhinjska peć pokrivena pločom na kojoj se kuhaju jela

štjjarica, ž. r. – štiharica, poljoprivredno oruđe kojim se rahli, štija zemlji;
kopača
štjngla, ž. r. – stuba
šüfnudle⁴, ž. r. pl. tantum, njem. (Schupfnudel) – vrsta okruglica ili debelih
reznaca, valjušci; purančiči
ùbavan, prid. – normalan
ušáki, m.r. pl. tantum – drveće koje (zajedno s balvanima) služi kao potporanj
pri gradnji temelja kuće
vâjnlík, m. r. – metalna posuda
vèlnast, prid. – kovrčav
vèžer, m. r. – dio temelja pri gradnji kuće
zagúljen, prid. – teške naravi

Zaključak

Jezična analiza u ovome radu pokazala je kako suvremeno stanje govora Ivanovaca, pogotovo kod starijih govornika, još čuva staro stanje hrvatske štokavštine.

Jezične pojavnosti koje su u podravskim govorima zabilježili još Josip Hamm 1949. i Stjepan Sekereš 1974. i 1975. godine pronađene su i u građi za ovaj rad. Time se potvrđuje kako govor Ivanovaca pripada podravskim govorima slavonskog dijalekta, što je rad opisom jezičnih pojava nastojao i dokazati; ovdje ću zabilježiti još jednom najočitije jezične pojavnosti koje povezuju govor Ivanovaca s ostalim podravskim govorima:

- neoakut se izvrsno čuva u starijih govornika, a donekle i u mlađih, pogotovo ako su životom i radom vezani uz selo
- ekavski je odraz glasa *jat* očuvan i kod starijih i kod mlađih govornika iako se umnogome može čuti odraz *jata* kao u standardnome jeziku. Ekavski se odraz glasa *jat* čuva najviše u korijenskim morfemima; manje u gramatičkim morfemima
- glas *h* u govoru Ivanovaca uglavnom ostaje zamuknut; može biti potpuno izostavljen ili se *zije* koji je nastao njegovim izostavljanjem rješava umetanjem fonema *j*, *v* ili *k*; u mlađih se govornika pod utjecajem standardnoga jezika ipak zna pojaviti. Izostavljanje je glasa *h* zabilježeno u svim položajima u riječi
- šćakavizam se zadržao svega u nekoliko leksema, i to isključivo u starih govornika, primjerice u leksemima: *naměšćat*, *pűšćat*, *milošća*, *sitošća*, *ràdošća*, *pozarašćivat*
- od morfoloških obilježja koja navodi primjerice Hamm (1949) kao karakteristična za donju Podravinu i danas su izdvojeni u građi: 1.

⁴Šüfnudle mještani još zovu i *kurčiči*, što je podsmešljiv i vulgaran naziv za tu vrstu tijesta.

instrumental jednine nepalatalnih osnova muškoga roda na *-em*: *stolem* 2. dulji i kraći oblici za 3. osobu množine prezenta: *-u*, *-eju*, *-iju*: *sviru*, *porečku*; *govoreju*, *noseju*; *oplaviju*, *voziyu*; uz napomenu da prevladava gramatički morfem *-u*

- Hamm (1949) navodi kako su dočeci za pogrđnice za ženska osobna imena najčešće *-ena*: *Marena*, *Julena*; *-aka*: *Maraka*; *-uša*: *Jeluša*; *-ača*: *Anača*, a za muška osobna imena pogrđnice se obično tvore dočekom *-oš*: *Ivoš*, *Stepoš*, no ponegdje i dočekom *-eta*: *Stipeta*. Značajna razlika u odnosu na Hammovo istraživanje leži u tome što su doduše jednaki dočeci za tvorbu osobnih imena pronađeni i u građi za ovaj rad, no imena načinjena s tim dočecima ne predstavljaju više pogrđnice, nego uobičajena osobna imena: *Marena*, *Ankena*; *Evača*; *Pavačka*; *Maretica*; *Stipeta*, *Toneta*; *Stepoš*, *Tonoš*
- sustavna je pojava izjednačavanja akuzativa jednine za imenice a-vrste koje označavaju i što živo, ali i neživo s genitivom jednine: *obavimo posla*, (*Đuro*) *imo kombija*, *otkapali s' toga bunara*.

Iz prikazanih je rezultata istraživanja vidljivo da još i danas govor Ivanovaca čuva staro stanje, no utjecaj je standardnog hrvatskog jezika vidljiv na svim jezičnim razinama, posebice u mlađeg svijeta. Ipak, najmanji je utjecaj standardnoga jezika na fonološkoj razini jer se stare jezične osobitosti i inače tu najbolje čuvaju.

Literatura

1. Babić Sesar, T. (2021). *O govoru Vođinaca danas*. U: Babić Sesar, T. (ur.), *Rječnik vođinačkoga govora*. Vođinci: Općina Vođinci.
2. Berbić Kolar, E. (2014). *Rječnik sičanskoga govora*. U: Berbić Kolar, E., Kolenić, Lj., *Sičanske riči*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Učiteljski fakultet.
3. Berbić Kolar, E., Kolenić, Lj. (2014). *Sičanske riči*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Učiteljski fakultet.
4. Bilić, A., Kolenić, Lj. (2004). *Govor mjesta Andrijaševci*. U: Bilić, A. (ur.), *Šokačka rič 1: Slavonski dijalekt s posebnim naglaskom na lokalnim govorima vinkovačkoga i županjskoga kraja*. Vinkovci: ZAKUD Vinkovci.
5. Ćurak, S. (2013). *Šaptinovačko narječje danas*. U: Bilić, A. (ur.), *Šokačka rič 10: Slavonski dijalektolozi*. Vinkovci: ZAKUD Vinkovci.
6. Finka, B., Šojat, A. (1973). *O slavonskom dijalektu ekavskoga izgovora u okolici Vinkovaca*. Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2(1).
7. Ivšić, S. (1907). *Šaptinovačko narječje*. Rad JAZU. 168

8. Ivšić, S. (1911). *Prilog za slavenski akcenat*. Rad JAZU, 187.
9. Kapović, M. (2015). *Povijest hrvatske akcentuacije*. Zagreb: Matica hrvatska.
10. Kolenić, Lj. (1996a). *Govor mjesta Ilača*. Književna revija, 36(5/6).
11. Kolenić, Lj. (1996b). *Proučavanje slavonskoga dijalekta danas*. U: Turk, M. (ur.), *Riječki filološki dani - zbornik radova I*. Rijeka: Pedagoški fakultet.
12. Kolenić, Lj. (1997). *Slavonski dijalekt*. Croatica, 27.
13. Kolenić, Lj. (2003). *Slavonski dijalekt prema ostalim hrvatskim dijalektima*. U: Botica, S. (ur.), *Zbornik zagrebačke filološke škole*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste.
14. Kolenić, Lj., Mance, N. (2011). *Hrvatski pasivni leksik i arhaizmi u slavonskome dijalektu*. U: Bilić, A. (ur.), *Šokačka rič 8: Slavonski dijalekt*. Vinkovci: ZAKUD Vinkovci.
15. Kuzmić, B., Kuzmić, M. (2015). *Povijesna morfologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
16. Lisac, J. (2003). *Hrvatska dijalektologija 1.: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.
17. Lisac, J. (2011). *Hrvatska narječja*. U: Bičanić, A. (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika: 2. knjiga: 16. stoljeće*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica.
18. Lukežić, I. (2012). *Zajednička povijest hrvatskih narječja 1. Fonologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Rijeka: Filozofski fakultet, Čavle: Katedra Čakavskog sabora Grobinščine.
19. Lukežić, I. (2015). *Zajednička povijest hrvatskih narječja 2. Morfologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Rijeka: Filozofski fakultet, Čavle: Katedra Čakavskog sabora Grobinščine.
20. Mance, N. (2014). *Suvremeni podravski govori slavonskog dijalekta: doktorski rad*. Osijek: Filozofski fakultet.
21. Mance, N., Babić Sesar, T. (2017). *Suvremeni govor Matića*. U: Bilić, A. (ur.), *Šokačka rič 14: Slavonski dijalekt izvan hrvatskih državnih granica*. Vinkovci: ZAKUD Vinkovci.
22. Mataković Krmpotić, K. (2022). *Kako su stari pripovidali. Govor mjesta Gradište*. Cerna/Gradište.
23. Raguž, M. (2017). *Sjeveroistočni rubni govori slavonskoga dijalekta, posavskoga poddijalekta: doktorski rad*. Osijek: Filozofski fakultet.
24. Samardžija, M. (2006). *Vodinački govor ili jedna hrvatska priča o izumiranju idioma*. U: Bilić, A. (ur.), *Šokačka rič 3: slavonski dijalekt s posebnim naglaskom na posavskom poddijalektu; slavonski dijalekt u književnosti, filmskoj i scenskoj umjetnosti*. Vinkovci: ZAKUD.

25. Sekereš, S. (1966). *Govor našičkog kraja*. Hrvatski dijalektološki zbornik, 2.
26. Sekereš, S. (1967). *Klasifikacija slavonskih govora*. Zbornik za filologiju i lingvistiku, 10.
27. Sekereš, S. (1974). *Govor slavonske Podravine*. Zbornik za filologiju i lingvistiku, XVII(2).
28. Sekereš, S. (1975). *Govor slavonske Podravine*. Zbornik za filologiju i lingvistiku, XVIII(1).
29. Sekereš, S. (1975). *Stara osobna imena u Slavoniji i Baranji*. Zagreb: Radovi Centra za znanstveni rad - Vinkovci.
30. Užarević, J. (2014). *Povijest istraživanja neoakuta (od Kašića do Ivšića)*. U: Bilić, A. (ur.) *Šokačka rič 11: Slavonski dijalekt i leksikografija*. Vinkovci: ZAKUD Vinkovci.
31. Vranić, S., Zubčić, S. (2018). *Hrvatska narječja, dijalekti i govori u 20. stoljeću*. U: Bičanić, A. (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika. 5. knjiga: 20. stoljeće – Prvi dio*. Zagreb: Croatica.
32. Znika, M. (2007). *Štokavština donje Podravine danas*. U: Đaniš, V. (ur.). *Bizovačko narječje*. Bizovac: Ogranak Matice hrvatske u Bizovcu.

Abstract: *The paper describes the current state of the speech of Ivanovci, a village located in the northeastern part of Slavonia, in the Republic of Croatia, as an integral part of the town of Valpovo. Valpovo includes eight settlements: Valpovo, Ivanovci, Harkanovci, Marjančaci, Zelčin, Nard, Ladimirevci and Šag. In these places, an archaic dialect has been preserved to this day, maintaining the characteristics of the Slavonian dialect, the Podravian subdialect, on all linguistic levels, and the aim of the paper is to discover how much antiquity has been retained in the speech of Ivanovci.*

Key words: *Ivanovci, podravian speech, slavonian dialect, contemporary description of speech.*

UPUTSTVO AUTORIMA

EVROPSKA REVIJA je naučni časopis Evropskog univerziteta Brčko Distrikta koji izlazi dva puta godišnje. U časopisu objavljujemo naučne radove i prikaze iz svih oblasti društvenih i humanističkih nauka. Radovi koji su već objavljeni u nekoj drugoj publikaciji neće biti prihvaćeni. Ovim uputstvom utvrđuju se način i uslovi publikovanja i utvrđuju se kriterijumi, način i postupak izbora naučnih publikacija za objavu u časopisu. Redakcija časopisa prima radove tokom cijele godine a radovi moraju biti pravopisno i jezički korektno napisani u skladu sa ovim uputstvom. Uz rad autor šalje i potpisanu izjavu (prilog na kraju). Po prijemu rada isti se prosljeđuje na adrese minimum dva recenzenta, a da bi bio publikovan u časopisu mora imati bar dvije pozitivne recenzije.

KATEGORIZACIJA

Kategorizacija članaka je obaveza i odgovornost uredništva, a mogu je predlagati recenzenti i članovi uredništva, odnosno urednici rubrika. Članci u časopisima se, po COBISS ili nekom drugom oficijalno priznatom sistemu, razvrstavaju u naučne radove i stručne članke.

Originalan naučni članak načelno je organizovan po shemi IMRAD za eksperimentalna istraživanja ili na deskriptivan način za deskriptivna naučna područja, u kome se prvi put publikuje tekst o rezultatima sopstvenog istraživanja ostvarenog primjenom naučnih metoda, koje su tekstualno opisane i koje omogućavaju da se istraživanje po potrebi ponovi, a utvrđene činjenice provjere.

Pregledni naučni članak predstavlja pregled najnovijih radova o određenom predmetnom području sa ciljem da se već publikovane informacije sažmu, analiziraju, evaluiraju ili sintetizuju, te donosi nove sinteze koje takođe obavezno uključuju rezultate sopstvenog istraživanja autora.

Kratko ili prethodno saopštenje je rad, ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera, u kojem neki elementi IMRAD-a mogu biti ispušteni, a radi se o sažetom iznošenju rezultata završenog izvornog istraživačkog rada ili članka koji je u nastajanju (engl. Working Paper).

Naučna kritika, odnosno polemika ili osvrt je rasprava na određenu naučnu temu, zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji, u kojoj autor dokazuje ispravnost određenog kriterijuma svog mišljenja, odnosno potvrđuje ili pobija nalaze drugih autora.

Informativni prilog je uvodnik, komentar i slično.

Prikaz knjige, instrumenta, računarskog programa, slučaja, naučnog događaja i slično jeste prilog u kome autor procjenjuje pravilnost/nepravilnost nekog naučnog ili stručnog rada, kriterijuma, postavke ili polazišta, uz poseban naglasak na kvalitet ocjenjivanog rada.

OPŠTE NAPOMENE

Rad kucati na stranici formata B5(JIS), sa marginama od 2.5 cm (opcija *Normal*), tako što ćete izabrati odgovarajuću tastaturu i font. Radove pisati korišćenjem latiničnog pisma, font *Times New Roman*, veličina 12, prored (*Multiple*) 1, poravnati s obe strane (*Justified*). Napomene (fusnote) pisati korišćenjem latiničnog pisma, font *Times New Roman*, veličina 10, prored (*Multiple*) 1. Obim rada ne smije premašiti jedan autorski tabak.

Radovi treba da budu dostavljeni na elektronsku adresu redakcije: evropska.revija@eubd.edu.ba, u prilogu - kao otvoreni dokument (*Word*). Prije slanja redakciji rad sačuvati u verziji Word 1997–2003 (File - *Save as type - Word 1997-2003*) radi izbjegavanja tehničkih problema usljed nekompatibilnosti različitih verzija Word programa na računarima.

STRUKTURA RADA

Članak u časopisu mora biti uređen na standardan način, sa navedenim osnovnim elementima članka kao što su: naslov, imena autora, elektronska adresa za korespondenciju, naziv ustanove, adresa.

1. Ime i prezime (svih) autora pisati u gornjem lijevom uglu. Ispred imena navesti naučno zvanje, a iza prezimena staviti znak za podložnu napomenu (fusnota). U napomeni navesti: naziv institucije (afilijacija) - navodi se pun naziv i sjedište institucije u kojoj je autor zaposlen; adresa elektronske pošte autora.

2. Naslov rada treba da što vjernije opiše sadržaj rada, prikladnim riječima za indeksiranje i pretraživanje. Piše se ispod imena autora s jednim redom razmaka, velikim slovima (*Times New Roman 14 Bold*), a podnaslovi treba da budu pisani malim slovima (*Times New Roman 12 Bold*). Naslov i podnaslovi treba da imaju centralno poravnanje.

3. Sažetak (apstrakt) rada je kratak informativni pregled sadržaja koji čitaocu omogućava da brzo i tačno ocijeni njegovu relevantnost i koje sadrži termine koji se često koriste za indeksiranje i pretragu članka. Treba da ima od 100 do 250 riječi. Piše se ispod naslova, s jednim redom razamaka, (*Times New Roman 11 Italic*), s oznakom *Apstrakt*.

4. Ključne riječi su termini ili fraze kojih ne može biti više od deset. Pišu se ispod sažetka, s jednim redom razmaka, (*Times New Roman 11 Italic*), sa oznakom *Ključne riječi* i tačkom iza posljednje riječi.

5. Tekst rada piše se ispod ključnih riječi, s dva reda razmaka.

6. Spisak izvora i citirane literature piše se na kraju teksta, nakon dva reda razmaka, (*Times New Roman 12*).

7. Rezime na engleskom jeziku, treba da stoji ispod spiska literature.

8. Ključne riječi na engleskom jeziku pišu se ispod rezimea, s jednim redom razmaka.

9. Prilozi (slike, tabele, grafikoni) mogu biti umetnuti u tekst. Veličinu treba prilagoditi da ne ometaju slanje rada. Prilozi se ne štampaju u boji.

CITIRANJE U TEKSTU RADA

Prilikom pisanja rada potrebno je da se pridržavate APA stila. APA stil je jedan od najbolje dokumentovanih sistema za pisanje, formatiranje i navođenje referenci, sa lako dostupnim priručnikom koje je prilagođeno savremenom akademskom izražavanju. Za razliku od onih stilova u kojima fusnota služi za identifikaciju izvora uz različite dodatne napomene, APA stilom je prostor unutar fusnota predviđen isključivo za dodatne napomene i pojašnjenja autora, dok se skraćena identifikacija izvora nalazi u samom tekstu odmah nakon rečenice koja se citira, a kompletna identifikacija korišćenog izvora nalazi se na kraju teksta u popisu referenci.

PRIMJERI NAJČEŠĆE KORIŠĆENIH IZVORA NAVEDENIH U APA STILU

1. KNJIGA (MONOGRAFIJA)

Prezime, Inicijal imena. (Godina). *Naslov*. Mjesto: Izdavač.

1.1. Jedan autor knjige:

u tekstu: (Simić, 2001: 95)

na kraju rada: Simić, K. (2001). *Umjetnost življenja*. Brčko: SKPD Prosvjeta.

1.2. Više autora knjige:

u tekstu: (Keković i sar., 2011: 56)

na kraju rada: Keković, Z., Savić, S., Komazec, N., Milošević, M., i Jovanović, D. (2011). *Procjena rizika*. Beograd: Centar za analizu i upravljanje krizama.

1.3. Bez autora:

u tekstu: (American Psychological Association [APA], 2009), sve naredne reference mogu i kao (APA, 2009)

na kraju rada: *Publication Manual of the American Psychological Association (6th Edition)*. (2009). Washington, D.C.: American Psychological Association.

2. DIPLOMSKI, MASTER, MAGISTARSKI I DOKTORSKI RADOVI

Prezime, Inicijal imena. (Godina). *Naslov*. Vrsta rada (diplomski, master, magistarski ili doktorski rad). Mjesto: Ustanova gdje je odbranjen rad.

2.1. Diplomski rad:

u tekstu: (Ivković, 2008: 8)

na kraju rada: Ivković, M. (2008). *Habermasova koncepcija sistemske kolonizacije svijeta života*. Diplomski rad. Beograd: Filozofski fakultet.

2.2. Master rad:

u tekstu: (Vučić, 2012: 26)

na kraju rada: Vučić, S. (2012). *Sekuritizacija kao analitički okvir nacionalne bezbjednosti*. Master rad. Beograd: Fakultet bezbjednosti.

2.3. Magistarski rad:

u tekstu: (Živojinović, 2008: 72)

na kraju rada: Živojinović, D. (2008). *Realizam nivoa analize u međunarodnim odnosima*. Magistarski rad. Beograd: Fakultet političkih nauka.

2.4. Doktorski rad:

u tekstu: (Ejdus, 2012: 145)

na kraju rada: Ejdus, F. (2012). *Uzajamno konstituisanje identiteta političke zajednice i njene bezbjednosti*. Doktorski rad. Beograd: Fakultet političkih nauka.

3. NAUČNI RAD (ČLANAK) U NAUČNOM ČASOPISU

Prezime, Inicijal imena. (Godina). *Naslov*. *Naziv časopisa, volumen* (broj), prva strana članka-posljednja strana članka.

3.1. Jedan autor

u tekstu: (Dragišić, 2010: 225)

na kraju rada: Dragišić, Z. (2010). Nacionalna bezbjednost - alternative i perspektive. *Srpska politička misao*, 28(2), 217-232.

3.2. Više autora

u tekstu: (Gad & Petersen, 2011: 325)

na kraju rada: Gad, U. P. & Petersen, K. L. (2011). Concepts of politics in securitization studies. *Security Dialogue*, 42(4-5), 315-328.

u tekstu: (Stanarević i sar., 2012: 155)

na kraju rada: Stanarević, S., Gačić, J. i Jakovljević, V. (2012). Integrisanje koncepta *safety* i *security* kulture u korporativnu bezbjednost. *Godišnjak Fakulteta bezbjednosti*, 147-163.

3.3. Više autora, onlajn naučni časopis

u tekstu: (Said & Funk, 2002)

na kraju rada: Said, A. A. & Funk, N. C. (2002). The Role of Faith in Cross-Cultural Conflict Resolution. *Peace and Conflict Studies*, 9(1). Preuzeto 14. novembra 2014. sa <http://www.gmu.edu/programs/icar/pcs/ASNC83PCS.htm>

4. SAOPŠTENJE U ZBORNIKU SA NAUČNE KONFERENCIJE ŠTAMPANO U CJELINI

Prezime, Inicijal imena. (Godina). Naslov. U: *Naziv zbornika*. (prva strana članka-posljednja strana članka). Mjesto: Izdavač.

4.1. Jedan autor:

u tekstu: (Cvetković, 2002: 37)

na kraju rada: Cvetković, V. N. (2002). Institucije, država, identitet. U: *(Re)konstrukcija institucija: godinu dana tranzicije u Srbiji*. (str. 27-42). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

4.2. Više autora:

u tekstu: (Jovetić i Janković, 2011)

na kraju rada: Jovetić, S. i Janković, N. (2011). Značaj naučno-tehnološkog razvoja za društveno-ekonomski razvoj zemlje: statističko-ekonometrijski model. U: *Tehnologija, kultura i razvoj: tematski zbornik radova XVIII naučnog skupa međunarodnog značaja "Tehnologija, kultura i razvoj"*. (str. 142-151). Subotica: Udruženje "Tehnologija i društvo"

3.3. Više autora, onlajn naučni časopis

u tekstu: (Said & Funk, 2002)

na kraju rada: Said, A. A. & Funk, N. C. (2002). The Role of Faith in Cross-Cultural Conflict Resolution. *Peace and Conflict Studies*, 9(1). Preuzeto 14. novembra 2014. sa <http://www.gmu.edu/programs/icar/pcs/ASNC83PCS.htm>

5. TEKST PREUZET SA INTERNETA

Prezime, Inicijal imena. (Godina). *Naslov*. Preuzeto datum. sa Internet adrese

5.1. Jedan autor:

u tekstu: (Žižek, 2013)

na kraju rada: Žižek, S. (2013). *Die Krise des Westens betrifft sowohl Demokratie als auch Finanzwirtschaft*. Preuzeto 14. novembra, 2013., sa <http://www.egs.edu/faculty/slavoj-zizek/articles/die-krise-des-westens-betrifft-sowohl-demokratie-als-auch-finanzwirtschaft/>

5.2. Više autora:

u tekstu: (Cha & Friedhoff, 2013) ili (Cha & Friedhoff, 2013, 14. novembar)

na kraju rada: Cha, V. & Friedhoff, K. (2013). Ending a Feud Between Allies. *The New York Times* [onlajn], str. A1. Preuzeto 15. novembra 2013, sa <http://www.nytimes.com/2013/11/15/opinion/ending-a-feud-between-allies.html>

EVROPSKA REVIJA

ISSN 2303-8020

Evropski univerzitet Brčko Distrikt

IZJAVA AUTORA

Autor teksta: _____

Naslov rada: _____

Afilijacija: _____

Kontakt (elektronska pošta i telefon): _____

Godište rođenja: _____

Pod punom moralnom i materijalnom odgovornošću, izjavljujem:

- da tekst dostavljen uredništvu radi objavljivanja u časopisu Evropska revija predstavlja rezultat sopstvenih istraživanja, i da ne krši autorska prava ili prava bilo koje treće strane,
- da su u tekstu poštovana sva pravila citiranja i referenciranja izvora i sekundarne literature (nema plagijarizma u bilo kom obliku),
- da tekst nije objavljen u bilo kojoj drugoj publikaciji pod bilo kojim drugim naslovom, niti u sličnom ili izmijenjenom obliku, te da nije objavljen na nekom drugom jeziku,
- da rad nije i neće biti ponuđen radi objavljivanja bilo kojoj publikaciji u zemlji ili inostranstvu, dok uredništvo časopisa Evropska revija ne izvjesti autora o krajnjoj odluci o publikovanju rada.

U _____,
____.____.2024. godine

Potpis autora

ISSN 2303-8020

9 772303 802001

Ul. Bijeljinska cesta 72-74 76100 Brčko distrikt
tel. BiH: +387 (0)49 590 605, 590 610
mob. BiH: +387 (0)60 31 959 71
mail: studentskaslužba@evropskiuniverzitet-brcko.com